

BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

BOSHLANG'ICH TA'LIM METODIKASI KAFEDRASI

**A.J.Atajonova, Sh.A.Raximova,
G.I.Raximova, G.B.Jumaniyazova**

BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI

**60110500 – Boshlang'ich ta'lism yo'nalishi talabalari uchun
darslik**

**"BOOKMANY PRINT"
TOSHKENT – 2024**

UO'K: 372.3
KBK: 74.202.21
B 79

Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi [Matn]: darslik / A.J. Atajonova, Sh.A. Raximova, G.I. Raximova, G.B. Jumaniyazova. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 274 b.

Mazkur darslik Oliy va o'rta maxsus ta'lism vazirligi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Kengashi tomonidan 30.08.2022-yilda tasdiqlangan "Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi" o'quv fan dasturiga asosan tuzilgan bo'lib, 60110500 – Boshlang'ich ta'lism yo'nalishi talabalarining Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi fani mavzularini o'rganishlari uchun mo'ljallangan.

Boshlang'ich ta'lism yo'nalishi bakalavrлari, bo'lg'usi o'qituvchilar va maktablarda pedagogik faoliyat yurituvchi kadrlar samaradorlikka erishish uchun darslikdagi ma'lumotlardan ijodiy foydalanishlarini tavsija qilamiz.

Mualliflar:

Atajonova Anorgul Jumaniyazovna – Urganch davlat pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lism metodikasi" kafedrasi mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Raximova Gulnar Ibragimovna – Urganch davlat pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lism metodikasi" kafedrasi o'qituvchisi.

Raximova Shoira Adilbekovna – Urganch davlat universiteti "Boshlang'ich ta'lism metodikasi" kafedrasi o'qituvchisi.

Jumaniyazova Go'zal Baxorovna – UrDU doktoranti.

Taqribchilar:

N.M.Quchqorova - Urganch davlat universiteti, Pedagogika fanlari doktori., proff., v.b
D.Sh.Nafasov - Urganch davlat Pedagogika instituti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Mazkur darslik Urganch davlat pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lism metodikasi" kafedrasining 2023-yil 28-noyabrdagi 4-sonli bayonnomasiga asosan Pedagogika fakulteti kengashiga muhokama uchun tavsija etilgan.

ISBN 978-9910-789-05-2

© Atajonova A.J., Raximova Sh.A.,
Raximova G.I., Jumaniyazova G.B.
© "Bookmany print" nashriyoti, 2024.

KIRISH

XXI asrda jahon miqyosida ta'lim barqaror taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilib, 2030-yilgacha belgilangan Xalqaro ta'lim konsepsiyasida sifatli ta'lim olish va ijodiy qobiliyatni rag'batlantirish dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Unda ta'limga asosiy bo'g'ini hisoblangan boshlang'ich ta'limga fanlarni innovatsiya va zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida o'qitish, o'quvchilarda integratsiyalashgan ta'limi rivojlantirish, ularda ijtimoiy faollik ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik tizimning imkoniyatlarini kengaytirishni taqozo qiladi. Bu esa ta'lim jarayonida o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish va o'quv materiallarini fanlararo aloqadorlik tamoyillari asosida egallahsha kasbiy kompetentlikni orttirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyo ta'lim tizimlarining xalqarolashuvi jarayonlari milliy ta'lim tizimi oldiga yangidan yangi vazifalarni qo'yemoqda. Jumladan, hozirgi kunda maktablarning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda dunyoga yaxlit, o'zaro aloqador bo'lgan birlik sifatida qarash, uning global muammolari hamda bu muammolar yechimini ko'ra va tushuna bilishni shakllantirishdan iborat. Shu bilan birga, ilg'or xorijiy tajribalarni integratsiyalash orqali jahon innovatsion kognitiv ta'lim muhitini kengaytirish, akmeologik yondashuv asosida innovatsion-kasbiy o'sish dinamikasini maqbullahshtirish mexanizmini takomillashtirishdan iborat.

"Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi" darsligi "Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi" fanidan 60110500 – "Boshlang'ich ta'lism" yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan. Zamonaviy pedagogik texnologiya yutuqlari asosida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun talablarini bajarish maqsadida o'quvchilarning tafakkurlarini yuqori darajada rivojlantirishga erishish va O'zbekistonda barpo etilayotgan Uchinchi Renessans jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash umumta'lim maktablari oldida turgan eng muhim vazifalaridan biridir. Shuning uchun bugungi kunda Davlat ta'lim standartlarini bosqichma-bosqich amalga oshirishda 60110500 – "Boshlang'ich ta'lism" yo'nalishi uchun malakaviy talablarda belgilangan vazifalarni hamda pedagogik faoliyatni to'g'ri tashkil etish va tarbiyaviy ahamiyatini chuqr yoritish zarurligi, shuningdek, talabalarni o'qitishda bo'lajak pedagogning amaliy

tayyorgarlikka ega bo'lishi muhim ahamiyatga egaligi sabab bo'ldi.

Mazkur darslik 60110500 – "Boshlang'ich ta'lism" yo'nalishi 3-4-semestrida o'qitiladigan "Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi" fani uchun tayyorlangan bo'lib, ushbu fan o'quv rejada jami 240 soat (8 kredit).

Darslikda hozirgi davrda boshlang'ich ta'lism pedagogikasi tarixini o'qitish, boshlang'ich ta'lism pedagogik madaniyatni rivojlantirish, ularda yangicha tafakkurni tarkib toptirish, bo'lajak boshlang'ich ta'lism o'qituvchilarida mediata'lism asosida kognitiv faoliyatni shakllantirish, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini integrativ yondashuv asosida xalqaro baholash dasturlariga tayyorlash, boshlang'ich ta'limga doir pedagogik g'oyalarning eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha bo'lgan davrdagi taraqqiyoti haqidagi ma'lumotlar, sharq allomalarining pedagogik ta'lilmotlari asosida ta'lism oluvchilarda kognitiv dunyoqarashni shakllantirishga oid fikrlar taraqqiyoti qadim zamonlardan tortib, to hozirgi kungacha bo'lgan turli tarixiy davrlarda o'rganilganligi haqidagi ma'lumotlar bayon qilingan.

Darslikda Atajonova Anorgul Jumaniyazovnaning "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mediata'lism asosida kognitiv faoliyatni shakllantirish texnologiyalari" mavzudagi ilmiy tadqiqot ishidan va Jumaniyazova Go'zal Baxorovnaning boshlang'ich ta'limdagi ta'lism-tarbiya jarayoniga doir g'oyalardan keng foydalilanilgan.

Shu bilan birga ushbu darslikni tayyorlashda Raximova Shoira Adilbekovna va Raximova Gularo Ibragimovnalarning "Unsurul-Maoliy Kaykovusning ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid pedagogik qarashlari rivoji" va "Shihobiddin Suhravardiynng ta'limiy-axloqiy qarashlarini yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati" mavzudagi ilmiy tadqiqot ishining amaliy natijalaridan keng foydalilanilgan.

Darslikni yaratishda B.Xodjayev, R.Mavlonova, N.Vohidova, N.Rahmonqulova, K.Hoshimov, S.Nishonova, M.Ahmedova va boshqa olimlarning tadqiqot ishlaridan samarali foydalilanilganligi uchun ularga minnatdorchilik bildiramiz.

Darslik haqida fikr va mulohazalaringizni
anorgulatajonova005@gmail.com manzilida qoldirishingiz mumkin.
Mualliflar

I BOB. BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI FANINING NAZARIY ASOSLARI

1-MAVZU: UMUMIY O'RTA VA O'RTA MAXSUS TA'LIMNING TAYANCH BOSQICHI SIFATIDA

Reja:

1. Huquqiy-me'yoriy asoslari. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lism to'g'risida"gi Qonuni.
2. Maktabgacha ta'lism va tarbiya hamda boshlang'ich ta'lism va professional ta'limgning uzviyligi.
3. Maktab va oila hamkorligi.

Tayanch tushunchalar: qonun, ta'lism, huquqiy-me'yoriy hujjatlar, tarbiya, professional ta'lism, mutaxassislik, uzlusiz ta'lism.

Huquqiy-me'yoriy asoslari. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lism to'g'risida"gi Qonuni

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lism to'g'risidagi" qonunida ta'lism davlatimizning ijtimoiy taraqqiyotida ustuvor deb ta'kidlanishi boshlang'ich ta'lism pedagogikasi zimmasiga juda katta mas'uliyatlari vazifalarni yukladi.

Mutafakkir Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir". Har bir mustaqil fan o'zining predmeti va metodologik asoslariga egadir. Boshqa fanlar kabi boshlang'ich ta'lism pedagogikasi ham fan sifatida paydo bo'lar ekan, u avvalo, jamiyatning talab va ehtiyojlari asosidan kelib chiqadi.

Pedagogika fanining predmeti. Pedagogika (yunoncha paidagogike bo'lib, paidagogos "bola" va "yetaklayman") ijtimoiy tarbiyaning umumiyligini qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta'lism berishning mohiyati va muammolarini o'rganadigan fan. Pedagogika ijtimoiy fanlar tizimiga kiruvchi fan sanalib, yosh avlod hamda kattalarni milliy istiqlol g'oyalari asosida tarbiyalash, unga ta'lism berish muammolarini o'rganadi.

Pedagogika fanlari tizimi. Shaxs kamolotini ta'minlash, uning intellektual, ma'naviy-axloqiy hamda jismoniy jihatdan

rivojlanishiga erishishda turli yosh davrlari, har bir davrning o'ziga xos jihatlari, shuningdek, bolaning fiziologik, psixologik holatini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Shu bois yaxlit pedagogik jarayon muayyan turkumni tashkil etuvchi pedagogik fanlar tomonidan o'rGANiladi. Ular quyidagilardir:

1. Umumiy pedagogika – maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lif berish masalalarini o'rganadi.

2. Maktabgacha ta'lif pedagogikasi – maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

3. Boshlang'ich ta'lif pedagogikasi – boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalash, ularga ta'lif berish, ularning o'ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

4. Korreksion (maxsus) pedagogika – rivojlanishida turli psixologik va fiziologik nuqsonlari bo'lgan bolalarni tarbiyalash va o'qitish bilan bog'liq muammolarni o'rganadi.

Mustaqil Respublikamiz uchun yosh avlodni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash hayotiy muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki har qanday jamiyatning ravnaqi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy farovonligi fuqarolarning aqliy va axloqiy salohiyati hamda ularning ma'naviy darajada yuksak rivojlanishiga bog'liq.

Darhaqiqat, jamiyatimizning taraqqiy etishi, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish, jahon hamjamiyatiga qo'shilishni ta'minlaydigan huquqiy demokratik davlat qurishni yetuk va malakali kadrlarsiz hal etib bo'lmaydi. Shu bois Respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va vazifasi inson va uning har tomonlama o'sib ulg'ayishi, kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ularning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, hamda eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirishga qaratildi.

Shuningdek, xalqimizning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida zamonaviy fan, texnika va texnologiyalar, iqtisodiyot yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning

mukammal tizimini shakllantirish masalasiga ham keng e'tibor qaratilmoqda. So'nggi yillarda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini tanlash va kadrlar tayyorlash masalasiga alohida ahamiyat qaratildi. Bu borada esa qator chora-tadbirlar ko'rildi va amalda qo'llanildi.

Ma'lumki, 1992-yil iyul oyida Mustaqil O'zbekistonning ilk "Ta'lif to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi. Mazkur qonun mazmunida Respublika ta'lif tizimi uning asosiy yo'nalishlari, maqsad vazifalari, ta'lif boshqichlari va ularning mohiyati kabi masalalar o'z ifodasini topdi. 1997-yil yanvar oyiga kelib, "Ta'lif to'g'risida"gi qonun va unda ilgari surilgan g'oyalarning amaliyotga tatbiqi, mavjud ahvol, yutuq va kamchiliklar o'rganildi va tahlil etildi. O'tkazilgan tahlil natijalariga ko'ra, ta'lif tizimida olib borilayotgan islohotlar aksariyat o'rnlarda chuqr ilmiy asosga ega bo'limgaganligi ma'lum bo'ldi. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Prezidentining maxsus farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasi "Ta'lif to'g'risida"gi qonunning yangi tahriri hamda "Kadrlar tayyorlash" milliy dasturini ishlab chiquvchi maxsus komissiya tarkibi tayinlandi. 1997-yilning iyul oyida har ikki me'yoriy hujjat mazmuni o'rganib chiqildi va umumxalq e'tiboriga havola etildi. Umumxalq muhokamasidan o'tgan "Ta'lif to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" 1997-yil 29-avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2018-yil 22-yanvardagi farmoni bilan tasdiqlangan "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalari va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturining 172-bandida "Ta'lif to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining yangi tahrirdagi loyihasini ishlab chiqish vazifasi belgilab berildi.

Qonun loyihasini ishlab chiqish jarayonida yigirmadan ortiq xorijiy davlatning (Rossiya, Janubiy Koreya, Germaniya, Italiya, Angliya, AQSh, Fransiya, Shvetsiya, Daniya, Norvegiya, Hollandiya, Ukraina, Belarus, Qozog'iston va b.) ta'lif to'g'risidagi qonunlari o'rganildi va ularning ilg'or tajribalari inobatga olindi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risida"gi Qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risida"gi qonuni 11 ta bob, 75 moddadan iborat.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risida"gi qonuni boblari quyidagilardan iborat:

- 1-bob. Umumiy qoidalar.
- 2-bob. Ta'lif tizimi, turlari va shakllari haqida.
- 3-bob. Ta'lif tizimini boshqarish.
- 4-bob. Ta'lif faoliyatini tashkil etish va uning nazoratini amalga oshirish.
- 5-bob. Ta'lif tashkilotlari pedagog xodimlarining huquqiy maqomi.
- 6-bob. Ta'lif oluvchilarining, ular ota-onasining hamda boshqa qonuniy vakillarining huquq va majburiyatlar.
- 7-bob. Ta'lif-tarbiya jarayoni ishtirokchilarini ijtimoiy himoya qilish.
- 8-bob. Nodavlat ta'lif tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash, ta'lif tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish. Xorijiy davlatda olingen ta'lif to'g'risidagi hujjatni tan olish, ta'lif sohasidagi hujjatlarga apostil' qo'yish.
- 9-bob. Ta'lifni moliyalashtirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash.
- 10-bob. Ta'lif sohasidagi xalqaro hamkorlik.
- 11-bob. Yakunlovchi qoidalar.

"Ta'lif to'g'risida"gi qonunining 1-bobining **Umumiy qoidalar** 4-moddasida **Ta'lif sohasidagi asosiy prinsiplar** o'z aksini topgan. Ta'lif sohasidagi asosiy prinsiplar quyidagilardan iborat:

- ta'lif ustuvorligining tan olinishi;
- ta'lif olish shaklini tanlash erkinligi;
- ta'lif sohasida kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi;
- ta'lif olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi;
- ta'lif va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi;
- ta'lif va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;

ta'lifning uzluksizligi va izchilligi;

o'n bir yillik ta'lifning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumiyligiga ta'lifning majburiyatlari;

davlat ta'lif standartlari va davlat ta'lif talablari doirasida ta'lif olishning hamma uchun ochiqligi;

o'quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;

insonning butun hayoti davomida ta'lif olishi;

jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kasfolatlanganligi;

ta'lif tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;

bilimlilik, qobiliyatlichkeit va iste'dodning rag'battantirilishi;

ta'lif tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg'unligi;

ta'lif faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

"Ta'lif to'g'risida"gi qonunning **2-bobi Ta'lif tizimi, turlari va shakllari haqida.**

2-bobning 6-moddasi Ta'lif tizimi¹

Ta'lif tizimi:

davlat ta'lif standartlarini, davlat ta'lif talablarini, o'quv rejalarini va o'quv dasturlarini;

davlat ta'lif standartlarini, davlat ta'lif talablarini va o'quv dasturlarini amalga oshiruvchi ta'lif tashkilotlarini;

ta'lif sifatini baholashni amalga oshiruvchi tashkilotlarni;

ta'lif tizimining faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarni bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalarini;

ta'lif sohasidagi davlat boshqaruvi organlarini, shuningdek, ularning tasarrufidagi tashkilotlarni o'z ichiga oladi.

Ta'lif tizimi yagona va uzluksizdir.

Maktabgacha ta'lif va tarbiya hamda boshlang'ich ta'lif va professional ta'lifning uzviyligi

Maktabgacha ta'lif va tarbiya hamda boshlang'ich ta'lif va professional ta'lifning uzviyligi "Ta'lif to'g'risida"gi qonunda ham belgilab berilgan.

¹ <https://lex.uz/docs/-5013007>

2-bobning 7-moddasi Ta'lif turlari

Ta'lif turlari quyidagilardan iborat:
 maktabgacha ta'lif va tarbiya;
 umumi o'rta va o'rta maxsus ta'lif;
 professional ta'lif;
 oliy ta'lif;
 oliy ta'lifdan keyingi ta'lif;
 kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish:
 maktabdan tashqari ta'lif.

2-bobning 8-moddasi Maktabgacha ta'lif va tarbiya

Maktabgacha ta'lif va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, yetuk, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek, bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lif turidir.

Maktabgacha ta'lif va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutadi.

Maktabgacha ta'lif va tarbiyani tashkil etish tartibi ushbu Qonun, shuningdek "Maktabgacha ta'lif va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan belgilanadi.

2-bobning 15-moddasi. Ta'lif olish shakllari

Ta'lif olish shakllari quyidagilardan iborat:
 ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lif olish (kunduzgi);
 ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lif olish (sirtqi, kechki, masofaviy);
 dual ta'lif;
 oilada ta'lif olish va mustaqil ta'lif olish;
 katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lif berish;
 inklyuziv ta'lif;
 eksternat tartibidagi ta'lif;
 mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyatini sohasida kadrlar tayyorlash.

2-bobning 16-moddasi. Masofaviy ta'lif

Masofaviy ta'lif o'quv rejalarini va o'quv dasturlariga muvofiq ta'lif oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan hamda Internet jahon

axborot tarmog'idan foydalangan holda masofadan turib olishga qaratilgan.

Masofaviy ta'lifni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

2-bobning 17-moddasi. Dual ta'lif

Dual ta'lif ta'lif oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni olishga qaratilgan bo'lib, ularning nazariy qismi ta'lif tashkiloti negizida, amaliy qismi esa ta'lif oluvchining ish joyida amalga oshiriladi.

Dual ta'lifni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Maktab va oila hamkorligi

"Ta'lif to'g'risida"gi qonunda ham oilani bola ta'lif-tarbiyasiga ta'siri alohida masala sifatida talqin qilinadi.

2-bobning 18-moddasi. Oilada ta'lif olish va mustaqil ta'lif olish²

Davlat oilada ta'lif olishga va mustaqil ta'lif olishga ko'maklashadi. Bolalarning oilada ta'lif olishi va mustaqil ta'lif olish uslubiy va maslahat yordami ko'rsatilgan holda tegishli o'quv dasturlari bo'yicha amalga oshiriladi.

Oilada ta'lif olish va mustaqil ta'lif olish tartibi, shuningdek, ta'lif oluvchilarning toifalari ta'lif sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan belgilanadi.

Oilada ta'lif olish bolalar, oila, davlat va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda davlat ta'lif muassasasi hamda ta'lif oluvchilarning ota-onasi yoki boshqa qonuniy vakillari o'rtaсидаги шартнома асосида амалга ошіріледі.

Mustaqil ta'lif olish yakka tartibda амалга ошірілади hamda ta'lif oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi.

Oilada ta'lif olgan va mustaqil ta'lif olgan shaxslarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lif to'g'risidagi hujjatni berish davlat ta'lif muassasalarining tasdiqlangan o'quv dasturiga muvofiq eksternat tartibida амалга ошіріледі.

² <https://lex.uz/docs/-5013007>

Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan hisoblangan.
Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va hamjihatlikka erishiladi. Binobarin mahalla – yurt mustahkam bo'lsagina, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. O'zbekistonda yangi asoslarga ega bo'lgan oilalar shakllanmoqda, uning tarbiyaviy roli oshirilmoqda. Prezidentimiz tashabbusi bilan "Oila yili" (1998), "Ayollar yili" (1999), "Sog'lom avlod" yili (2000), "Ona va bola" yili (2001), "Mustahkam oila" yili (2012), "Obod turmush" yili (2013) e'lon qilinganligi, Respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazining (1998) tashkil etilishi va 2014-yilni "Sog'lom bola yili" deb nomlanishi fikrimizning isbotidir.

Oila tarbiyasi – bu adabiy pedagogik muammo bo'lib, u har bir xalq, har millatda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shunga qaramay, ham bo'lsa jamiyatga yaxshi fazilatli va hayotiy kasb-korli barkamol shaxsni yetkazib berishdir.

Pedagogika nazariysi va tarixida oila tarbiyasi muammolari Unsurul Maoliy Kaykovus, Jaloliddin Davoniy, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Hamza, Sadriddin Ayniy risolalarida, oila pedagogikasi tadqiqotchisi Minavvarov tadqiqotlarida asoslangan. V.M.Karimova, T.A.Egamberdieva, O.Musurmonova, I.M.Mahkamov, S.Nishonova, Inomova kabi olimlarning ilmiy ishlarida oila, oilada bola tarbiyasi, bola tarbiyasida onaning ijtimoiy faolligini o'stirish masalalari yoritilgan.

Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyasi muammolari G'arbda (L.M.Komenskiy, Sh.Russo, Lokk) rus pedagogikasida (I.D.Ushinskiy, N.I.Boldrev, A.S.Makarenko, I.S.Makarenko, O.S.Bagdanova, I.Nizova va boshqalar) ning tadqiqotlarida atroficha asoslangan.

Xalqimizning ma'naviy hayotida oilani muqaddas deb qarash, bolalar tarbiyasini buyuk savob, uni millat, nasl taraqqiyoti uchun zarur ish deb bilish an'analari "Avesto", "Qur'oni Karim", "Hadisi shariflar" ta'sirida shakllanganligi tufayli bugungacha yo'qolmay, yashab kelmoqda. Uni yanada takomillashib borishida buyuk allomalarning risolalari muhim rol o'ynaganini alohida ta'kidlash lozim.

Informatsion immunitetini shakllantirishda oilaning o'rni.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy islohotlar tufayli o'zbek oilasida tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Uning ijtimoiy, ma'naviy, huquqiy asoslarini takomillashtirish, oila manfaatlarining himoya qilishni ta'minlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shuning uchun ham O'zbekiston Konstitutsiyasida "Oila jamiyatning asosiyo bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega" ekanligi belgilab qo'yilgan.

Oila – har bir xalqning, millatning davomiyligini saqlaydigan, millat qadriyatlarining rivojini ta'minlaydigan, yangi avlodni dunyoga keltirib, uni ma'naviy va jismoniy barkamol etib tarbiyalaydigan, jamiyatning asosiyo negizi hisoblanadi. Shunga ko'ra, "O'zbekiston Respublikasida "Oila kodeksi" da "Ota-on a o'z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgardir. Ular o'z bolalarining sog'ligi, jismoniy, ruhiy, ma'naviy-axloqiy kamoloti haqida g'amxo'rlik qilishlari shart"³ deb ta'kidlanadi. Jamiyat taraqqiyotida ma'naviy tahdidlarning kuchayib borishi hozirgi davrda oiladagi axborot texnologiyalardan foydalanayotgan bolalarni nazorat qilish, ularni to'g'ri ongli faoliyatga chorlash informatsion immunitetini oshirishga zamin yaratadi. Buning uchun ota-onalar quyidagi funksiyalarni bajarishlari kerak:

1. Ota-onalarning o'zi axborot texnologiyalardan foydalanish madaniyatiga ega bo'lishlari zarur;
2. Farzandini kompyuterdan foydalanish vaqtini belgilashi kerak;
3. Olinayotgan ma'lumotlarni saralash, sintez-analiz qilish ko'nikmasini hosil qilish talab etiladi.

Zero, oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va hamjihatlikka erishiladi. Binobarin mahalla – yurt mustahkam bo'lsagina, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi.

Demak, informatsion immunitetni shakllantirish har bir ota-onaning zimmasidagi vazifasidir.

³ O'zbekiston Respublikasining "Oila kodeksi sharhlari" –T. 2000, 142-144-b.

Nazorat savollari

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni haqida so‘zlab bering.
2. Maktabgacha ta’lim va tarbiya hamda boshlang‘ich ta’lim va professional ta’limning uzviyligi qaysi me’yoriy hujjatda belgilab berilgan?
3. Maktab va oila hamkorligini ta’lim jarayoniga qanday ta’siri bor?
4. Maktabdan tashqari ta’lim tashkilotlariga nimalar kiradi?
5. Maktabdan tashqari ta’lim berish tartibi qaysi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi?
6. Ta’lim tashkilotlarida o‘qitish tilidan foydalanish tartibi qaysi qonun bilan tartibga solinadi?
7. “Pedagogika” so‘zini ta’riflang. Pedagogika fanining vazifalari nimalardan iborat?
8. Informatsion immunitetni shakllantirishda oilaning o‘rni qanday?

2-MAVZU: BOSHLANG‘ICH TA’LIMIY MUHIT. BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHISI. BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHISINING PEDAGOGIK FAOLIYATGA KIRISHI

Reja:

1. Boshlang‘ich ta’limiy muhit va uni loyihalashtirish, axborot muhiti, integrativ yondashuvni amaliyatga joriy qilish, o‘quv-metodik ta’midot.
2. Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchisi shaxsi, rivojlanishning asosiy qonuniyatlarini qo’llab-quvvatlash.
3. Boshlang‘ich sind o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi, bo‘lajak boshlang‘ich sind o‘qituvchisini tayyorlash.

Tayanch tushunchalar: *ta’limiy muhit, loyihalashtirish, axborot muhiti, integrativ yondashuv, o‘quv-metodik ta’midot, darslik, o‘quv qo’llanma, shaxs, kompetensiya, media loyiham, media-Workshop, media burchak.*

Boshlang‘ich ta’limiy muhit va uni loyihalashtirish, axborot muhiti, integrativ yondashuvni amaliyatga joriy qilish, o‘quv-metodik ta’midot

Boshlang‘ich ta’lim bosh yo‘nalishi - shaxs kamoloti, uni barkamol shakllanib rivojlanishini belgilaydi. Hozirgi zamon o‘qituvchisi yosh avlodni jahon andozalariga mos, yetuk mutaxassis qilib tarbiyalashda asosiy o‘rin egallaydi. Bu ta’lim-tarbiyaga mutasaddi bo‘lgan har bir mutaxassisga ulkan mas’uliyat yuklaydi. O‘qituvchi rahbarligida o‘quvchilar fan cho‘qqilarini egallaydilar: o‘qish – yozishga topshiriqlar, masalalar yechishga o‘tadilar, mavzu bo‘yicha xulosalar qilishga, o‘z fikrlarini asoslab berish, taqqoslashni o‘rganadilar.

Boshlang‘ich ta’limning bosh **maqsadi** - kichik maktab yoshidagi o‘quvchini ta’lim olishga o‘rganishiga qaratilgan faoliyatini hamda shaxsiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishdir.

Vazifalari:

- bolalarning ongi va tafakkurida mavjud bo‘lgan yashirin imkoniyatlarni aniqlash va rivojlantirish:

- kichik yoshdagi bolalarda ta'limning dastlabki davridan boshlab yangi imkoniyatlarini shakllantirish;

- qaysiki, bunday yangi imkoniyatlar o'quv materiallarini muvaffaqiyatlari o'zlashtirishgagina emas, balki hayotiy muammolarni yechishga ham tayyorlaydi.

Boshlang'ich ta'limiy muhit inson hayotida muhim ahamiyatga ega. Tarixga nazar tashlasak ham bolani savodi chiqadigan, ilm-fan olamiga poydevor qo'yadigan boshlang'ich ta'lim tushunarli, mas'uliyatlari va mustahkam bo'lishi kerakligi ta'kidlangan. Zero, Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyya ishonib topshirib bo'lmasligini ayтиб, o'qituvchiga yuksak talablarni qo'yadi. Uning fikricha, har bir inson o'ziga ta'lim va tarbiya bergen ustozini umrbod hurmat qilishi va uni e'zozlashi kerak.

Haq yo'linda kim senga, bir harf o'qitmish ranj ila.

Aylamak bo'lmas ado, oning haqqin yuz ganj ila.

O'qitish jarayonining samarali bo'lishi ham o'qituvchilarga faoliik, hamfsikrlikni talab qiladi. Xususan bugungi kunda ommaviy axborot vositalarining kengayishini, hayotimizga kompyuter, internet tarmoqlarining kirib kelishi o'qituvchidan juda katta mehnatni talab qiladi.

Bugungi o'qituvchi o'z fanini chuqur bilishi bilan bir qatorda o'qitishni zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda tashkil qila olishi darkor.

Demak, o'qitish – bilimlar, malakalar, ko'nikmalar hosil qilish va o'zlashtirish jarayonidir. O'qitishning asosiy vazifasi – yosh avlodni bilimlar bilan qurollantirishdir.

O'qitish – o'quvchi va o'qituvchi, o'quvchining boshqa o'quvchilar bilan aloqasi natijasi o'laroq atrof-muhit, uning qonuniyatları, taraqqiyot tarixi va ularning o'rganish usullarini bilishning muntazam boshqarilish jarayoni. O'qish- o'quvchining o'z qobiliyati, bilimi, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan harakat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Yana bir muammoni hal etish o'ta muhim hisoblanadi: bu pedagog va professor-o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsus bilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy

kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur", - degan fikrlari katta ahamiyat kasb etadi⁴.

Oliy pedagogik ta'lim jarayonini tashkil etishda bo'lajak o'qituvchilarini kasbiy, psixologik va estetik jihatdan tayyorlashga e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Hozirgi zamon rivojlanish jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda modellashtirish masalasiga ahamiyat berish dolzarb bo'lib turibdi. Unga ko'ra, oliy pedagogik ta'lim jarayoni o'ziga xos model ko'rinishiga ega bo'lishi kerak. Chunki modellashtirish to'rt jihatga ega bo'ladi:

- model bu o'quv materiallarini tizimli taqdim etish;

- model muammolarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etib borish;

- model ta'lim oluvchini hamisha obyekt sifatida bilish;

- model yangi ma'lumotlarni o'z vaqtida o'quv jarayoniga kiritib borish. Shu jihatdan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash ishlarini modellashtirib olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Integratsiya – o'quvchi bilan individual ishslash va uni faollashtirishning muhim vositasidir. Fanlararo aloqani darslarda tashkil qilish natijasida o'quv fanlarining soni kamayib, samarasi puxta bo'ladi, tahsil oluvchilarini mustaqil ishslashga jalb etish oson kechadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida integrativ tarzda fikrlash imkoniyatlarini vujudga keltirish zarur. Ta'lim jarayoni natijasiga nisbatan bunday yondashish o'quvchilar tomonidan bilimlarni izchil o'zlashtirilishiga yordam beradi. Ularni bir holatdan ikkinchi holatga ko'chirib qo'llash ko'nikmasini tarkib toptiradi. Turli o'quv fanlari bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlarni bir darsda o'rganilayotgan yangi mavzu bilan birlashtirish darsda Tabiiy fanning boshqa o'quv fanlari bilan o'zaro aloqadorligini ta'minlashga yordam beradi. Aynan ushbu jarayon o'quvchilarining atrof, borliq, inson, tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi va boyitadi. Tabiiy fanning boshqa o'quv fanlari bilan o'zaro aloqadorligining nazariy

⁴ Sh.M.Mirziyoyev "Taqnidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak". O'zbekiston.Toshkent, 2017. 45-bet.

asoslari mazmunida ularni o'zlashtirishga yordam beradigan didaktik imkoniyatlar namoyon bo'ladi. O'quv fanlari o'zaro aloqadorlikda yaxlit tizimni tashkil etadi. Ta'lim jarayonida muayyan bir o'quv fani qolgan barcha o'quv fanlarini umumlashtiruvchi xarakterga ega bo'lib, ta'lim jarayonining yaxlitligini ta'minlaydi. Bu yaxlitlik metodologik, shakllantiruvchi, konstruktiv ko'rinishlarga ega.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan fanlar misolida, xususan, O'qish darslarida o'quvchilarni ijodiy fikrlashga, o'zgaruvchan vaziyatlarga o'rgatish, erkin raqobat asosida faoliyatni tashkil etish hamda ularning darsda axborot va pedagogik texnologiyalar, elektron darsliklar, multimedialardan foydalana olishi intellektual salohiyatini dars davomida rivojlantirib borish muhimdir.

1-2-sinf o'quvchilariga o'qish darslarida integratsiyalashgan ta'lim shaklini o'qituvchilar "Quvnoq daqiqa"larda kirlitsa bo'ladi. Bunda she'rlar alohida ahamiyatga ega. Masalan: O'qish darsida o'quvchilar she'rlar yod olishadi, ifodali o'qishadi. O'qish fanini Matematika va Atrofimizdagi olam fani bilan integratsiyalaymiz:

Bir yilda bor to'rt fasl,
Kumush qish, zumrad bahor.
Oltin kuz va quvnoq yoz
Vaqtingiz o'tkazing soz.

Bir faslda uch oy jam
Ta'riflasak bo'lar kam.
Haftada bor yetti kun,
Yigirma to'rt soat bu bir kun.

Yuqoridagi she'rnii o'quvchilarga 3 marta takrorlatish yordamida she'r yod olinadi. Xotiralari mustahkamlanishi bilan birga, o'quvchilarga vaqt va tabiatdagi fasllar haqidagi tushunchalar kichik ma'lumotlar beriladi. Keyingi she'rda esa o'qish fani bilan ingliz tili o'zaro uyg'unlashgan.

Biz bolalar shodonmiz,
Quvnoqdir har onimiz.
Chet tilini bilamiz,
Unda burro so'zlaymiz.

Buyuk kelajak – great future
Baxtli bolalik – happy childhood,
Xush kayfiyat – have a good mood!
Ona tabiat – mother nature.

Yuqorida keltirilgan 4 misra she'rda o'quvchilar xotirasida ingliz tiliga oid 9 ta so'z saqlanib qolishiga erishiladi. Navbatdagi she'rni "Quvnoq daqiqa"larda takrorlatish orqali biz O'qish fanini Jismoniy tarbiya fani bilan bog'laymiz:

Sog'lom bo'lay desangiz.
Kerak jismoniy tarbiya.
O'qish fanida qilamiz,
Quvnoq badantarbiya.
Oyoqlarni ochaylik,
Yelkamiz kengligida.

Boshni aylantiraylik,
O'ng va chap tengligida.
Mushaklar ham chiniqsin,
Barmoqchalar tebransin.
Tartib bilan tekislanib,
Bir deb qadam otilsin!

She'rga mos holda o'quvchilar tomonidan jismoniy harakatlar qilinadi. Bu she'r orqali o'quvchilarning darsga diqqati ortadi va qon aylanish tizimi yaxshilanishiga o'qituvchining ijodiy izlanishi orqali hissa qo'shiladi.

Integratsiyalashgan darslarni tashkil etish uchun avvalo qaysi darslar integratsiyalash uchun mos kelishini aniqlab olish kerak. Bunday darslarning asosi – turli fanlar asosiy mavzulari mazmunining yaqinligi va mantiqiy aloqalarida ko'rinaladi.

Hozirgi kunda yoshlarning virtual olamga bo'lgan qiziqishi ortib borayotganligini hisobga olsak, ularga yangi bir madaniyatni, ya'ni mediasavodxonlik madaniyatini o'rgatish masalasi naqadar ulkan ahamiyatga ega ekanini anglash qiyin emas.

Ma'lumki, aholi o'rtasida, jumladan, yosh avlod ongida dunyoda, yon-atrofimizda bo'layotgan voqeа-hodisalar, yangiliklar haqidagi fikrlarning shakllanishida ommaviy axborot vositalari katta rol o'ynaydi. Shuning uchun ham bugungi kunda zamonaviy onlayn ta'lim tizimiga yana bir muhim vazifa — yoshlarni turli manbalardan, birinchi navbatda, televizor, internet va mobil telefoni kabi axborot uzatuvchi vositalardan olinayotgan turli axborotlarni to'g'ri qabul qila olishga o'rgatish vazifasi yuklatilmoqda. Farzandlarimiz har qanday axborotlarning sifati va ishonchhlilagini baholay olishlari, axborotlardan to'g'ri foydalana bilishlari, foydalisisini tanlay olishlari va har bir ma'lumotga tanqidiy yondashishni o'rganishlari zarur. Shu bilan birga, internet, televideniye, kino, radio, video, mobil aloqasi, turli ma'lumotlar aks

etgan slaydlar va suratlar kabi aloqa hamda ma'lumot uzatuvchi vositalarning jadal rivojlanib borishi hayotimizni sifat jihatdan o'zgartirib, ko'plab yangi muammolarini, masalan, axborot madaniyatini shakllantirish hamda o'sib kelayotgan avlodning axborot xavfsizligini ta'minlashdek muammolarini yuzaga keltirmoqda.

Mazkur jarayonda mediata'lism yoshlarni mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborotni olish, uni qayta ishslash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o'rgatish, yoshlarning dunyoqarashi, intellektual salohiyatining rivojlanishiga va kamol topishiga zamin yaratadi.

"Media" — lotincha **"media"** so'zidan olingan bo'lib, **"vosita"**, **"vositachi"** yanada aniqrog'i, **"ommaviy axborot vositalari"** degan ma'noni anglatadi. Media vositalar onlayn ta'lism jarayonini vizual materiallar bilan boyitishga, darsning sifatli o'tilishi va talabalar (o'quvchilar) tomonidan o'zlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi va shu bilan birga, modem, foto, video, kompyuter texnologiyalari, internet bilan do'stlashish, bilimlarni kengaytirish imkonini yaratadi.

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlarda axborotlarni tahlil qila olish, axborotdagi asosiy xabarni ajratish, aloqaning yo'nalishini, uning yashirin ma'nosini to'g'ri tushunish, qisqa qilib aytganda, har qanday axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini qaratish lozim, bu esa yoshlarning media savodxonlik madaniyatini shakllantirishga to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarni pedagog sifatida media, mediatexnologiya, mediata'lism xususidagi ilmiy maqolalarni tahlil qila olishi va pedagogik faoliyatiga tatbiq etish darajasida bilim va malakaga ega bo'lish kerak. Shuningdek, talabalarning mediakompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan turli kurslar, jumladan onlayn kurslar mavjud. Bu kurslar mediata'lismni rivojlantirishga qaratilgan muammolar va ularning yechimlariga bag'ishlangan. OTMda ham bunday kurslarni tashkillashtirish ta'sirchan ahamiyatga ega.

OTMda mediata'lismni rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy loyihalarning tashkil etilishi ham talabalarning media bilan bog'liq

ijtimoiy, tibbiy, axloqiy masalalarga e'tiborini qaratishda samarali vosita hisoblanadi. Tyutorlar tomonidan talabalarning media bilan bog'liq bilim, ko'nikma va malakalarini refleksiv baholashiga qaratilgan mashg'ulotlar, tadbirlar, darslar ham ularda mediata'lismning muhim tarkibiy qismi, "feedback madaniyati"ni o'zlashtirishiga yordam beradi. Oliy ta'lism muassasalarida shuningdek quyidagilar amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

1. Ilmiy-ma'rifiy media loyihalar. Bu loyihalar bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning ilmiy hamda media savodxonligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Talabalar yakka tartibda yoki guruh shaklida biror ilmiy mavzuda maqsadli, guruhg'a mos ravishda media vositalar yordamida mediamahsulot shakllantiradilar. Bu mahsulot videomaterial, televideniyada biror ko'rsatuv yoki gazetada maqola bo'lishi mumkin. Mavzu o'z mutaxassisligidan kelib chiqqan holda, shuningdek, aynan shu mavzuning ijtimoiy ahamiyati yoritilishi keng jamoatchilikning e'tiborini tortishi mumkin bo'ladi. Ilmiy-ma'rifiy media loyihalarning tayyoragarlik bosqichi media loyihaning g'oyasini shakllantirish, loyihaning samaradorligini oldindan baholash maxsus bilim va ko'nikma talab etadi. Ilmiy-ma'rifiy media loyihalar ma'naviy-ma'rifiy faoliyat doirasida amalga oshiriladi.

2. Media-Workshop. Bu talabalarning media madaniyati, media savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan workshop bo'lib, bu talabalarning talablaridan kelib chiqqan holda ma'lum bir mavzuda muntazam ravishda tashkil etib boriladi. Media-workshopda talabalarning talablarini o'rganish muhim hisoblanadi. Bunday workshoplar axborot-resurs markazi tomonidan tashkil etiladi.

3. Media haftalik. Bunday haftaliklar oliy ta'lism muassasasi talabalari uchun hafta davomida foyelarda, ma'naviyat xonalari hamda axborot resurs markazida tashkil etiladi. Bundan maqsad zamonaviy media manbalar, mediatexnologiyalarni tanishtirish, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarni hafta davomida media savodxonligini rivojlantirishga yo'naltirishdan iborat. Oliy ta'lism muassasalarida media haftaliklarda axborot texnologiyalari, virtual texnologiyalar bilan birgalikda mediatexnologiyalar imkoniyatlarini namoyish etish va bu orqali talabalarning qiziqishlarini oshirishni maqsad qiladi. Bu haftalik davomida kichik filmlar va videoroliklar orqali talabalarga nazariy materiallarni ilyustratsiyalash,

muammolarni yechish va ilmiy tadqiqot hamda loyihalar haqida xabar berish, talabalarni sifatli media mahsulotlari ishlab chiqish, maqlolalar yozish, fotosuratlar va videolarni tayyorlash qobiliyatlarini rivojlantirish, ko'plab ijtimoiy media platformalardan maqsadli foydalanish, qo'llanma va elektron kutubxonalar haqida ma'lumotlar bilan tanishish imkoniyati yaratiladi.

4. Media burchak. Oliy ta'lim muassasasining talabalar gavjum joylarida media burchaklarni tashkil etish talabalarning muntazam ravishda media sohasidagi yangiliklardan xabardor bo'lishiga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasasida media burchakning maqsadi – talabalarda shaxsiy rivojlanish, mustaqil ravishda o'z ustida ishlashi uchun media vositasida qiziqishlarni rivojlantirishdan iborat. Bu burchak talabalarning media asoslarini o'rganish, media tajribasini oshirish, ta'lim jarayonlarini media-didaktik imkoniyatini ko'rsatish, tahlil qilish va o'z fikrini boshqalarga taqdim qilish imkonini beradi.

Media burchakning talabalar uchun afzallikkari quyidagilardan iborat:

- medianing asosiy qonuniyatlari va texnikalarini o'rganish;
- maqlolalar va yangiliklarni yozish, ishlov berish hamda taqdim etishni o'rganish;
- jamiyat, iqtisodiyot, texnika, texnologiya sohasidagi eng so'nggi yangiliklar bilan tanishish.

Media burchaklar talabalarga turli tadbir va konferensiyalar, forumlar, simpoziumlar to'g'risida ma'lumotlar taqdim etadi.

5. Mediatanlovlari. Oliy ta'lim muassasasi talabalarida mediata'lim asosida kognitiv faoliyatiga qo'shimcha ravishda mediabloglar, mediajurnalista, mediadidaktika, mediaxavfsizlik, mediaetikaga doir tanlovlari o'tkazish orqali ularda media sohasidagi yangi bilimlarni oshirish uchun imkoniyat hamda mustaqil ta'lim sharoitida o'z qiziqishlarini rivojlantirayotganini qo'llab-quvvatlash uchun media tanlovlari katta ahamiyatga ega.

Oliy ta'lim muassasalarida media tanlovlari o'tkazishning maqsadlari quyidagilar:

- bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijtimoiy media tajribasini oshirish;

• bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ va taqdimot qobiliyatini rivojlantirish;

• bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mediamahsulotlarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish.

6. Ijtimoiy media loyihalar. Ijtimoiy media loyihalar talabalarda jamiyat hayotida ijtimoiy faoliyk hamda mas'uliyatlilikni rivojlantirishga yo'nalgan bo'ladi. Bu loyihalar media vositasida ijtimoiy ahamiyatga ega loyihani amalga oshirishni maqsad qiladi. Loyiha g'oyasi asosan ijtimoiy mavzuni media vositasida rivojlantirish, shakllantirish va tarqatish, natijada ijtimoiy mavzuga keng jamoatchilik e'tiborini qaratishni maqsad qiladi.

• Ijtimoiy media loyihalari talabalarning televideeniye dasturlari, radiolar, internet portallari, ijtimoiy tarmoq saytlari, ijtimoiy tarmoqdan foydalanadigan mobil ilovalar, YouTube kanallari, bloglar va boshqa media vositalardan unumli va maqsadli foydalanishini qo'llab-quvvatlaydi.

• Oliy ta'lim muassasalari talabalarida mediata'limni rivojlantirishga yo'naltirilgan kognitiv faoliyatni uch guruhga ajratish mumkin:

• mediata'limni rivojlantirishga yo'naltirilgan integrativ faoliyat;

• talabalarning media-didaktik kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyat;

• mediata'limni rivojlantirishga qaratilgan kreativ faoliyat.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchisi shaxsi, rivojlanishning asosiy qonuniyatlarini qo'llab-quvvatlash

"Ta'lim to'g'risida"gi qonunda boshlang'ich ta'lim umumiylari ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilganligi alohida ta'kidlangan. Boshlang'ich sinfning dastlabki uch yili davomida o'quvchilar harflarni o'rganib so'z va undagi bo'ginlarni to'g'ri o'qish, jumladan, so'zlarga ma'no urg'usi berib, ravon va tushunib o'qish kabi bilim va ko'nikmalarni egallaydilar. To'rtinchini sinfda esa o'quvchilarning o'qishga oid ko'nikma va malakalarni yanada takomillashtiriladi. Ya'ni o'qish materiallarni tushunish va matn ustida ishlashga e'tibor kuchaytiriladi. Ta'lim jarayonida

o'quvchilarning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyatini, aqliy rivojlanishini, dunyoqarashini, kommunikativ savodxonligini va o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, moddiy borliq go'zalliklarini his eta olishga, go'zallik va nafosatdan zavqlana olishga o'rgatish" bilan birga, "predmet haqidagi tushunchalarini, faoliyatlarini kengaytirish, ularning erkin fikrlay olish, o'zgalar fikrini anglash ko'nikma va malakalarini egallashlariga erishish" boshlang'ich ta'larning asosiy maqsadi sifatida qayd etilgan. Ta'larning dastlabki bo'ginlaridan biri boshlang'ich ta'lim sanaladi. O'zbekiston Respublikasida boshlang'ich ta'lim to'rt yillik bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchisining yoshi 7-11 yoshni o'z ichiga qamrab oladi. Bola o'z "men"iga ega bo'lib unda quyidagicha psixologik-fiziologik xatti-harakatlardan jarayonlar amalga oshadi:

Bolada o'z xatti-harakatlari, xulq-atvorini boshqalar bilan taqqoslash va o'zini xolis baholay olish xususiyatlari namoyon bo'ldi. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur – narsa va predmetlarning bevosita idrok etiladigan obrazlariga asoslangan tafakkur turi yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'quv mashg'ulot jarayonlarida – konkret amaliy masalalarni yechish yoki tushunchalarni o'zlashtirishning umumiyligi usullarini o'zlashtirish ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Anatomo – fiziologik xususiyatlari. Umurtqa pog'onasining barcha bo'g'lnlari shakllanadi, miyaning og'irligi 1400 grammgacha yetadi, uning analitik-sintetik faoliyati takomillashadi. Bolaning bo'yli va og'irligi, o'pkasi mutanosib o'sadi. Katta muskullar kichik muskullar sistemidan avvalroq rivojlanadi. Shuning uchun serharakat, yugurib charchamaydigan, lekin yozuv mashqlaridan tez keladi. Shu sababli 1-2-sinflarda yozuv topshiriqlari juda ko'p bo'lmasligi kerak.

Birinchi sinfa bolalarda uchraydigan asosiy qiyinchiliklar quyidagilar:

1. Kun tartibi bilan bog'liq qiyinchiliklar. O'quvchi dars va uy vazifalarini bajarishi bilan bog'liq yangi kun tartibiga o'rganishi lozim. Buning uchun ota-onalar va o'qituvchilar bolaga qo'yiladigan yangi talablarni tushuntirishlari va ularning bajarilishini nazorat qilishlari lozim.

2. Nutqiy kommunikatsiyada, muloqot bilan bog'liq qiyinchiliklar bo'lib, ular o'qituvchi bilan, sinfdoshlari bilan yangicha munosabatlar o'rnatilishi zaruriyati bilan bog'liqdir.

3. Bu qiyinchiliklarni o'quvchilar o'quv yilining o'rtalarida his qila boshlaydilar. Birinchi sinf o'quvchilarida odatda maktabning tashqi atmosferasiga qiziqish mavjud bo'lib, o'quv materialining mazmuniga bo'lgan ishtiyoq esa zaif shakllangan. Shu sababli o'quvchida o'qishga qiziqish yo'qolishi, maktabga borishdan bosh tortishi mumkin. O'qituvchi o'quvchilarga faol intellektual harakatlarni talab qiladigan masalalar berish, oddiy yodlashni talab qiladigan masalalarni iloji boricha kamaytirish kerak.

Bola shaxsidagi aqliy tafakkur va kognitiv bilimlarni shakllantirishda o'qituvchi oddiylikdan murakkablikka, aniqlikdan mavhumlikka tomon bosqichma-bosqich yo'naltirsa, unda tasavvur va idrok to'g'ri shakllanishiga zamin hozirlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining o'quv faoliyati quyidagi tuzilishiga ega:

1) o'quv jarayonlari. Unda o'quvchilar konkret amaliy masalalarni yechish yoki tushunchalarni o'zlashtirishning umumiyligi usullarini o'zlashtirishlari kerak. O'qituvchi ularni shunday muammoli vaziyat sharoitga qo'yish kerakki, unda o'quvchilar bu usullarni topa olishlari zarur.

2) o'quv harakatlari. Har bir o'quv predmetida o'quv masalalarini yechish uchun bir nechta o'quv amallari va ularning ketma-ketligini bajarishni o'zlashtirish muhimdir. Buning uchun o'qituvchi dars davomida o'quv harakatlarining mashqlar yordamida mustahkamlanishini ta'minlashi lozim.

3) o'quv faoliyati to'liq shakllanishi uchun yana bir komponent – nazoratning shakllanishi zarurdir. O'quvchi o'z harakatlarini va ularning natijalarini berilgan namunalar bilan taqqoslashi va baholay olishi kerak. Avval bu vazifani o'qituvchi bajaradi.

4) baho – o'quv jarayonining talablariga erishilgan natijaning mos kelish-kelmasligi darajasini aniqlashdir. O'quvchining faoliyatiga qo'yiladigan baho sinf jurnaliga qo'yiladigan baho bilan cheklanmasligi kerak. Buning uchun o'qituvchi o'quvchi bilimini baholashning turli usullarini qo'llashi kerak.

Bilish jarayonining o'sishi. Mazkur yoshdag'i bolalar o'z idroklarining aniqligi, ravonligi bilan ajralib turadilar. Buni ularda birinchi signal sistemasining ustunligi bilan izohlash mumkin. Ta'lif jarayonida o'quvchilar idroki perceptiv faoliyat darajasiga ko'tariladi. Birinchi va ikkinchi sinflarda o'quvchilarning diqqati yetarli barqaror emas. 3-4-sinf o'quvchilari esa butun dars davomida o'z diqqatlarini saqlab tura oladilar. Lekin ular uchun ham dars davomida qisqa tanaffuslar foydalidir. Bolalarda birinchi signal sistemasi ustun bo'lganligi sababli mantiqiy xotiradan ko'ra ko'rgazmali harakatli xotira muhimroq rol o'ynaydi. Ta'lif jarayonida o'quv materiallarining ma'nosini, turli mulohazalarni ilmiy asoslarni eslab qolish va esga tushirish orqali o'quvchilarda mantiqiy xotira takomillashadi. Uning rivojlanishi ko'p jihatdan o'quvchilar aqliy faolligining darajasiga bog'liq. Kichik mifik yoshdag'i tafakkurning xususiyatlardan biri narsalarning ba'zi belgilari doimiyligini payqab olmaslikdir. Bolalar tafakkurining bu xususiyatini shvetsariyalik J. Plaje o'rgangan. Narsa va hodisalarning xossalari, qonuniyatlariga ko'ra muhim belgilarga asoslanib umumlashtirish xususiyati esa keyinroq shakllana boshlaydi. Bolalar ancha vaqtgacha predmetlarning muhim va nomuhim belgilarini ajrata olmay qiynaladilar. Shuning uchun tushunchani to'g'ri umumlashtirish usullarini o'rgatish kerak.

Shaxs rivojlanishida 3 ta faoliyat mavjud bo'lib, bular: o'yin faoliyati; o'quv faoliyati va mehnat faoliyati sanaladi. 7-11 yosh oralig'idagi bolalar o'yin faoliyatidan o'quv faoliyatiga o'tishida barcha faoliyat inson hayotida to'g'ri shakllangan bo'lishi kerak. O'yin faoliyatini o'z vaqtida ota-onalar ta'qiq qilmasalar, bolalarning o'quv faoliyatiga o'tishi murakkablik tug'dirmaydi. Maktabga qabul qilib olgan o'quvchilarning bolani ta'lif jarayoniga jalb etishda dastlab o'yin faoliyatidan voz kechmasdan, dars davomida didaktik o'yinlarni qo'llashi maqsadga muvofiqdir. Shundagina bu yoshda yetakchi faoliyat o'quv faoliyati bo'lib, ta'lif jarayoni psixikada yangi xususiyat va sifatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi:

1. Xatti-harakatlarning ixtiyoriy xususiyat bo'lib, o'quvchi ishlarini avvaldan rejalashtirish, ongli ravishda faoliyat maqsadlarini tanlashni o'rganadi.

2. O'quvchi biror masalani yechish davomida har bir harakatning tartibi, variantlarini qidiradi, masalaning hal qilinishini nazorat qiladi, ya'ni o'quvchi xatti-harakatlarini ichki planda bajarishni o'rganadi.

3. Bola o'z xatti-harakatlarini va xulq-atvorini boshqalar bilan taqqoslaysi, o'zini xolis baholashni o'rganadi, ya'ni refleksiya rivojlanadi.

Bolalar shaxsining bu yoshda rivojlanishi xulq-atvorning axloqiy normalari intensive shakllana boshlaydi. Kichik yoshdag'i o'quvchilar bu normalarni o'zlashtirish uchun psixologik jihatdan tayyor bo'ladilar. O'quvchilarning ijobjiy axloqiy sifatlarni rag'batlanirishi, salbiylari shakllanishining oldini olishi zarur. Bu yosh davridagi bolalarning o'zaro munosabatlari asosan tashqi hayotiy shart-sharoitlar va tasodifiy omillar bilan belgilanadi (bir partada o'tirishi, bir uyda yashashi va h.k.). Lekin o'quvchilarning uchun eng asosiy referent shaxs sifatida idrok qilinadi. Har bir bolaga individual yondashgan holda ijobjiy ijtimoiy muhitni yaratma olsa, kelgusi yuqori sinflarda qiyinchiliksiz o'tadi.

Boshlang'ich sind o'quvchisining kasbiy kompetensiyasi, bo'lajak boshlang'ich sind o'quvchisini tayyorlash

"Kompetensiya" tushunchasining mohiyati. Bugungi kunda ustuvor o'rinni egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo'lish har bir mutaxassisdan kasbiy kompetensiyaga ega bo'lish, uni izchil ravishda oshirib borishni taqozo etmoqda. Xo'sh, kompetensiya nima? Kasbiy kompetentlik negizida qanday sifatlar aks etadi? Pedagog o'zida qanday kompetentlik sifatlarini yorita olishi zarur. Ayni o'rinda shu va shunga yondosh g'oyalar yuzasidan so'z yuritiladi.

Kompetensiya atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilingan. **Kompetensiya** (lot. competo — erishyapman, munosibman, loyiqman) — 1) muayyan davlat organi (mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organi) yoki mansabdar shaxsning qonun, ustav yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi;

2) u yo bu sohadagi bilimlar, tajriba⁵.

⁵ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil. 530-bet.

Kompetensiya (lot. competere — layoqatli, munosib bo'lmoq) — 1) muayyan organ yoki mansabdor shaxsning rasmiy hujjatlarda belgilangan vakolatlari doirasi, vakolat.

2) Shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi⁶.

Kompetensiya shaxsning biror bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi. Demak, kompetensiya fan bo'yicha egallangan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy faoliyatlarda duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo'llay olishdir.

Kasbiy kompetensiya – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliy faoliyatda yuqori darajada qo'llay olinishi.

Kompetensiya tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetensiya "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik" ni anglatadi.

Kasbiy kompetensiya mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish,

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini kasbiy tayyorlash. O'zbekistonda barpo etilayotgan Uchinchi Renessans jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash muhim vazifa hisoblanadi. Buning uchun quyidagilarga ahamiyat berish maqsadga muvofiq bo'ladi: — bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini pedagogik qonuniyatlar va texnologiyalar bilan chuqr tanishtirish;

- bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini intellektual va ma'naviy salohiyati yuksak yangi avlod kadrlarini tayyorlash, ta'lim tashkilotlari bitiruvchilari zamonaviy kasb egalari bo'lishlari uchun ularda zarur ko'nikma va bilimlarni shakllantirish;

- dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish, darslik va o'quv qo'llannmalarini zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o'quv dasturlari va standartlarini optimallashtirish;

- ta'lim-tarbiya muassasalarining rahbar xodimlari, pedagog va murabbiylari, professor-o'qituvchilari va ilm-fan sohalari vakillarining jamiyatimizdagи о'rni va maqomini oshirish, ularning mashaqqatli mehnatini munosib qadrlash va faoliyat samaradorligiga qarab moddiy rag'batlantirish;

- pedagog xodimlarning kasbiy mahorati va faoliyat samaradorligini muntazam oshirib borish uchun shart-sharoitlarni yaratish, malaka oshirish tizimini "hayot davomida o'qish" tamoyili asosida takomillashtirib borish;

- ilmiy-tadqiqot va ta'lim xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha xususiy sektorning salmog'ini kengaytirish, hududlarda nodavlat ta'lim tashkilotlarini tashkil etish orqali raqobat muhitini shakllantirish, ta'lim sohasida davlat xususiy sheriklikni rivojlantirish;

- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llagan holda ta'limni boshqarishni avtomatlashtirish va har tomonlama tahlil qilib borish tizimini yaratish, elektron resurslar va masofaviy ta'limni yanada rivojlantirish, ta'lim oluvchilar o'rtasida IT-sohasidagi kasblarni ommalashtirish;

- ilm-fanni iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylantirish, ilmiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish, iqtidorli yosh olimlarning innovatsion faoliyatini rag'batlantirish, mayjud ilmiy tashkilotlar salohiyatini yanada mustahkamlash va rivojlantirish. Pedagogik olimlarning fikricha, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini quyidagi funksional komponentlarni bilishi kerak:

1) o'quv materiallarini tayyorlash va taqdim etish;

2) o'quvchilarni bilim va tarbiya olishga qiziqtira olishi;

3) o'quvchilar shaxsida uchraydigan kamchiliklarni bartaraf eta olishi;

⁶ O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2000-yil. 396-bet. www.ziyouz.com.

4) muntazam ravishda o'quvchilarni kuzatib borishi.

Mazkur yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Tajribali pedagog olimalardan A.K. Markovo yondashuviga ko'ra, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyatni to'rt yo'nalishdan iborat:

1. Kasbiy psixologik va pedagogik bilimlarni egallash;
2. Kasbiy pedagogik malakanini egallash;
3. Kasbiy psixologik ko'nikmalarini egallash;
4. Shaxsiy fazilatlar egasi bo'lish.

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020-yil 23-sentabr) 5-bobida o'qituvchilarning huquqiy maqomi belgilangan. Mazkur huquqiy maqomga ko'ra, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyatga quyidagi asoslarga binoan yo'naltirilishi kerak:

- chuqur kasbiy tayyorgarlik va ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega bo'lish;

- ta'lim oluvchilar huquqlariga rioxalish;

- kafolatlangan ish sharoitidan foydalanish;

- o'quv dasturlarini tuzishda mualliflik dasturlarini ishlab chiqishni bilish;

- zamonaviy pedagogik shakllarni, o'qitish va tarbiya vositalarini erkin tanlash;

- innovatsiyalar ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish; - sog'liqni saqlash muassasalarida bepul tibbiy ko'rikdan o'tish;

- ta'lim oluvchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etish.

Oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari ana shu huquqlar asosida faoliyatga yo'naltirilishi kerak. Ayni paytda, mazkur Qonunda o'qituvchilarning quyidagi majburiyatlari ham belgilab qo'yilgan:

- ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini hurmat qilish;

- o'quv mashg'ulotlarini sifatlari o'tkazishi;

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'qitish va tarbiyaning ilg'or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanishi;

- voyaga yetmagan ta'lim oluvchilar bilan ta'lim-tarbiya ishlarini ularning ota-onasi bilan birligida olib borishi;

- o'z malakasini muntazam ravishda oshirib borishi;

- tibbiy ko'rikdan o'z vaqtida o'tishi. Mazkur majburiyatlardan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga yo'naltirishning asoslari bo'lib xizmat qiladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy faoliyatga quyidagi mexanizmlar asosida yo'naltirilishi kerak:

- a) mutaxassislik fanlarini o'qitish jarayonida;
- b) maxsus kurslar vositasida;
- v) mustaqil ta'lim vositasida;
- g) ustoz-shogird an'anasi vositasida.

Bu mexanizmlarga amal qilish bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga yo'naltirish jarayonini aniq tashkil etish imkonini beradi. Misol uchun, mustaqil ta'lim vositasini olaylik. Pandemiya kabi murakkab sharoitlar shuni ko'rsatdiki, oliy pedagogik ta'lim jarayoni hamisha va har qanday vaziyatda mustaqil ta'limga tayyor turishi kerak. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'qituvchilariga qo'yiladigan talablar pedagogik, psixologik va sotsiologik xarakterga egaligi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

Pedagogik oliy ta'lim muassasalari boshlang'ich ta'lim yo'nalishi bitiruvchisining sifatlari quyidagicha guruhandi:

1-guruh. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga DTSda belgilangan bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiyalarni shakllantirishga psixologik tayyorgarlik: jamiyat hayoti, yosh avlod tarbiyasida o'zining alohida rolini anglab yetish. Hozirgi zamon o'qituvchisi oldiga qo'yiladigan talablarni bilish, pedagogik faoliyatga qobiliyatning mavjudligi, o'qituvchilik kasbiga qiziqish, nerv sistemasining egiluvchanligi, chuqurligi va kuchliligi, undagi psixik jarayon (his qilish va idrok, diqqat, tasavvur, fikrlash, xotira, nutq, idrok)larning optimal holatdaligi. Pedagoglik kasbiga va o'quvchilar bilan muloqotga kirishishga bo'lgan ehtiyojini anglash.

2-guruh. Shaxs sifatlari: insonorvarlik, ma'lumotlilik, ma'naviy dunyosining mazmuni, madaniyati, eruditisiyasi (iqtidori), o'z bilimini doimo oshirib borish, pedagogik odobga egalik, talabchanlik va adolatlilik, axloqiy qiyofasi, o'z o'quvchilariga o'qish, ishlash va

yashashda namuna bo'la olish, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni hurmat qilish.

3-guruh. Kasbiy sifatlar: o'quvchi-yoshlarning o'ziga xos va yosh xususiyatlarini bilish, har bir o'quvchi shaxsini loyihalashtira olish; didaktik bilimlarning mavjudligi; o'z o'quv predmetini va unga doir so'nggi yangiliklarni bilish, o'quv reja, dastur, o'quv qo'llanmalar, darslik va qo'shimcha adabiyotlarni bilish; ta'limgazalar, funksiyalari va tashkil etish tamoyillarini bilish; o'quv dasturiga tuzatishlar kiritishni bilish, eskirgan ma'lumotlarni olib tashlash, o'rniغا yangi, zamon talablariga mos, jonajon o'lka tarixi, madaniyati, xalq an'analari xususiyatlariga mos keladigan materiallarni qo'ya olish; o'quv ishlarni rejalashtirishni bilish (kalender va dars rejali); o'quvchilarning ta'limi, tarbiyasi va rivojlanishini ta'minlovchi, ta'limning eng ta'sirchan, noan'anaviy shakl va metodlarini tanlay olish va ijodiy qo'llay olish ko'nikmasi; xalqaro aloqalar imkoniyatlaridan foydalana bilish ko'nikmasi; ta'lim jarayonida, auditoriya va auditoriyadan tashqari ishlarni jarayonida tarbiyaviy ishlarni tashkil eta bilishga doir bilim va ko'nikmalarning mavjudligi; o'quv-tarbiyaviy ishlarni samarali olib borishda erishgan yutuqlarida to'xtab qolmaslik, faol ijodiy izlanishda davom etish. Bizning yondashuvimizga ko'ra, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi qiyofasida quyidagilar bo'rtib turishi kerak: - bolapvarvarlik; - o'z kasbini sevishi; - pedagogik faol bo'lishi; - o'zi ustida doimiy ishlashi. Bunday yondashuv asosida oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu jihatdan xalqaro pedagogik tajribalarda qabul qilingan quyidagi konseptual yo'nalishlarga e'tibor berish lozim: a) bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga kasbiy, psixologik va pedagogik bilim berish; b) bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini pedagogik ko'nikma bilan qurollantirish; g) bola bilan ishlash psixologiyasini shakllantirish. Ushbu yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash kutilgan samarani berishi shubhasizdir. Ayni paytda, har bir o'qituvchi faoliyati davomida o'zining kasbiy qiyofasini takomillashtirib borishini unutib bo'lmaydi. Bizning yondashuvimizga binoan bugungi kunda boshlang'ich sinf o'qituvchilarini zamonaviy yondashuvlardan xabardor bo'lishi kerak.

Shu jihatdan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini qiyofasida pedagogik, psixologik va estetik malakalik bo'rtib turishi kerak. Bu borada quyidagi pedagogik malakalarni egallash maqsadga muvofiq bo'ladi: - bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini pedagogik vazifani qo'ya olishi, o'quv-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil eta olishi kerak; - imkon qadar har bir o'quvchi bilan individual ishslash uslubiga ega bo'lishi shart: - o'quv materiallari bilan ishslash ko'nikmasini egallash bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim ahamiyatga ega.

Maktabda o'quv-metodik ta'minot. Ta'lim mazmuni va o'quv dasturlari o'quv adabiyotlarida loyihalashtiriladi. Bunday adabiyotlar sirasiga darsliklar va o'quv qo'llanmalari kiradi.

O'quv adabiyotlari orasida darslik alohida o'rinni tutadi. Darslik muayyan o'quv fani bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba bo'lib, u mazmuni va tuzilishiga ko'ra fan bo'yicha yaratilgan o'quv dasturiga mos keladi. Namunaviy o'quv dasturlari asosida yaratilgan darsliklar maqsadga muvofiq holda Vazirliklar tomonidan barcha maktablarga tavsiya etiladi. G'oyaviy va metodik jihatdan mukammal bo'lgan darslik ta'lim mazmuniga qo'yiladigan barcha talablarga javob bera olishi, o'quvchilar uchun qiziqarli, iloji boricha qisqa, tushunarli, ko'rgazmalilik nuqtai nazaridan estetik xususiyatga ega bo'lishi kerak.

Darslik bir vaqtning o'zida ham barqaror, ham qulay tarkibiy tuzilmaga ega bo'lishi kerak. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda muqobil, parallel darsliklar nashr etiladi, shu sababli o'qituvchilar va o'quvchilar ular orasidan eng yaxshilarini tanlab olish imkoniyatiga egalar.

Ta'lim mazmuni o'quv materiali darajasida darsliklar bilan bir qatorda turli xil o'quv qo'llanmalari: adabiyot va tarix xrestomatiyalari, matematika bo'yicha masalalar to'plamlari, geografiya, biologiya bo'yicha atlaslar, til bo'yicha mashqlar to'plamlari va boshqalarda ochib beriladi. O'quv qo'llanmalari darslikning ba'zi tomonlarini kengaytiradi va aniq masalalarni hal etish maqsadiga ega bo'ladi (axborot, mashq qilish, tekshirish).

Nazorat savollari:

1. Boshlang'ich ta'limga o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi qanday talablar asosida belgilanadi?
2. Kompetensiyaning qanday turlari bor?
3. "Kasbiy kompetensiya" tushunchasini izohlang.
4. Pedagog olimlarning tarbiyachi shaxsi haqidagi qanday fikrlarini bilasiz?
5. Integratsiyalashgan dars haqida tushuncha bering.
6. Boshlang'ich mакtabda fanlararo integratsiyalashning qanday usullari mavjud?
7. Boshlang'ich ta'limga o'quvchisi shaxsi, rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar...
8. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini tayyorlashda qaysi jihatlarga e'tiborni qaratish lozim?
9. Mediata'limga, mediasavodxonlik atamalarini izohlang.

**3-MAVZU: TA'LIM NAZARIYASI. BOSHLANG'ICH
TA'LIMDA O'QUV MATERIALINI OG'ZAKI BAYON
QILISH USULLARI. MEDIATA'LIM VA
MEDIASAVODXONLIK****Reja:**

1. Ta'limga metodlari haqida tushuncha. Boshlang'ich ta'limga og'zaki bayon qilish usullari: hikoya, ma'ruza, suhbat.
2. Ko'rgazmalilik va amaliy mashg'ulotlar metodlari.
3. Ta'limga vositalari.
4. Boshlang'ich ta'limga o'qitishning texnik vositalaridan foydalanishning imkoniyatlari, qo'shimcha vositalar: mediata'limga va mediamadaniyat.

Tayanch tushunchalar: didaktika, ta'limga nazariyasi, didaktikos, malaka, ta'limga dars, ta'limga vositalari, ta'limga mazmuni, innovatsiya, interfaol, aqliy hujum, fikriy hujum, media ta'limga, mediamadaniyat, pedagogik muammo, axborot-telekommunikatsiya, mediamakon, mediasavodxonlik, media-matnlar.

Ta'limga metodlari haqida tushuncha. Boshlang'ich ta'limga og'zaki bayon qilish usullari: hikoya, ma'ruza, suhbat

Didaktika (ta'limga nazariyasi: yunoncha "didaktikos" "o'rgatuvchi", "didasko" esa – "o'rganuvchi" ma'nosini bildiradi) ta'limga nazariy jihatlari (ta'limga jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlar, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'limga maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'limga jarayonini takomillashtirish yo'llari va hokazo muammolar)ni o'rganuvchi fan.

Bu so'z 1613-yili Germaniyada nemis pedagogi Wolfgang Ratke (1571–1635-yillar) tomonidan kiritildi. Bu tushunchani shunga o'xshash usulda buyuk chek pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592–1670-yillar) "Buyuk didaktika" nomli mashhur asarda tilga oladi. Lekin Komenskiy "didaktika bu faqat ta'limgina emas, balki tarbiyalash ham", – deb ta'kidlaydi. Mazkur asarda olim ta'limga nazariyasining muhim masalalari: ta'limga mazmuni, ta'limga ko'rgazmaliligi, ketma-ketligi kabi tamoyillari, sinf-dars tizimi borasida so'z yuritadi.

Didaktika pedagogikaning “nimaga o’qitish”, “nimani o’qitish” “qanday o’qitish” kabi savollariga javob izlaydi. Didaktikaning asosiy kategoriyalari **ta’lim berishi, o’qitish, ta’lim, bilim, ko’nikma, malaka hamda o’qitishning mazmuni, shakllari, tashkilot turlari, usullari, vositalari va natijalari hisoblanadi.**

Dars bilim va ko’nikma, malakalar bilan o’quvchilarni qurollantirishda asosiy rol o’ynaydi. Shu sababli o’quv mashg’ulotlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismi dars o’tish uchun sarflanadi.

Darsga qo’yilgan tarbiyaviy talablar:

- Darsda o’rganiladigan o’quv materiallari bo’yicha tarbiyaviy xulosalar chiqarish;

- Nazariy bilimlar asosida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish; o’qish-o’rganishga havas, ishtiyoq, qiziqishni shakllantirish;

- Dars jarayonida pedagogik takt qoidalariiga rioya qilish.

Darsga qo’yilgan tashkiliy talablar:

1. Dars uchun puxta o’ylangan konspekt yoki reja tuzish;

2. Darsning logikasiga (dars etaplarining o’zaro bog’liqligi, darsda amalga oshiriladigan ishlar; o’quv topshiriqlarining o’zaro aloqadorligiga) rioya qilish;

3. Dars tempini o’quvchilarning tayyorgarligiga moslashtirish;

4. Dars uchun ajratilgan vaqtidan ratsional foydalanish;

5. Darsda ongli intizomni tashkil etish.

O’qitish usuli deganda – ta’lim jarayonida o’qituvchi va o’quvchilarning kutilgan maqsadga erishishga qaratilgan birgalikdagи faoliyati tushuniladi. Maktab ta’lim tizimida o’qitish bilan bir qatorda “uslub” va “vosita” terminlari ham ishlatiladi.

Uslub – ma’lum o’quv materiallarini o’tishda qo’llanilayotgan asosiy o’qitish usuli bilan birga ikkinchi bor o’qitish usulining ayrim elementlaridan foydalanib ish ko’riladi.

Vosita – ma’lum o’qitish usulini muvaffaqiyatli amalga oshirmoq uchun zarur bo’lgan yordamchi o’quv materiallari, asbob, quroq apparatlardan foydalanishdir.

Ta’lim usullarining klassifikatsiyasi

Ta’lim tizimida o’quvchilarga bilim berishning eng qulay imkoniyatlariga asoslangan holda o’qitish usullarini quyidagi turlarga bo’lamiz:

- 1) O’qitishning og’zaki usuli.
- 2) O’qitishning ko’rgazmali usuli.
- 3) O’qitishning amaliy usuli.
- 4) O’qitishning muammoli-izlanish va reproduktiv usuli.
- 5) O’qitishning induktiv va deduktiv usullari.
- 6) Mustaqil ish usullari.
- 7) O’quvchilarning o’quv faoliyatlarini rag’batlantirish va asosiy usuli.
- 8) O’qitishda nazorat va o’z o’zini nazorat qilish usuli.
- 9) Kitob bilan ishlash usuli.

O’qitishning og’zaki usullari

Bu usul eng ko’p qo’llaniladigan usul sanaladi. Didaktikada o’qitishning og’zaki usuli uch turga bo’linadi:

- 1) O’qituvchi hikoyasi
- 2) O’qituvchi suhbatি
- 3) Maktab ma’ruzasi

Hikoya – maktab ta’limining hamma bosqichlarida qo’llaniladi. Hikoya aniq va qisqa bo’ladi. Sinflari oshishi bilan davomiylik oshib boradi. Hikoya tugagach, u suhbat va tushuntirishlar bilan to’ldiriladi.

Ma’ruza asosan uch jarayonda: Umumta’lim maktablarda, professional ta’limda, oliy o’quv yurtlarida o’qiladi.

Maktab ma’ruzasi – o’qitilayotgan mavzuning haqiqiy ilmiy mohiyatini ochib berish ulardan ilmiy xulosalar chiqarish va umumlashtirish yo’li bilan bir soatlik mashg’ulot davomida bilimlarni izchillik bilan bayon etishdir.

Suhbat usuli – og’zaki bayon qilish usulining asosiy turlaridan biri bo’lib, eng ko’p qo’llaniladigan va samarali usullardan biri. Ko’pincha bu usul savol-javob usuli deb ham yuritiladi.

Suhbat usuli bilan ish ko’rganda mashg’ulotni tashkil qilish va uni olib borishda o’qituvchi quyidagilarga amal qilishi kerak:

1. O'qituvchining suhbat uchun tayyorlab kelgan savollari sinf o'quvchilarining hammasiga taalluqli bo'lib, savol o'rta ga tashlanishi kerak.

2. O'quvchilardan biri javob berish uchun chiqariladi.

3. Boshqa o'quvchilar uni tinglaydilar va oydinlashtiradilar.

4. O'quvchilarning javoblari qanday bo'lishidan qat'iy nazar (to'g'ri yoki noto'g'ri) o'qituvchi izohlaydi va baholaydi.

Ko'rgazmalilik va amaliy mashg'ulotlар metodлari

O'qitishning ko'rgazmali usuli

Ta'larning ko'rgazmali usuli illyustratsiya va ekskursiya tariqasida olib boriladi: Maktablarda qo'llaniladigan ko'rgazmali materiallar ikki turga bo'linadi:

1) Aslicha ko'rsatilishi mumkin bo'lgan narsalar: (o'simlik, hayvon, asbob, mashina va boshqalar);

2) Tasviriy-ko'rgazmali materiallar. Ular ham ikki turga bo'linadi:

a) buyum va narsalar yoki voqealarning tasvirini ifodalovchi materiallar (rasm, fotosurat, videofilm, kino va hokazo);

b) buyum va narsa, hodisa va voqealarning biror shartli belgisi orqali ifodalanadigan simvolik va sxematik tasviriy materiallar (kartalar, chizmalar, jadvallar, diagrammalar);

Ko'rgazmali materiallarning turliligi ularning har xil qo'llanishini talab qiladi.

1) Buyum va narsalarni tabiiy holda ko'rsatishni ikki usulda namoyon qilish mumkin.

a) o'tilayotgan mavzuga oid badiiy ko'rgazma materiallarni o'qituvchi bayon qilayotgan o'quv materiali bilan bir vaqtida faqat o'qituvchi tomonidan ko'rsatilishi mumkin;

b) tabiiy-ko'rgazmali materiallar soni yetarli bo'lsa, ular har bir o'quvchiga tarqatib beriladi.

2) tasviriy ko'rgazma materialining har ikkala turini ham ikki xil usulda olib borish mumkin:

a) ko'rgazma marerialini o'qituvchi namoyish qiladi;

b) ko'rgazma materiallari o'quvchilarga tarqatiladi.

Ekskursiya usuli

Ekskursiya ta'limga va tarbiya ishlaring shunday turidirki, bu usul bilan o'rganilayotgan narsa va hodisalarini tabiiy sharoitda

(zavod, fabrika, kutubxona, tabiat, muzey ko'rgazmasi va hokazo) ta'limiylar sharoitda beriladi. Har qanday ekskursiyadan so'ng yakunlovchi dars o'tkaziladi.

O'qitishning amaliy usullari

Laboratoriya mashg'ulotlari maxsus jihozlangan xonalarda, tajriba yer maydonchasida olib boriladi. Bunday darslar asosan 9–11-sinflarda o'tkaziladi. Mashg'ulotlarning xarakteriga qarab turlichaligiga bo'ldi:

1) O'quvchilar bilan jamoa tarzda olib boriladigan darslar.

2) Har bir o'quvchi bilan alohida-alohida olib boriladigan darslar.

Amaliy mashg'ulotlar

Amaliy tajriba mashg'ulotlari maktabning jonli burchagi va tajriba maydonchasida olib boriladi.

Muammoli vaziyat yaratish usuli

Muammoli ta'limga deyilganda o'quv materiallarini o'quvchilar ongiga ilmiy izlanishga o'xshash bilish vazifalari va muammolari paydo bo'ladigan qilib o'rganish tushuniladi. Bunda ma'lumotlar masala tarzida beriladi.

Nazariy va eksperimental vazifaning bo'lishi o'qitishni o'z-o'zidan muammoli qilib qo'ymaydi. Ishning mohiyati, O'qituvchi vazifalarga muammoli xarakterini qanchalik bera olishidadir. Vazifa quyidagi talablarni qondira olsagina shu masalaning tub mohiyatini bilish muammosiga aylanishi mumkin:

1) o'quvchilar uchun bilish qiyinchiligiga ega, ya'ni o'rganilayotgan muammo utsida fikr yuritish;

2) o'quvchilarda bilishga qiziqish uyg'otish;

3) tahlil jarayonida o'quvchilarning avvalgi tajribasi va bilimlarning suyanish. Muammoli vaziyat fanning mazmunini, xarakterini va o'ziga xos xususiyatlari, uni o'rganish usullarini hisobga olgan holda yaratiladi.

O'qitishning induktiv va deduktiv usullari

Induktiv yoki deduktiv usullarni qo'llash o'rganilayotgan mavzu mazmunini ochishning ma'lum mantig'ini xususiyadan umumiyyaga yoki umumiyyadan xususiyaga o'tishni ta'minlashni anglatadi.

Induktiv usullar texnik qurilmalarni o'rganishda va amaliy topshiriqlarni bajarishda keng qo'llaniladi.

Deduktiv uslub o'quv materialini tezroq o'qitishga yordam beradi, tafakkurni bir muncha faolroq rivojlantiradi.

Nazariy materialni o'zlashtirishda anchagina umumiy holatlardan ayrim oqibatlarni aniqlashni talab qiluvchi masalalarni yechishda deduktiv usulni qo'llash maqsadga muvosiq bo'ladi.

Ta'lim jarayonida o'quvchini rag'batlantirish va tanbeh berish usullari

O'quv faoliyatini rag'batlantirish deb kishining aktiv faoliyatiga bo'lgan tashqi mayliga aytildi.

Rag'batlantirish va tanbeh berish usullari o'ziga xos xususiyatlarga ega.

- baho bilan rag'batlantirish;
- bahosini pasaytirish;
- kundalikka yozish;
- xatolarini ko'rsatish;
- koyish – bu ilojsiz qolgandagina chora bo'la oladi;
- so'kish (yomon gaplar bilan), urish mumkin emas!

Muammoli ta'lim metodlari

O'qituvchi asosan o'qish jarayonini yengillashtiruvchi va ikki tomonlama fikr-mulohazalar bilan ta'minlovchi shaxs vazifasini o'taydi. Kamdan-kam hollarda o'qituvchi ma'lumot bilan ta'minlaydi.

Amaliy mashg'ulot

O'qituvchi bir guruh o'quvchilarning ko'nikmalarini to'liq yoki qisman shakllantiruvchi amaliy faoliyat orqali o'qitishni xohlasa bu usuldan foydalanishi mumkin. Odatda bu jarayon o'z ichiga so'zlash, tasviriy ifoda va o'qituvchi tomonidan namoyish etish va jarayon materiallar va maxsus jihozlardan foydalanish imkonini bo'lgan ustaxonalarda amalga oshiriladi.

Shuni ham yoddan chiqarmaslik kerakki, o'quvchilar nafaqat rasmiy o'qitish orqali o'rganadilar, ya'ni kitoblar, gazeta va jurnallar, televide niye, internet va sinfdosh do'stlar orqali, balki ko'proq bevosita aloqa orqali o'rganadilar. Bu vositalardan o'qituvchi o'tgan darsni mustahkamlashda foydalanishi mumkin.

Dars jarayonlarida yuqori samaradorlikka erishish uchun quyidagi metod va usullardan ham foydalanish mumkin:

Bahs-munozara usuli

O'quv guruhini ikki guruhga bo'lgan holda, biror mavzu bo'yicha o'zaro bahs, fikr almashinuv tarzida o'tkaziladi.

Tadqiqot usuli

O'zlashtirish darajasining eng yuqori cho'qqisi: o'quvchilarning olgan bilimlari asosida hali o'rganilmagan kichik bir muammo ustida yakka yoki birgalashib izlanish olib borishi; keltirilgan taxminni izlab topilgan dalillar asosida to'g'ri yoki noto'g'rilingini tekshirish; bosqichlari: darsda hammaga qiziqish uyg'otadigan muammoni yoki masalani qo'yish, uni o'rganish, tadqiq qilish uchun ma'lumotlar toplash, muammoning yechimiga oid taxminlar, bashoratlar qilish va ularning qanchalik to'g'rilingini to'plangan ma'lumotlar asosida tahlil qilish va xulosa chiqarish; ta'lim oluvchilar ayrim tadqiqot ishlarni ilmiy asoslangan holda mustaqil bajarishadi, ularni yozadilar va qo'yilgan maqsad va natijalarni tahlil qiladilar.

Rolli o'yinlar

Ishbilarmonlik yoki rolli (vaziyatlari) o'yinlar – muammoli vazifaning bir turidir. Faqat bu o'rinda, matnli material o'rniga o'quvchilar tomonidan rollar o'ynaladigan hayotiy vaziyat sahnalashtiriladi. Bosqichlari: vaziyatni tushuntirish, mos rollarni bo'lib berish, maqsad va vazifalarni tushuntirish; o'yin davomida o'quvchilarning xatti-harakatlarini kuzatib borish; o'quvchilarning xatti-harakatlari orqali ularga bilim olishlariga, ma'lum malaka va ko'nikmalarni egallashlariga imkoniyat yaratish; o'yin natijalarining tahlili; o'yin natijalarini real hayotiy hodisalar bilan taqqoslash.

Loyiha usuli

Bu usul bilim va malakalarni, tahlil qilish va baholashni nazarda tutuvchi ta'limning majmuaviy usulini amalga oshiradi. Loyiha usulida o'quvchilar rejalashtirishda, tashkil qilishda, tekshirishda, tahlil qilishda va bajarilgan ishning natijalarini baholashda ko'proq ishtirok etadilar. Ta'lim oluvchilar ayrim kichik loyiha ishlarni, diplom va kurs loyihalari, bitiruv ishlarni ilmiy asoslangan holda loyihalashtiradilar, mustaqil bajaradilar, ularni yozadilar, taqdimot qiladilar, qo'yilgan maqsad va natijalarni tahlil qiladilar.

Mustaqil o'rganish usuli

Ushbu usul ta'lif oluvchilarning o'quv materialini mustaqil o'zlashtirishini, o'z-o'zini tekshiruv malakalarini, berilgan matnning mazmunini to'liq va ongli ravishda bayon eta bilishiga qaratilgan usuldir. Bu usul vaqt-i vaqt bilan o'tkazib turiladi. o'quvchilarning mustaqil o'rganish, darslik bilan ishlash va mustaqil amaliy faoliyat bilan shug'ullanish ko'nikmalarini shakllantiradi. Har bir o'quvchi alohida yoki umumiy tarzda tashkil qilinadigan topshiriqni bajaradi. O'qituvchi o'quvchilarning amaliy faoliyatiga aralashmay, tashqaridan teskari aloqa, ya'ni muloqot yordamida yo'naltirib boshqaradi va nazorat qiladi.

Aqliy hujum

Bu dars mavzusiga oid qo'yilgan muammoni yechish yoki savolga javob topish maqsadida g'oyalarni jamlash va saralash usuli. Qatnashchilar birlashgan holda yechimi nomalum muammoni yechishga yoki savolga javob topishga harakat qiladilar. Eng maqbul yechimni topish bo'yicha shaxsiy g'oyalarni ilgari suradilar. Bosqichlari: muammoli vaziyatni keltirib chiqarish; uning yechimini topish uchun o'quvchilarni jalb qilish; turli yechimlar taqdimotini eshitish; yechimlarni solishtirish va tanlash; xulosalash.

Pinbord usuli

Bu usul aqliy hujum metodining bir ko'rinishi bo'lib, unda qo'yilgan muammoni hal qilish bo'yicha g'oyalalar alohida qog'ozchalarda yozilib, doskaga mixlanib boriladi. Ikkinchisi bosqichda esa, ular turli mezonlar bo'yicha sinflarga bo'linadi, saralanadi va muayyan tartibda doskada joylashtiriladi.

Boshqalarni o'qitish orqali o'rganish usuli

Bu usulda ta'lif oluvchilar belgilangan mavzu yoki qo'yilgan muammo bo'yicha bir-birlariga axborotlarni almashadilar va o'z bilganlarini boshqalarga o'rgatadilar.

Konferensiya

Oralij nazoratning bir turi bo'lib, asosan chorak yoki yil davomida ma'lum mavzular bo'yicha mustaqil yozilgan ishlarning og'zaki ma'ruza ko'rinishidagi taqdimoti.

Juft-juft muloqot

Biror mavzu bo'yicha yonma-yon o'tirgan o'quvchilarni o'zaro muloqotga chorlash; o'zaro fikr almashish va ularni ba'zilarini tinglash;

Ovozga qo'yish metodi

Dars davomida bahsli vaziyatni keltirib chiqarish; yuzaga kelgan bahs munozarani boshqarish maqsadida, bahs yuritayotgan tomonlarning fikrlarini sind bo'yicha ovozga qo'yish; har bir fikr bo'yicha qarshi, rozi va betaraflarni aniqlash; tomonlarning dalillarini va fikrlarini tinglash; so'ng yana ovozga qo'yish; xulosalash.

Ta'lif vositalari

Insonning borliqni idrok etishida sezgi organlarining o'mi beqiyosdir. Biz ko'rib, eshitib, tanib, hidlab predmetlarni anglaymiz, ajrata olamiz. Insonning shu xususiyati hisobga olingan holda ta'lif jarayonida ko'rgazmali vositalar qo'llaniladi. Bu texnologiya o'quvchi o'rganayotgan narsa va hodisalarni hissiy idrok qilishiga, ularni kuzatib mushohada qilishga undaydi. Bugungi kunda ta'lif jarayoniga an'anaviy ko'rgazma vositalari quyidagilar:

a) buyum, narsa, hodisa va voqealarning tasvirini ifodalovchi materiallar – rasm, surat, fotosurat, diafilm, kinofilm va hokazolar.

b) buyum, narsa, hodisa va voqealarning biror shartli belgisi orqali ifodalangan simvolik va sxematik tasviriy materiallar – jug'rofiya va tarixiy kartalar, chizmalar, jadvallar, diagramma va hokazolar.

Ko'rgazma vositalari qatoriga ikkala turini, ya'ni a+b xususiyatlarini o'z ichiga olgan elektron darsliklar va virtual olam kirib keldi.

Ko'rgazmali vositalardan foydalanishdan oldin talabalarga vositani qo'llash maqsadi qisqacha tushuntirilib, material bayoni paytida namoyish etiladi. Ko'rgazmali vosita o'qituvchi tomonidan namoyish etiladi.

Tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchilar ko'pincha o'zlarining fikri aniq buyumlarning xossalari va belgilardan yoki darsda o'rgatilayotgan aniq faktlar hamda voqealardan asta-sekin chalg'itilgan taqdirdagina abstrakt tushunchalarni o'zlashtirib olishga qodir bo'ladilar. Bunda ko'rib, his etib, idrok qilishdan abstrakt fikrlashga, aniqlikdan umumiylilikka, voqeadan uning mohiyatiga,

voqealarning xilma-xilligidan ularning qonuniyatlariga asta-sekin o'tib borish imkonini beradigan ko'rsatmalilikning maxsus sistemasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bir xil voqealar yoki buyumlarning o'zini aks ettiruvchi ko'rsatma qo'llanmalarda mana shu voqea va buyumlarning asosiy muhim tomonlari hamda belgilari aniq ajralib turishi juda muhimdir. O'qituvchi ham ish jarayonida o'quvchilar diqqatini xuddi shu narsalarga jalb etishi kerak. Natura kadrlarni sxematik multiplikatsiyalar bilan birga qo'shishdan tarkib topadigan kino parchalar bunday o'quv qo'llanmalarning eng takomillashgan turidir. Bunday o'quv qo'llanmalar bo'lmasan paytda doskaga chizib ko'rsatiladigan sxemali chizmalardan ko'rsatmalilikning tasvirlash vositalari sifatida foydalanish mumkin. Darsda ko'rsatmalilik vositalarini haddan tashqari ko'paytirib yuborish yaramaydi. Bu o'quvchilar diqqatini tarqatib yuborib, ularga asosiy narsani aniqlab olish imkonini bermaydi-ki. buningsiz qonuniyatlarni to'g'ri tushuntirib, umumlashtirib va ulardan to'g'ri xulosalar chiqarib bo'lmaydi.

Boshlang'ich ta'limda o'qitishning texnik vositalaridan foydalanishning imkoniyatlari, qo'shimcha vositalar: mediata'lism va mediamadaniyat

Ta'lism berish texnologiyasi – zarur bo'g'in bo'lib, amaliy fanlar va ta'lism berish jarayonida ijodiy ko'nikmalarni o'zaro bog'lash uchun xizmat qiladi.

Bunday o'ziga xos muammolarni (kompyuterning o'quv jarayonidagi o'rni va vazifasi, o'qituvchining ish sharoitidagi ahamiyatidan tortib, o'quv jarayonini kompyuter yordamida boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari, o'quvchilarining EHM bilan muloqotni yo'lga qo'yish, ta'lism berishni individuallashtirish, muammolarini) yechishga to'g'ri keladi.

ATT – avtomatlashgan ta'lism tizimi – o'quv-metodik, axborotli, matematik va pedagogik ta'minotning hisoblash texnikasi vositalari negizidagi o'zaro bog'liq tizimlardir. ATT EHM yordamida o'quv axborotlarini qabul qilish uchun qulay shaklda taqdim etish funksiyalarini, o'quv faoliyatini turli metodlarini qo'llagan holda individual tarzda boshqarishni, bilimlarni nazorat qilishni, o'quv jarayoniga oid ma'lumotlarni toplash va statistik ishlav berishni amalga oshirish mo'ljallangan. Uning o'ziga xosligi –

moslashuvchanligi, mustaqil o'quv faoliyatini boshqarish (nazorat qilinadigan o'zini-o'zi o'qitish)ga va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilganligidir.

"Media" atamasi – XX asrda dastlab ommaviy madaniyatni shakllantiruvchi vositalarga nisbatan qo'llangan⁷.

Mediamadaniyat – turli media asarlarni tahlil qilish, baholash, yaratish uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisi⁸. Mediamadaniyat - shaxs madaniyati uchun zarur qism bo'lib, ommaviy media turlari, ular orqali tarqatilayotgan axborotlar bilan tanishish, ularni tanlash, saralash, tahlil qilish va baholash asosida tegishli sohalar bo'yicha nazariy bilim, amaliy ko'nikma, malakalarini o'zlashtirish, puxta egallash, ushbu bilimlarni kasbiy, kundalik, madaniy, ma'naviy va ma'rifiy (amaliy) faoliyatda mahorat bilan qo'llay olish qobiliyatlarining yig'indisi. Mohiyatiga ko'ra, shaxs tomonidan mediamadaniyatning o'zlashtirilishi stixiyali jarayon bo'lmay, bir necha bosqichda evolyutsion rivojlanishga asoslanadi.

Media ta'limning maqsadi har bir medianing ustuvorliklari va kamchiliklarini tushungan holda ular tomonidan tarqatilayotgan axborotni saralay bilish va zarurini qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'lsa, asosiy vazifasi insonlar tomonidan iste'mol qilinadigan har qanday axborotning manipulyativ kuchini anglagan holda undan chegaralanishdir. Yoshlar ommaviy axborot vositalarining eng faol iste'molchilari va ishlab chiqaruvchilar. Kundalik hayotda turli xil raqamlar qurilmalar muntazam ravishda ishlatiladi. Biroq, axborot jamiyatni mafkurasi doirasida faqat umumiyl foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish endi yetarli emas. Dunyo bo'ylab, u yoki bu darajada, raqamlari dunyoda yoshlarning tobora ko'payib borayotgani kuzatilmoqda. Virtual makonga kirish orqali haqiqiy makonning asta-sekin torayishi mavjud. Vaziyatni va unda deyarli doimiy (ko'pincha nazoratsiz) onlayn ishtirot etish imkoniyatini murakkablashtiradi. Natijada, ular eng zaif foydalanuvchilar toifasini tashkil qiladi. Yoshlar o'rtasida media

⁷ Sharipov Sh. O'quvchilar kasbiy ijodkortigi uzviyligini ta'minlashning nazariyasi va amaliyoti: Ped. fan. dok. ... dis. avtoresf. –T., 2012. – 46 b.

⁸ Babadjanov S.S. Pedagogika oliy ta'lism muassasalari talabalarining mediakompetentligini rivojlantirish texnologiyasi ("Informatika va axborot texnologiyalari" o'quv fani misolida): p.f.b.f.d (PhD) disser.... Toshkent. 2018. – B. 15

ta'limning intensivligi sezilarli darajada oshib bormoqda va yaqinda internetga qaramlik holatlari tobora ko·payib bormoqda.

So'nggi sotsiologik tadqiqotlarga ko·ra, yoshlarning deyarli uchdan bir qismi (26%) oila, do'stlar yoki maktabni e'tiborsiz qoldiradi, uxlamaydi yoki internet tufayli ovqatlanmaydi. Vaziyatning paradoksalligi shundaki, internetda vakolatli yo'naliш bo'yicha turli xil qo'llanmalar ishlab chiqilgan va erkin foydalanish mumkin, afsuski, ular hali ham jiddiy ijobiy o'zgarishlarga olib kelmadи.

Bugungi kun talabi bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilaridan kasbiy standart, shuningdek, quyidagi AKT va media kompetensiyalariga ega bo'lish zarurligini ta'kidlaydi:

- umumiy foydalanuvchi AKT kompetensiyasi;
- umumiy pedagogik AKT kompetensiyasi;
- fan va pedagogik media kompetensiyasi.

Turli xil media-matnlar bilan ishslash, olingen ma'lumotlarning sifati va ishonchlilikini baholash, manipulyativ ta'sirga qarshi turish va konstruktiv media-tadqiqotlarni shakllantirish qobiliyati asosiy rol o'ynaydi. Shuningdek, axborot manbalarini tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish juda zarur. Raqamli davrda media savodxonligi va axborot savodxonligining yaqinlashishiga tabiiy ehtiyoj paydo bo'ldi. Axborot savodxonligi an'anaviy savodxonlik turlarini (o'qish, yozish, hisoblash) bekor qilmaydi, balki ularni yangilaydi. Shu bilan birga, media ta'lim kontekstida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, quyidagilarni xulosa qilishimiz mumkin: ommaviy axborot vositalari va AKTning jadal rivojlanishi yangi vakolatlarning shakllanishini yangiladi; -media va axborot savodxonligisiz boshlang'ich sinf o'qituvchilarini zamonaviy axborot jamiyatida harakat qilishlari qiyin; seminarlar, vebinlar o'tkazishni faollashtirish zarur.

Yurtimizda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilar ta'limning bakalavr yo'naliшlari va magistratura mutaxassisliklari bosqichlarida (bakalavriat va magistratura) tayyorlanib, jahonda XX asrning ikkinchi yarmidan buyon amalgalashirilayotgan sifat o'zgarishlarni o'rganish va amaliyotga joriy etish ehtiyoji vujudga keldi. Bugungi kunda O'zbekiston G'arbiy Yevropa davlatlari bilan ta'lim sohasida konstruktiv dialog olib bormoqda. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida

ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha Buyuk Britaniyaning ilg'or tajribasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu avvalambor Buyuk Britaniyada bo'lajak boshlang'ich o'qituvchilarini tayyorlash tizimining Yevropada eng qadimiyligi bilan izohlanadi. Buyuk Britaniyada ko'p yillar davomida oliy ta'lim tizimini takomillashtirish borasida ilmiy tadqiqotlar olib borilayotganligini e'tirof etish mumkin. Bundan tashqari ushbu sohadagi nazariy va amaliy yondashuv hamda konsepsiyalarning rivojlanishi turli xil xalqaro loyihalarda faol ishtirok etish orqali ta'minlanmoqda. Umumyevropa hamda jahon tendensiylarini o'zida mujassam etish orqali mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha Angliya modeli milliy mansaatlarni saqlagan holda rivojlanib bormoqda⁹. Shu bilan bog'liq ravishda, Angliya tajribasini o'rganish nafaqat jahon miqyosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash sifatini oshirish borasidagi umumiy tendensiylar haqida yetarli darajada tasavvurga ega bo'lish, balki mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari bilan tanishish hamda ushbu sohada qabul qilinayotgan milliy qarorlarni boshqa mamlakatlar amaliyoti bilan taqqoslash, ularning maqsadga muvofiqligini yaxshiroq baholash imkoniyatini beradi¹⁰. Media ta'lim pedagogikada umumiy tarzda shaxsning turli ko'rinish, janr va shakllardagi mediamatnni tanlash, foydalanish, tanqidiy tahlil qilish, baholash, yaratish va uzatish, sotsiumda mediafaoliyatining murakkab jarayonlarini tahlil qilishga tayyorlikda namoyon bo'ladijan integrativ sifati tarzida qaraladi. Shuning uchun ta'lim jarayonida talabalarning media ta'limni rivojlantirish masalasi fan va amaliyot oldida turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bunda zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyot talablarga mos holda talabalarning media ta'lim borasidagi bilimlarini takomillashtirish orqali media ta'limni rivojlantirish texnologiyasini yaratish pedagogik yo'naliшdagи tadqiqotlar orasida alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa o'rniда shuni aytib o'tish joizki, media ta'limni rivojlan Tirish – ijtimoiy ta'lim kompetentlikning muhim tarkibiy

⁹ Sharipov Sh. O'quvchilar kasbiy ijodkorligi uziyiliginini ta'minlashning nazariyasi va amaliyoti: Ped. fan. dok. ... dis. avtoref. –T., 2012. – 46 b.

¹⁰ Ishmuhamedov R.J. Yuldashev M.A. "Ta'lim va tarbiyada innovation pedagogik texnologiyalar" "Nihol" nashriyoti. –T.2013.

qismi hisoblanadi. Mediamadaniyat pedagogning media sohasidagi faoliyatining turli bosqichlarida axborot va mediamatnlarning har xil turlariga nisbatan o'rinn tutadi.

Nazorat savollari

1. Ta'limning qanday usullari mavjud?
2. Ta'limning og'zaki usullari o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?
3. O'qitishning amaliy usuli deganda nimani tushunasiz?
4. O'qitishning induktiv va deduktiv usullariga misol keltiring.
5. Ta'limning innovatsion usullari deganda nimalarni tushunasiz?
6. Ma'ruza darslari asosan qayerlarda qo'llaniladi?
7. Boshlang'ich ta'limda qanday texnik vositalardan foydalilaniladi?
8. Mediamadaniyat, mediamakon, mediasavodxonlik, mediamatnlar atamalariga ta'rif bering.

4- MAVZU: TA'LIMNI TASHKIL ETISH SHAKLLARI VA TURLARI

Reja:

1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari. Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzilishi.
2. An'anaviy va noan'anaviy darslar haqida umumiy tushuncha va ularning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi.
3. O'qituvchining darsga tayyorlanishi. Ta'limni tashkil etish shakllari. Individual; individual-guruhli; sinf-dars; ma'ruza-seminarli; sinfdan tashqari; auditoriyadan tashqari; maktab va maktabdan tashqari.
4. Darslarni tashkil etishga nisbatan qo'yiladigan didaktik talablar. O'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda qo'shimcha ta'limning asosiy maqsadi va vazifalari.

Tayanch tushunchalar: *individual-guruhli, sinf-dars, ma'ruza-seminarli, sinfdan tashqari ishlari, auditoriyadan tashqari ishlari, ta'lim shakli, sinfiy, guruhiy, individual, zakovat, ekskursiya, nazariy dars, amaliy dars, ma'ruza, seminar, laboratoriya.*

Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari. Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzilishi

Turli dars tuzilmalaridan yanada samaraliroq foydalanish yo'llarini izlashda darsda o'quvchilar o'quv faoliyatlarini tashkil etish shakllari alohida ahamiyatga ega bo'lmoqda. Pedagogik adabiyotlar va maktab amaliyotida asosan uchta shunday shakllari qabul qilingan – ommaviy, guruhli va individual.

Ta'limning ommaviy shakli sinfdagi jami o'quvchilarning o'qituvchi rahbarligi ostida birgalikda harakatlarini ko'zda tutadi. Guruhli shaklida esa o'quvchilar 3-6 kishidan iborat guruhlar yoki juftliklarda ish olib boradilar. Guruhlar uchun topshiriqlar bir xil yoki turlicha bo'lishi mumkin. Individual shakli har bir o'quvchining alohida mustaqil ishlashini ko'zda tutadi.

O'qitish frontal shaklida o'qituvchi bir vazifa ustida ishlayotgan butun sinf o'quv faoliyatini boshqarib boradi. U o'quvchilarning hamkorliklarini ta'minlaydi va hamma uchun bir bo'lgan ish sur'atini belgilaydi. Frontal ishslashning pedagogik samaraliligi ko'p

jihatdan o'qituvchining butun sinfni nazorat qila bilishiga va shu bilan bir vaqtida har bir o'quvchining ishini ko'zdan qochirmasligiga bog'liq bo'ladi. Agarda o'qituvchi ijodiy jamoali ishlash muhitini yarata olsa, o'quvchilar diqqatini va faolliklarini ta'minlab tura olsa samarasi yana oshadi. Ammo frontal ishslash individual farqlarni hisobga olmaydi, u o'rta o'quvchiga mo'ljallangan. Shuning uchun ba'zi o'quvchilar berilgan ish sur'atidan ortda qoladilar. boshqalari esa zerikib qiyinalib ketadilar.

O'qish guruhli shaklida o'qituvchi sinf o'quvchilarini guruhlari o'quv-o'rganish faoliyatlarini boshqaradi. O'quvchilarni zvenoli, brigadali, birlashtirish-guruhli va differensiyalangan guruhlarga taqsimlash mumkin. O'qish zvenoli shakli o'quvchilar doimiy guruhi o'quv faoliyatini tashkil etishni ko'zda tutadi.

Birlashtirish-guruhli shaklida sinfni odatda katta umumiyligi topshiriqni har biri faqatgina bir qismini bajaradigan guruhlarga ajratishni ko'zda tutadi.

Differensiyalashgan-guruhli ta'lim shakli doimiy guruhlar ham, bir xildagi o'quv imkoniyatlariga ega va o'quv ko'nikmalari bir xil darajada shakllangan o'quvchilarni birlashtirishini ko'zda tutadi. Guruhli shakllariga o'quvchilarning just bo'lib ishslashlarini ham kiritiladi. O'quv guruhlari faoliyatlarini o'qituvchi o'zi bevosita zvenolar va brigadalar orqali boshqaradi.

Individual ta'lim o'quvchilarning boshqa o'quvchilar bilan bevosita aloqalarini ko'zda tutmaydi. O'z mohiyatiga ko'ra, sinf jamoasi yoki muayyan guruhlar bilan ishslashdan tubdan farq qilmasa-da, biroq o'quvchi o'zining shaxsiy imkoniyatlariga muvofiq o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqni mustaqil bajaradi. Bu maqsad yo'lida maxsus tayyorlangan kartochkalardan foydalanish mumkin.

Darsda o'qituvchining e'tibori bir necha o'quvchiga qaratilsa, bu vaqtida qolgan o'quvchilar mustaqil ishlasalar, ta'limning bunday shakli individual-guruhli shakl deb ataladi.

Zamonaviy ta'lim amaliyotida ko'proq ikki tashkiliy shakl: ommaviy va individual shakllardan foydalaniladi. Ayni vaqtida foydalaniladi.

Ta'limning ommaviy shakli ham, guruhli shakli ham jamoaviy hisoblanmasa-da, lekin ayrim pedagoglar ularni ommaviy ta'lim deb ko'rsatishga harakat qiladilar.

Jamoaviy ishslash faqatgina differensiyalashgan guruhli ishlar asosidagina tashkil etiladi. O'quv ishlarini tashkil etishning jamoaviy shakli o'qituvchi va o'quvchilarning dinamik yoki o'zgaruvchan tartibli juftliklarida kechayotgan munosabatlardir.

Ta'lim maqsadlari va foydalanishning qulayligi nuqtai nazaridan ta'lim shakllari quyidagicha darajalanadi: asosiy, qo'shimcha va yordamchi ta'lim.

Dars ta'lim jarayonining yaxlitligi nuqtai nazaridan ta'limning asosiy tashkiliy usuli hisoblanadi. Unda sinf-dars tizimining xususiyatlari aks etadi, unda o'quvchilarni ommaviy qamrab olish, tashkiliy tartib va o'quv ishlarining muntazamligi ta'minlanadi. Dars iqtisodiy jihatdan foydalidir. O'quvchilar hamda sinf jamoasining individual xususiyatlarini bilishi o'qituvchi uchun har bir o'quvchi faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishga imkon beradi. Dars doirasida ommaviy, guruhli va individual ta'lim shakllarini birlashtirish imkoniyati uning rad etib bo'lmaydigan ustunligi hisoblanadi.

Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli sanaladi. Darsda har bir o'quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o'quvchilarning mashg'ulot jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatları va ma'nnaviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratiladi.

Dars ta'limning boshqa shakllaridan farq qiluvchi o'ziga xos belgilarga ega, chunonchi: o'quvchilarning doimiy guruhi, o'quvchilar faoliyatiga ularning har biri xususiyatlarini hisobga olish bilan rahbarlik qilish, o'rganilayotgan fan asoslarini bevosita darsda egallab olish (bu belgilari darsning faqat mazmunini emas, balki o'z xususiyatini ham aks ettiradi).

Darsning tuzilishi oddiy va ancha murakkab bo'lishi mumkin. Bu o'quv materialining mazmuni, darsning didaktik maqsadi, o'quvchilar va jamoa sifatida sinfning xususiyatlariga bog'liq.

Zamonaviy didaktikada darsning quyidagi turlari ajratib ko'rsatilgan:

- aralash darslar;
- yangi ma'lumotlar, aniq hodisalar bilan tanishish bo'yicha yoki umumlashtirishlarni anglab yetish va o'zlashtirish maqsadiga ega darslar;
- bilimlarini mustahkamlash va takrorlash darslari;
- *o'rganilganlarni* umumlashtirish va tizimlashtirish asosiy maqsadiga ega darslar;
- malaka va ko'nikmalarni ishlab chiqish va mustahkamlash *darslari*;
- *bilimlarni tekshirish* va *tekshirish ishlarini o'rganish* darsi;
- *o'z tuzilishi bo'yicha oddiy bo'lgan*, ya'ni bitta asosiy didaktik *maqsadga ega bo'lgan* dars turlari (o'rta va katta sinflarda qo'llash *uchun mos keladi*).

An'anaviy va noan'anaviy darslar haqida umumiylar tushunchasi va ularning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi

An'anaviy dars – muayyan muddatga mo'ljallangan, ta'lim yoritish, mustahkamlash va yakunlash bosqichlaridan iborat ta'lim modelidir. O'quv materiali yangi va ancha murakkab bo'lganda, an'anaviy dars – ko'p hollarda ta'lim jarayonining birdan-bir metodi bo'lib qolmoqda.

Ma'lumki, an'anaviy darsda ta'lim jarayonining markazida o'qituvchi turadi. Shu bois, ba'zida an'anaviy darsni markazida o'qituvchi turgan o'qitish usuli deb ham atashadi. An'anaviy dars o'tish modelida ko'proq ma'ruza, savol-javob, amaliy mashq kabi metodlardan foydalilaniladi. Shu sabab, bu hollarda an'anaviy dars samaradorligi ancha past bolib, o'quvchilar ta'lim jarayonining passiv ishtirokchilariga aylanib qoladilar.

An'anaviy dars o'tishda mashg'ulotning bosqichlarini quyidagicha rejalashtirish mumkin:

1. *Kirish*. O'tilgan materialni takrorlash; darsning maqsadini tushuntirish; yangi darsning mavzusi va mashg'ulot rejasi bilan tanishтирish.

2. *Yangi mavzuni yoritish*. Yangi mavzuni kichik-kichik bo'lakchalarga bo'lib berish; rang-barang misollarni imkonli boricha

ko'rgazmali taqdim qilish; mavzudan chetlashmaslik; materialning murakkab tomonlarini qayta tushuntirish; o'quvchilarning tushunganlik darajasini tekshirib borish; teskari aloqani ta'minlash.

3. "Teta-poya" mashq. Biror misol (yoki masalani) o'quvchilar bilan qadamba-qadam hal qilish va tahlil qilish:

4. *Yo'naltirib turiluvchi mashq*. O'quvchilar mashq (yoki masalani) mustaqil bajarishadi, o'qituvchi esa ularni nazorat qilib, tuzatish kiritib boradi.

5. *Mustaqil bajariladigan mashq*. O'quvchilar mashqni mustaqil holda o'qituvchi yordamisiz bajarishadi.

6. *O'quvchilarning tushunganlik darajasini tekshirish*. Nazorat savollari bilan murojaat etish va mavzuni o'zlashtirish darajasini aniqlash.

7. *Yakunlash*. Dars mavzusining asosiy tushunchalarini va o'quv maqsadlarini jamlash.

Ko'rinish turibdiki, an'anaviy dars mashg'ulotida barcha dars bosqichlari qadam-baqadam amalga oshiriladi va hech qanday g'ayrioddiylik mavjud emas. Bu o'quvchini darsga bo'lgan ishtiyoqining sustligini va dars o'tishdagi bir xillikni ta'minlaydi. Shunday bo'lsada, an'anaviy o'qitishda o'ziga xos ijobiy va salbiy xususiyatlar mayjuddir.

Zero, an'anaviy ta'lim metodlari quyidagi afzallikkarga ega:

- Ma'lum ko'nikmalarga ega bo'lgan va aniq ma'lum tushunchalarni, fanni o'rganishda foydali ekanligi. Bu an'anaviy ta'limda ilmiylik tamoyilining amal qilayotganligi va o'quvchida tizimli bilimlarning hosil bo'layotganligidir.

- O'qituvchi tomonidan o'qitish jarayonini va o'qitish muhitini yuqori darajada nazorat qilish, ta'limning tarbiyaviy xarakterini ifodalaydi. Bunda talabalar sust ishtirok etsalar ham, dars mashg'ulotida ular yuqori intizom namunalarini ko'rsatadilar.

- Vaqtadan unumli foydalanish natijasida barcha mashg'ulot bosqichlarining to'liq amalga oshishi va vaqt taqsimotining izchillik bilan namoyon bo'lishi kuzatiladi.

Noan'anaviy darslar tashkil etish. Yoshlarimiz butun xalqimizning ma'naviy yuksalishi yo'lida mustahkam zamin yaratdi, desak xato bo'lmaydi. Shunday ekan, o'quvchilarga sifatli ta'lim berishda an'anaviy darslarda qotib qolmay, noan'anaviy darslar

o'tish, ko'proq sifat samaradorligini oshirishda qo'l kelmoqda. Quyida noan'anaviy darslar o'tishda foydalanish uchun bir nechta didaktik o'yinlarni tavsiya etiladi.

Boshlang'ich sinflarda grammatik mavzu va o'quv faoliyati bilan bog'liq ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning bilish faoliyatini oshiradi. Aqliy charchoqlikni oldini oladi. Shuningdek, olingan bilimlarni mustahkamlash va nazorat qilishda samarali vosita hisoblanadi. Ayniqsa, ona tili darslarida olib boriladigan ta'limiy o'yinlarning ahamiyati nihoyatda katta bo'lib, ular mazmuniga ko'ra bir necha turga bo'linadi. Grammatik topshiriqlar o'quvchilarning darsda faolligini oshirish bilan birga, bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yengillashtirish va mustahkamlash nutq o'stirishga yo'naltirilgan har bir mashg'ulotni qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi.

Didaktik o'yinlar bolalar aqliy faoliyatini rivojlantiribgina qolmay, ularning fikrlarini bir joyga to'plab, tez va aniq bayon etishga mashg'ulotlarda o'zaro hamjihatlikda faol harakat qilishga undaydi. O'quvchilarda bilim olishda tengqurlaridan ortda qolmaslik hissi kuchayadi. Dars jarayonida jo'shqin vaziyat yuzaga keladi. Eng muhimi bolalardagi iqtidor, salohiyat maqsadga intiluvchanlik yuzaga chiqadi va mukammallahib boradi. Yosh avlodga ta'lim tarbiya berish asoslarini puxta o'rganish ularda keng dunyoqarash tafakkur ko'lamini kengaytirish ma'naviy axloqiy sifatlarini tashkil etishga bog'liqdir.

Boshlang'ich ta'lim darslarida mavzu xarakteriga qarab xilmajodiy mushohada yuritishga da'vat etiladi. O'quvchilardan mustaqil o'zgalarga yetkaza bilish ko'nikma malakalarini shakllantirishda yordam beradi.

Dars tuzilmasi, uning qismlari va turlari

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar yoshlarini hisobga olib o'quv ishlari turli xillaridan foydalanishga, yangi bilimlarni berishni avval ilgari o'rganilganni mustahkamlash, takrorlash bilan birga olib borishga to'g'ri keladi. Hatto tekshirish darslari ham bu yerda ko'pincha ishlar boshqa turlarini o'z ichiga oladi: materialni og'zaki yetkazish, qiziqarli hikoyani o'qish. Darsning aynan mana shu turi

aralash (kombinatsiyalashgan), yoki murakkab tuzilishli deb ataladi. Kombinatsiyalashgan darsning taxminiy tuzilishi: uy vazifalarini tekshirish va o'quvchilar bilan savol-javob, yangi materialni o'rganish, o'zlashtirishini dastlabki tekshirish, mashq misollari davomida yangi bilimlarini mustahkamlash, ilgari o'rganilganlarni suhbat ko'rinishida takrorlash, o'quvchilar bilimlarini tekshirish va baholash, uygva vazifa berish.

O'quvchilarning yangi materiallar bilan tanishish darsi yoki yangi bilimlarni berish (o'rganish) darsi nisbatan keng doiradagi savollarni o'z ichiga olgan va uni o'rganishga ko'p vaqtini talab qiluvchi, o'quvchilarga tanish bo'limgan yangi material uning mazmuni bo'lgan ta'lim jarayoni. Bunday darslarda uning mazmuni, aniq maqsadi va o'quvchilarning mustaqil ish bajarishga tayyorgarliklariga qarab ba'zi hollarda yangi materialni o'zi bayon etadi. Boshqa hollarda esa – o'qituvchi rahbarligi ostida o'quvchilarning mustaqil ishlari olib boriladi, uchinchi holda – unisi ham bunisidan ham foydalaniladi. Yangi material bilan tanishish darsining tuzilishi: yangi materialni o'rganish uchun asos bo'lgan avvalgi materialni takrorlash, o'qituvchining yangi materialni va darslik bilan ishlashni tushuntirishi, bilimlarni tushunishlarini tekshirish va dastlabki mustahkamlash, uygva vazifa berish.

Bilimlarni mustahkamlash darslarida o'quv ishining asosiy mazmuni ilgari o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkam o'zlashtirish maqsadida ularni ikkinchi bor tushunib olish hisoblanadi.

O'quvchilar o'z bilimlarini yangi manbalar bo'yicha anglab oladilar va chuqurlashtiradilar yoki ularga ma'lum bo'lgan qoidaga yangi masalalar yechadilar, ilgari olib bilimlarini og'zaki va yozma takrorlaydilar yoki ilgari o'rganganlarini yanada chuqurroq va mustahkam o'zlashtirish maqsadida ulardan alohida masalalar bo'yicha axborot beradilar. Tuzilishi bo'yicha bunday darslar quyidagi bosqichlardan o'tishni ko'zda tutadi: uy vazifasini tekshirish, og'zaki va yozma mashqlarni bajarish, topshiriqni bajarishni tekshirish, uygva vazifa berish.

Ko'nikma va malakalarini ishlab chiqish va mustahkamlash darslari bilimlarni mustahkamlash darslari bilan bog'liqdir. Bu jarayon bir necha maxsus darslar jarayonida amalga oshiriladi. Boshqa darslarda yangi mavzularni o'rganishda davom ettiriladi.

Shu bilan birga avvaliga mashqni bajarish ishlari bolalar tomonidan o'qituvchi yordamida va ular topshiriqni qanday tushunganlarini dastlab jiddiy tekshirish bilan bajarilsa, keyinchalik esa qayerda qanday qoida qo'llanilishini o'quvchilarning o'zları belgilaydilar. Ular turli vaziyatlarda malaka va ko'nikmalarini qo'llash, shu jumladan, hayotiy amaliyotida qo'llashni o'zlashtirib olishlari kerak.

Umumlashtiruvchi darslari (bilimlarini umumlashtirish va tizimlashtirishlar) ilgari o'tilgan materialdan eng muhim savollari qayta takrorlanadigan va tizimlashtiriladigan. o'quvchilar bilimlarida mayjud kamchiliklari to'ldiriladigan va o'rganilayotgan kursning muhim g'oyalari ohib beriladigan darslar hisoblanadi. Umumlashtiruvchi darslar mavzu, bo'lim va o'quv kurslarining yakunida o'tkaziladi. Kirish va yakunlash darsning tarkibiy elementi hisoblanadi. Takrorlash va umumlashtirishning o'zi hikoya. qisqacha xabarlar, darslikni o'qib berish yoki o'qituvchining o'quvchilar bilan suhbatlashishi shaklida o'tkazilishi mumkin.

Tekshirish (nazorat) darslari o'qituvchiga o'quvchilarning ma'lum sohadagi bilim, malaka va ko'nikmalari shakllanganlik darjasini, o'quv materialini egallashdagi kamchiliklarni aniqlash. shuningdek, navbatdagi topshiriqlarning bajarish yo'llarini belgilab olishga yordam beradi. Tekshirish darslari o'quvchidan ushbu mavzu bo'yicha uning hamma bilim, ko'nikma va malakalarini qo'llashini talab etadi. Tekshirish og'zaki hamda yozma shaklda ham amalga oshirilishi mumkin.

Yuqorida ifodalangan hamma darslarning majburiy elementi tashkiliy va yakuniy bosqich hisoblanadi. Tashkiliy bosqich maqsadlarni qo'yish va ularni o'quvchilar tomonidan qabul qilish sharoitlari ta'minlash, ish sharoitini yaratish, o'quv faoliyatini motivlarini dolzarblashtirish va materialni idrok etish, anglash, eslab qolish yuzasidan beriladigan ko'rsatmalarni shakllantirishni ko'zda tutadi. Darsga yakun yasash bosqichida maqsadlarga erishish qayd etiladi, ularga erishishda barcha yoki yakka o'quvchilarning alohida ishtiroti belgilanadi, ishlari baholanadi va istiqbollari belgilanadi.

Ta'limning tashkiliy shakli sifatida dars dinamik hodisadir. U pedagogik jarayonning yaxlitligini ta'minlaydi va ta'limiy-tarbiyaviy-rivojlantirish vazifalarini ijobjiy yechimini topishga imkon beradi.

O'qituvchining darsga tayyorlanishi. Ta'limni tashkil etish shakllari. Individual; individual-guruhli; sinf-dars; ma'ruza-seminarli; sinfdan tashqari; auditoriyadan tashqari; maktab va maktabdan tashqari

Darsning samaradorligi uning puxta tayyorlanganligi va samarali tashkil etilganligi bilan bog'liq. Yaxshi rejalishtirilmagan, yetarlicha o'ylab chiqilmagan, shoshilinch tuzilgan va o'quvchilar imkoniyatlari moslashtirilmagan dars sifatli bo'la olmaydi. Darsga tayyorgarlik aniq sharoitlarda eng yuqori yakuniy natijaga erishishni ta'minlovchi o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etilishini ta'minlash, kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqishdir.

O'qituvchining darsga tayyorgarligida quyidagi uchta bosqich ko'zga tashlanadi: tashxislash, bashoratlash, loyihalashtirish (rejalishtirish). Shu bilan birga o'qituvchi amaliy materialarni yaxshi bilishi, o'z fanini erkin olib borishga erishishi lozim. Darsga tayyorgarlik asosini bo'lajak mashg'ulotning algoritmlari, samaradorligi bog'liq bo'lgan omillar va holatlarni hisobga olishni ta'minlovchi qadamlarni ketma-ket tartib bilan bajarish tashkil etadi.

Algoritmnini amalga oshirish aniq sharoitlarni diagnostika qilish bilan boshlanadi. Tashxis didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilashdir. Unda o'quvchilarning imkoniyatlari, ularning faoliyatları va xulqlari, motivlari, talab va layoqatlari, qiziqish va qobiliyatları, bilimdonlik darjasini, o'quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, dars tuzilishi, yangi axborotni o'zlashtirish, mustahkamlash va tizimlashtirish, bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish hamda tuzatish kabi holatlar namoyon bo'ladi.

Bashoratlash bo'lajak darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma'qulini tanlab olish.

Ta'limning yordamchi shakllari. Ta'limning yordamchi shakllari: to'garak, praktikum, seminar, konferensiya, maslahat (konsultatsiya), fakultativ mashg'ulot, o'quv ekskursiyalari, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari va boshqalar sanaladi.

Maktabdan tashqari mashg'ulotlarning asosiy va barqaror turlariga o'qish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladigan, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari kiradi. Uning asosiy maqsadi –

darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarini kengaytirish, chuqurlashtirish, ularni esdan chiqarishning oldini olish, o'quvchilarining individual layoqati, istedod va qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Bu ishlar o'quv dasturi talablari, o'quvchilarining qiziqish va ehtiyojlari hamda ularning rivojlanish darajalarini hisobga olib quriladi. O'quvchilarining mustaqil uy ishlari ma'lum didaktik vazifalarni bajaradi. Chunonchi, darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlash, sifsdan ishlab chiqilgan o'quv materialini kengaytirish va chuqurlashtirish, mashqlarni mustaqil bajarish ko'nikmalarini shakllantirish, dasturli material doirasiga kiruvchi hajmda individual topshiriqlarni bajarish asosida mustaqil fikrlashini rivojlantirish, individual kuzatishlar, tajribalar, gerbariy, tabiiy namunalar, otkritkalar, rasmlar, gazeta va jurnal lavhalari statistik ma'lumotlar kabi o'quv qo'llanmalarini toplash va tayyorlash va boshqalar.

Darslarda pedagogning o'quvchilar tomonidan uy vazifalarining halol bajarishlariga kam e'tibor berayotganliklari, ularni sifsdan tekshirishga urinmasliklari yaxshi o'zlashtirayotgan o'quvchilarini rag'batlantirib bormasliklari ta'lim amaliyotda keng tarqalgan kamchilik hisoblanadi. Uy vazifalarini tushuntirib berishga ko'pincha vaqt yetmaydi, ular shoshilinch beriladi. Pedagoglar kamdan-kam hollarda o'quvchilar uy vazifasini bajarayotganda duch keladigan qiyinchiliklarini ko'rsatib beradilar, ularni bartaraf etish yo'llini esa ko'rsatmaydilar. Natijada mustaqil uy vazifalarining bajarilishi samarasiz bo'lib qoldi.

Fan to'garaklari yo'nalishi, mazmuni, ish metodi, o'qish vaqtini va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi. Ular o'quvchilarining qiziqishini va qobiliyatlarini rivojlantirish, o'qishga ijobjiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi. To'garaklar o'qishni hayot bilan aloqasini kuchaytiradi, fanlararo bog'liqlikni rivojlanadiradi. Fan to'garaklarida o'quvchilarining ishlari o'quv jarayonini faollashtiradi, o'qish sifatini oshirishga yordam beradi.

Ta'limning yordamchi shakllariga ekskursiyalar ham kiradi. Ular ommaviy, guruqli va kichik guruhli bo'lishi mumkin. O'quv ekskursiyalari alohida fanlar hamda bir qancha fanlar bo'yicha ham rejalashtiriladi. Ekskursiyani muvaffaqiyatli o'tkazish uchun o'qituvchi unga puxta tayyorlanishi: obyekt va mashrut bilan

oldindan tanishib chiqishi, to'la rejani ishlab chiqishi, o'quvchilarini bo'lajak topshiriqlarni bajarishga jalb eta olishi kerak. Ekskursiya rejasida mavzu va maqsad, obyekt, u bilan tanishish tartibi, o'quvchilar idrok etish faoliyatlarini tashkil etish, topshiriqlarni bajarish uchun zarur bo'lgan vositalar va uskunalar, yakun yasash ko'rsatiladi. Ekskursiyani o'tkazish metodikasi mavzu, didaktik maqsad, o'quvchilarining yoshi, ularning rivojlanishi hamda ekskursiya obyektiiga bog'liq bo'ladi.

Darslarni tashkil etishga nisbatan qo'yiladigan didaktik talablar. O'quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda qo'shimcha ta'limning asosiy maqsadi va vazifalari

Ta'limning boshqa shakllariga o'xshab darsga ham qator didaktik talablar qo'yiladi. Y.K.Babanskiy, N.A.Sorokin darsga qo'yiladigan talablarni uch guruhga ajratishadi:

- didaktik talablar,
- tarbiyaviy talablar,
- tashkiliy talablar.

Didaktik yoki ta'limiy talablar sirasiga quyidagilar kiradi:

1. Har bir darsning ma'lumot berish, rivojlantirish, tarbiyaviy maqsadini aniq belgilash, uning darslar tizimidagi o'rnini qat'iy aniqlash.

2. Darslarning optimal mazmunini, o'rganiladigan bilimlar ko'lamni, shakllantiriladigan ko'nikma va malakalarini oldindan aniqlab qo'yish.

3. Darsni tashkil etishga oid ratsional ta'lim metodlarini interfaol usullarini tanlash, o'quvchilar faolligini rag'batlantirish, o'quv topshiriqlarni, mustaqil ishlarni ta'limga optimal tatbiq etish.

4. Ta'lim prinsiplarini (ilmiylik, faoliylik, izchillik, predmetlararo aloqa va sh.k.) og'ishmay amalga oshirish.

Darsga qo'yiladigan tarbiyaviy talablar qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Darsda o'rganiladigan o'quv materiallari bo'yicha tarbiyaviy xulosalar chiqarish.

2. Nazariy bilimlar asosida ilmiy dunyoqarashni rivojlanirish.

3. Bolalarda o'qishga oid motivlarni uyg'otish, bilish, o'qish-o'rganishga havas, ishtiyoq, qiziqishni shakllantirish.

4. Dars jarayonida pedagogik takt qoidalariga rioya qilish.
Darsga qo'yiladigan tashkiliy talablar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Dars uchun puxta yo'nalgan konspekt yoki reja tuzish.
2. Darsning logikasiga (dars bosqichlarining o'zaro bog'liqligi darsda amalga oshiriladigan ishlar, o'quv topshiriqlarining o'zaro aloqadorligiga rioya qilish).
3. Dars tempini o'quvchilarning tayyorgarligiga moslashtirish.
4. Dars uchun ajratilgan vaqtidan ratsional foydalanish.
5. Darsda ongli intizomni tashkil etish.

Hozirgi zamон darsining tipologiyasida ikkita asosiy kamchilik mavjud: darsni chegaralash uchun ishlataligan terminlarning noto'g'ri tanlanganligi, dars tiplarining bir-birini to'ldirmasligi, o'zaro bog'lanmaganligi.

So'z belgi bo'lganidek, dars tipining nomini bildiruvchi so'z yoki so'z birikmasi (atama) o'qituvchi uchun belgi vazifasini o'taydi. O'qituvchi uchun tushuncha va belgi vazifasini o'tayotgan dars tipologiyasining nomi, masalan, "yangi bilim berish darsi" iborasi (oliy o'quv yurtlari uchun yaratilgan qo'llanmalarda birinchi dars tipi "yangi bilim berish darsi" deb ataladi) xatoliklarga olib kelmoqda. Chunki "yangi bilim berish" degan ibora bilan dars tipini ajratadigan o'qituvchi mashg'ulotning asosiy maqsadi qilib yangi bilim berishni belgilaydi-yu, uni mustahkamlashni e'tiboridan chetda qoldiradi. Vaholanki, mustahkamlash o'quv materialini o'rganishning tabiiy davomi bo'lgandagina ta'limning samaradorligi yanada oshadi. Tajribali o'qituvchilar yangi mavzuni o'rganishni ikki xil yo'l bilan olib borishadi. Bugun o'rganiladigan mavzu oldin o'zlashtirilgan mavzulardan birortasi bilan aloqador bo'lsa, ishni takrorlashdan boshlashadi. O'tilgan mavzu takrorlangach, yangi o'quv materialini tushuntirishga o'tiladi. Aks holda ish to'g'ridan yangi o'quv materiali tushuntirilgach, uni shu o'quv soatining o'zidayoq mustahkamlashga o'tiladi. Yangi o'quv materialini o'rgatish darsining ikkita asosiy belgisi bor: Yangi bilimlarni o'rganish; o'rganilgan bilimlarni dastlabki mustahkamlash. Shu xususiyatlariga ko'ra, birinchi dars tipini darsning boshqa tiplaridan farqlaymiz. Demak, birinchi dars tipini "yangi o'quv materialini

o'rganish va mustahkamlash darsi" deb atamoq maqsadga muvofiq bo'ladi.

Didaktik qo'llanmalarda darsning ikkinchi tipi "mustahkamlash darsi" nomi bilan yuritiladi. Bunday darslarda o'quvchi oldin o'rganilgan o'quv materialiga ikkinchi marta takroriy qaytib keladi. O'quv materialllariga takroriy qaytish natijasida malakalar shakllanadi. Shu tufayli ikkinchi dars tipini "o'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari" deb belgilaymiz.

Maktablar tajribasida yuqorida sanalgan darslarning hammasi ham qo'llanilmaydi. O'rganilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash o'tganlarni takrorlashning murakkab ko'rinishlaridir. Binobarin, uni alohida dars tipi sifatida tahlil etishga ehtiyoj qolmaydi. Mustahkamlash, takrorlash, umumlashtirishni bir dars tipiga birlashtirish mantiqan to'g'ri emas. O'zlashtirish keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga o'quv materiallarini his etish, anglash, o'rganish, malaka hosil qilish, umumlashtirish, xotirada saqlash kabi qator ruhiy hodisalarini qamrab oladi. Shunday ekan, yangi bilimlarni o'zlashtirishni alohida dars tipi sifatida ajratish nomaqbul bo'ladi.

O'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda qo'shimcha ta'limning asosiy maqsadi va vazifalar

Ijodkorlik o'rganishning muhim jihatni hisoblanadi. Ijodkorlik tufayli o'quvchi o'rganishga ijobiy munosabatda bo'ladi va uning o'rganishi yanada qiziqarli bo'ladi. Ijodkorlik sabab o'quvchi passiv ma'lumotni mahsulotga aylantirish orqali faollashtiradi. Yoshlikdan egallangan ijodkorlik tufayli insonlar kundalik hayotidagi muammolarni osonlikcha hal qila oladilar va balog'at yoshida samaraliroq harakat etuvchi darajasida bo'lishadi. Bu ta'limning asosiy maqsadlaridan biri: o'quvchilarni kelajak hayoti uchun yaxshi jihozlash va ularni samarali fuqarolar qilib tarbiyalash. Shu sababli, ayni vaqtida respublika o'quvchilarining ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi, bu borada faol qo'llaniladigan shakl, metod va vositalar hamda ularning ahamiyatiga e'tibor berilmoqda. Ijodkorlik nima? O'quvchilarga samarali fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ta'limning asosiy vazifalaridan biridir. Suqrotdan to hozirgi kungacha ta'lim sohasida katta o'zgarishlar ro'y bergan bo'lsa-da, o'quvchilarga fikrlash qobiliyatini berishga farqlaymiz.

intilish har doim ta'limning o'zagidan joy olgan. Ijodkorlik oddiy ta'rifga ega bo'lgan tushuncha emas.

Ijodkorlik – bu shaxsnинг asl mahsulot yoki yechim topish istagi. Istak va tasavvur hissi ijodkorlikning asosiy so'zlaridir. Sternberg va Lubart (1998) fikrlariga ko'ra, faqat ijodkorlik uchun o'ziga xoslik yetarli emas. Torrance (1988) esa ijodkorlikni quyidagicha ta'riflagan: "Qiyinchiliklar. muammolar, ma'lumotlardagi bo'shlqlar, yetishmayotgan elementlar, qandaydir qiyshiq narsalarni sezish jarayoni: bu kamchiliklar haqida taxmin qilish va gipotezalarni shakllantirish; bu taxmin va gipotezalarni baholash va tekshirish; ehtimol ularni qayta ko'rib chiqish va qayta sinovdan o'tkazish va nihoyat natijalarni e'lon qilish".

Nazorat savollari

1. O'quv jarayonini tashkil etish shakllarini aniqlang.
2. Dars nima? Darsning qanday turlari bor?
3. Zamonaviy darslar qanday talablarga javob berishi kerak?
4. O'qituvchining darsga tayyorlanishi uchun nimalar muhim hisoblanadi?
5. Boshlang'ich ta'limda ta'limning qanday usullaridan foydalilanadi?
6. An'anaviy va noan'anaviy darslarning qanday afzallik jihatlarini bilasiz?
7. Ta'limning qanday yordamchi shakllari bor?
8. Y.K.Babanskiy, N.A.Sorokin darsga qo'yiladigan talablarni qanday guruhg'a ajratishadi?

5-MAVZU: BOSHLANGICH TA'LIMDA INNOVATSION JARAYONLAR. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILARINING BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALARINI TASHXIS ETISH

Reja:

1. Innovatsyon boshlang'ich ta'lim, innovatsyon yondashuvlar, nazariy va amaliy faoliyatga tayyorlashga yondashuvlar.
2. Ta'lim sifati, baho, baholash, tekshiruv, boshlang'ich ta'limda ta'lim sifatini baholash.
3. Boshlang'ich ta'lim sifatini boshqarishda yangicha yondashuvlar.

Tayanch tushunchalar: *innovatsion jarayonlar, ta'limni tashxis etish, faoliyat, ko'nikma, malaka, baho, baholash, tekshiruv, boshlang'ich ta'lim, ta'lim sifati, bilim, ko'nikma, malaka, tashxis etish, yondashuvlar.*

Innovatsion boshlang'ich ta'lim, innovatsion yondashuvlar, nazariy va amaliy faoliyatga tayyorlashga yondashuvlar

Mamlakatimizda innovatsion texnologiyalarga asoslangan ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, ijtimoiy faol va malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni jahon andozalari darajasiga ko'tarish masalalariga oid tadqiqot ishlari olib borilmoqda. "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi Qonunida innovatsiya, innovatsion infratuzilma, innovatsion loyiha, innovatsion faoliyat, innovatsiyalar yaratish uchun davlat buyurtmasi, texnologiyalar transferi, yangi ishlanma kabi tushunchalarga izoh beriladi. Jumladan, "innovatsiya – fuqarolik muomalasiga kiritilgan yoki shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalilanadigan, qo'llanilishi amaliyotda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta'minlaydigan yangi ishlanma" deb, ta'rif berilgan bo'lsa, "innovatsion faoliyat – yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek ishlab chiqarish sohasida ularning o'tkazilishi va amalga oshirilishini ta'minlash bo'yicha faoliyat" deb ta'riflanadi. Innovatsiyaga har qanday turdag'i yangilik sifatida emas, balki mavjud tizimning samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil sifatida qarash lozim. Iqtisodiy adabiyotlarda "innovatsiya" tushunchasiga ta'rif berish uchun turli

xil yondashuvlar paydo bo'la boshladi. Masalan, E.A.Utkinning fikriga ko'ra, innovatsiya deganda "ishlab chiqarishga joriy etilgan obyekt" tushuniladi. So'nggi o'n yillikda mamlakatimizda maktab ta'limi tizimidagi innovatsion jarayonlar, shu jumladan, boshlang'ich sinflardagi yangiliklarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z faoliyatida yangi uslub va texnologiyalardan foydalanishga tayyor bo'lishi kerak. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining innovatsion faoliyati kichik yoshdag'i o'quvchilarda bilim olishga qiziqishni rivojlantirish, ularning shaxsini shakllantirish, ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining innovatsion faoliyati ko'p qirrali hodisa bo'lib, ta'lim jarayoniga yangiliklarni kiritish bilan tafsiflanadi. Innovatsion faoliyatni amalga oshirishda ko'plab boshlang'ich sinf o'qituvchilari qiyinchiliklarga duch keladi. bu birinchi navbatda kichik yoshdag'i o'quvchilarning yoshi va individual xususiyatlariga bog'liq. Bu boshlang'ich maktabdag'i innovatsiyalarning xos xususiyatlari va tabiatida bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladi. Boshlang'ich sinflardagi innovatsiyalar, birinchi navbatda, kichik yoshdag'i o'quvchilarni tarbiyalash va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi lozim. Samarali innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisi uning o'ziga xos xususiyatlarini tushunishi. uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pedagogik mahoratni kashf etishi muhimdir. Boshlang'ich maktab o'quv jarayonida faol va interfaol o'qitish usullaridan foydalanish innovatsion hisoblanadi Ko'pgina boshlang'ich sinf o'qituvchilari innovatsion jarayonning bir qismi sifatida dars sxemasidan emas, balki o'qituvchi va o'quvchilar uchun tavsiyalar beradigan texnologik xaritadan foydalanadi. Texnologik xarita kichik yoshdag'i o'quvchilarni o'qitishning asosiy maqsadiga erishishga qaratilgan: qanday o'rganishni o'rgatish. Bunda materialni oddiy tushuntirish va uni mustahkamlash emas, balki o'quvchi ta'lim jarayonining ishtirokchisiga aylanadi, ya'ni o'quvchilar va o'qituvchi o'rtaсидаги o'zaro munosabatlarga asosiy e'tibor beriladi. Shuningdek, boshlang'ich sinflarda innovatsion jarayon sinfdan tashqari ishlarni qamrab olishi kerak. Bugungi kunda bolalarni maktabdan keyingi mashg'ulotlarga qiziqtirish juda

muhim, bu esa, maktabdan tashqari mashg'ulotlarni ta'lim va tarbiya uchun to'liq huquqli makonga aylantirish imkonini beradi.

Ta'lim sifati, baho, baholash, tekshiruv, boshlang'ich ta'lim sifatini baholash

O'quv-tarbiyaviy jarayon – boshqariladigan va rostlanadigan jarayon bo'lib, o'qituvchi, ustoz va o'quvchilardagi bilim, malaka va ko'nikmalarni son va sifat jihatdan haqqoniy baholash o'quv-tarbiyaviy jarayonda olingan natijalarga qarab o'zgartirishlar kiritib borish bilan birga o'zining faoliyatiga ham tavsif beradi. O'quvchilarning bilim, malaka, ko'nikmalarni va qobiliyatlariga baho berishdan oldin yana bir bor bilim, malaka, ko'nikmalarni va qobiliyatlarini qarab chiqaylik.

Bilim – nazariy va amaliyot faoliyat natijasida o'rgangan, esda saqlab qolning, fikrlashtirilgan hodisa va predmetlar haqidagi tushunchalar tizimidir. Bilimlar o'z navbatida tizimli va tizimsiz, nazariy va amaliy, keng va tor, chuqr-yuzaki, moslashuvchan, andozali, mustahkam va mustahkam bo'limgan turlariga bo'linadi. Bularning ichida kasbiy ta'lim natijasida hosil bo'ladigan nazariy va amaliy bilimlarni oshirish mumkin. Chunki nazariy bilimlar narsalarning (predmetlar) yetarli darajadagi xususiyatlarni, texnika va texnologiyalar hodisasini va ularning obyektiv munosabatini bildiradi. Amaliy bilim esa texnika va texnologiya sohasidagi jarayonlarning aloqasini, hodisasi va boshqalarning to'g'ridan-to'g'ri amaliy faoliyatiga kiritilganligini bildiradi. Malaka – bu o'quvchilarning avtomatik ravishda amalga oshirilgan holda birorta ishni bajarish qobiliyatidir. Ko'nikmani shakllantirish bu kasbiy ta'limning majburiy oxirgi maqsadi bo'lib, bu ko'nikma, o'qish, amaliyot jarayonida bosqichma-bosqich shakllanib boradi.

Kasbiy qobiliyat – kasbiy faoliyat sharoitida ishni mufavvaqiyatli bajarish uchun zarur bo'lgan shaxsnинг shaxsiy-psixologik sifat belgisidir. Qobiliyat tug'ma bo'lmasdan uning ko'zga tashlanishi yoki ajralib turishi muhitga, o'rganishga, tarbiyaga bog'liqdir. Qobiliyatning tug'ma ko'rinishi uning qabul qila olishi, fikrashi, xotirasi, faraz qilishi va boshqalar bo'lgani uhun bular rivojlantirilsa, to'g'ri yo'lga solinsa, qobiliyat yuqori cho'qqiga chiqadi. Bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyat o'zaro bog'liq bo'lib, ularni alohida-alohida baholash juda murakkab.

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash ustozning, o'qituvchining uslubiy faoliyatini tarkibiy qismidir. Shuning uchun ham o'qituvchi o'quv sharoitida har bir o'quvchini diqqat bilan kuzatib o'rganib borish va faoliyatni baholash zarur. Bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish va baholash, o'quv jarayonining eng muhim va zaruriy qismlaridan bo'lib, u 3 asosiy vazifani bajaradi:

- bolalar tomonidan o'zlashtirayotgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalarni nazorat qilish;
- bilimlarni sifatini aniqlash;
- o'quv dasturida belgilangan materiallarni ongli, izchil va mustahkam o'zlashtirib olishga undash.

Bu masalalar ta'limiylah amaliyatga molikdir. Bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish va baholash jarayonida o'quvchilar o'qishga ongli munosabatda bo'lishga, izchil ishlashga, ongli intizomga, qiyinchiliklarni yengish, o'zida irodaviy sifatlarni o'stirishga, o'ziga hamda boshqalarga nisbatan talabchan bo'lishga o'rgatib boradi. Bu masalalar esa katta tarbiyaviy amaliyatga egadir. O'quvchilar bilimini tekshirish bolalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimni sifatini aniqlash, ularni o'quv dasturida belgilangan materiallarni izchil va puxta o'zlashtirib olishga da'vat etish vositasidir.

O'qituvchi bilimlarni tekshirish orqali o'quvchining o'quv materialini qanday idrok etib tushunganligini, qanday fikr yuritayotganligini, dasturda belgilangan o'quv materiallarni qay darajada o'zlashtirib olganligini aniqlaydi hamda keyingi o'quv materiallarni o'rganish, ta'lim sifatini yaxshilash yo'llarini belgilaydi. Shu bilan birga o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini o'rganish va tekshirish ularning o'qishga bo'lgan munosabatini, tirishqoqligini, o'ziga talabchanligini, bilimga, fanga bo'lgan qiziqishini bilishga imkon beradi. Shuningdek, bolalarning xotirasi, bilish qobiliyatlarining qay darajada o'sganligi, ularning mustaqil ishlashga ko'nikma va malakalarini qay darajada egallaganliklari aniqlanadi. Tekshirish vaqtida o'quv materiallari esga olinadi va o'quvchilarni sezish, idrok qilish, fikrlash qobiliyatları ham o'sib boradi. Bu jarayonda o'quvchilar keng fikr yuritishga, o'quv materiallarni asoslashga, mulohaza yuritish, isbotlashga o'rganadilar.

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirishning yana bir muhim tomoni shundaki, ana shu jarayonda o'quvchilarning bilimlari va bajargan ishlaridagi kamchiliklarni sezilib qoladi va nihoyat mazkur kamchiliklarni bartaraf etish chorralari belgilanadi.

Bilimlarni tekshirish va baholash darsning barcha qismlariga singib ketadi. Shunday ekan, u o'quvchi bilimidagi kamchiliklarni to'ldirishga, o'rganilayotgan masalaning asl mohiyatini anglashga yordam beradi va o'rganilayotgan materialni tushunishga keng imkoniyat yaratadi.

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish va baholash jarayonida o'qituvchi ayrim o'quvchilarga va butun sinf jamoasiga izchil ta'sir etadi, individual ishni sinf jamoasi ishi bilan qo'shib olib boradi. Tajribali o'qituvchilar o'quvchi bilimini baholash jarayonida sinf jamoasi fikriga suyanadilar va o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etadilar. Bunda o'qituvchi sinf o'quvchilarini diqqatini faollashtiradi, o'rtoqlarining javobiga mas'uliyat bilan qarashga o'rgatadi. Shuningdek, o'z bilimlarini mustahkamlashga, o'z bilimiga tanqidiy qarashga odatlantiradi. Bu esa o'quvchini o'z vaqtida vijdonli, rostgo'y bo'lishga o'rgatadi.

O'qituvchi bilimga baho qo'yish vaqtida o'quvchining materialni o'zlashtirish saviyasi, bola tafakkurining o'sish darajasi, zehnining rivojlanishi kabi xususiyatlarini hisobga oladi: o'quvchilarning ishslash sur'ati, qobiliyati, o'qishga ishtiyoqi, nutqning o'sish darajasi o'rganiladi. Shuningdek, ayrim o'quvchilarda uchraydigan qo'rkoqlik, uyatchanlik, tortinchoqlik, o'z kuchiga ortiqcha baho berish, ishonmaslik, shoshqaloqlik, kamgaplik xususiyatlari bartaraf etiladi. Buning natijasida ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining uyg'unligi ta'minlanadi.

Bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish va baholashning tarbiyaviy amaliyati shundaki, bunda o'quvchilarda o'qishga, o'z yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklara nisbatan munosabat shakllanadi, qiyinchiliklarni yengish istagi tug'iladi. Baho unda hamisha o'quvchi sifatida, shaxs sifatida o'ziga nisbatan muayyan bir munosabatni hosil qiladi. O'quvchining o'ziga nisbatan bu munosabatni, bu tuyg'ularni o'qituvchi uning xatti-harakatlaridagi irodalilik, jamoatchilik, o'zaro bir-biriga yordam berish kabi sifatlarni shakllantirish borasida ustalik bilan ishlatadi. Umuman

olganda ta'lim-tarbiya jarayonida bilim, ko'nikma va malakalar shakllanganligini nazorat qilish muhim o'rinni egallaydi.

O'qitishdagi muhim ishlardan biri dars va amaliy mashg'ulot jarayonida o'quvchilarining bilim darajasini aniqlash, uni to'g'ri baholash hisoblanadi. O'z biliminining boshqalar tomonidan to'g'ri haqqoniy baholanishiga ishonch hosil qilgan o'quvchida o'quv faoliyatiga nisbatan qiziqish, o'ziga nisbatan esa ishonch ortadi. Aksincha o'quvchining bilimini baholashda nohaqlikka yo'l qo'yilsa asta-sekin uning o'qishdan ko'ngli soviy boshlaydi. o'qishga nisbatan befarqlik alomatlari yuzaga keladi.

Ma'lumki turli o'quv predmetlarni o'qitishda o'quv dasturlaridan va fanning o'ziga xos xususiyatlardan kelib chiqib. o'quvchilar bilimiga turlicha talab qo'yiladi. Hozirgi kunda o'quvchilar bilim darajasini yangidan-yangi usullari qo'llanilmoqda. Kuzatishlarda shu narsa ma'lum bo'ldiki, aksariyat o'qituvchilar o'quvchilarining bilim darajasini b2aholashda ko'pgina qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Ko'p hollarda o'quvchilarining o'tilgan mavzu bo'yicha egallagan bilim hamda mehnat ko'nikmalarini aniqlash va baholash eskichcha usullarda, ya'ni oddiygina savol-javob tarzida olib borilishi ulardagi fanga bo'lgan qiziqishni susaytirib qo'yimoqda. Darsni strukturaviy tuzilishiga ko'ra, o'qituvchi hamma bosqichlarni o'z vaqt, me'yorida o'tib ulgurishi kerak. Bu esa sinfdagi barcha o'quvchilar bilimini baholashga bo'lgan imkoniyatni cheklaydi. Shuningdek, o'quvchilar bilim, ko'nikmalarini baholashning usullaridan biri testdir. Bunda o'qituvchi o'quvchilarga ikki xil variantda test materiallarini tarqatadi. Bu usulda test materiallari variantlar bo'yicha sind o'quvchilariga teng yetadigan darajada bo'lishi kerak. Bir xil variantdagagi o'quvchilarining joylashuvi va munosabatlari dars davomida e'tiborga olinadi. Testlarni yechishda o'quvchilarini nazorat qilishni ikkita a'luchi o'quvchiga bolalar sonini teng ikkiga bo'lib topshiriladi. O'z-o'zini nazorat qilish natijasida test savollarini yechishga kirishiladi. Yakunlangan tastlarni tekshirish yig'ishtirib olinib, almash tirilib tarqatiladi. Javoblar ikkita o'qituvchi tomonidan beriladi. Sinfdoshlari esa tekshirishni amalga oshiradi. Darsning o'z-o'zini boshqarishi va natijalarini baholashga 10-15 daqiqa vaqt sarflanadi. Qolgan vaqtlar darsning boshqa bosqichlarida amalga oshiriladi. Bunda 100 foiz o'quvchilarining

bilim va ko'nikmalarini tekshirib, baholashga erishiladi. **Boshlang'ich ta'lim sifatini boshqarishda yangi yondashuvlar**

Boshlang'ich sinflarda ta'lim sifat samaradorligini oshirishda zamonaviy yondashuv – vaqt taqsimotiga muvofiq dasturlanib, ilmiy jihatdan asoslangan hamda kutilgan natijaga erishishni ta'minlovchi pedagogik jarayonning barcha bosqich va qismlarining vazifalari aniq belgilangan tizimdir. Ta'lim texnologiyalari pedagogik faoliyatning ma'lum sohasini qamrab oladi. Didaktik jarayon bosqichlarini muayyan ketma-ketlikda qurish o'quvchilarining bilim faoliyatini mavzu bo'yicha belgilangan maqsadlarga mos holda tanlangan o'qitish metodlari yordamida tashkil etish demakdir.

Boshlang'ich sinflarda ta'lim sifat samaradorligini oshirishda zamonaviy yondashuv - o'z mohiyati va mazmuniga ko'ra, ma'lum pedagogik nazariyaga asoslangan, u yoki bu tasnifga tegishli bo'ladi. Ularning samaradorligi to'g'risida fikr yuritilganda o'qitish jarayonini izga soladigan va uni maqsadli yo'naltira oladigan, o'qituvchi va o'quvchining hamkorlikdagi faoliyatini ta'minlash barcha ta'lim muassasalarining oldiga qo'yilayotgan maqsadga nechog'lik erishilayotganini ko'zda tutish kerak. O'quvchilarga bilim berishda samarali qo'llansa bo'ladigan interfaol uslublar, didaktik o'yinlar, o'quvchilarga mos metodlar, ta'limiy mashqlardan kiritilgan. Bu o'yin mashqlaridan darslarda ta'limiy musobaqa tarzida ham foydalansa bo'ladi va ular 25-35 o'quvchiga mo'ljallangan. O'quvchilarga darslarda singdirilgan kompetensiyaviy yondashuvlar, ular hayotida, albatta, asqotadi. Xullas, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, bilim sifatini oshirishda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim sifat samaradorligining oshishida bu ma'lumotlar yaxshi xizmat qila oladi. Zero, bugungi kunda o'qituvchining qilayotgan mehnati, albatta, ertaga o'z samarasini beradi.

Bugungi kunda axborot texnologiyalari jamiyatimiz rivojlanishiga ta'sir etuvchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Axborot texnologiyalari insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ham mavjud bo'lib, hozirgi zamon axborotlashgan jamiyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, axborot texnologiyalari barcha mavjud texnologiyalar, xususan yangi texnologiyalar orasida yetakchi o'rinni egallamoqda. Axborot texnologiyasi va texnik vositalar samarasini

belgilaydigan didaktik materiallardan keng foydalanish zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy belgilaridan biridir. Axborotli *jarayoni oldindan pedagogik loyihalangandagina ko'zlangan maqsadga erishish mumkin*. Pedagogik jarayonni kompyuterlashtirish asosiy yo'nalishlaridan biri va zamonaviy pedagogik **texnologiyalarning shug'ullanishi lozim bo'lgan sohasidir.**

O'qitishning zamonaviy axborot texnologiyalari o'quvchining emas, u, eng avvalo o'qituvchining texnologiyasidir. O'quvchi-talaba zamonaviy axborot texnologiyasini o'r ganmaydi, balki uning mahsulotidan o'qitishning texnik vositasi sifatida foydalanadi. O'qituvchi zamonaviy texnologiyalarni qo'llab darsga tayyorlanadi, darsni tashkil qiladi, o'quvchilar bilimini nazorat qiladi va uning vazifasi ta'lim mazmunini takomillashtirish uchun kompyuterlashtirishning eng yuqori darajasidagi axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga olib kirishdan iborat bo'ladi. Axborot texnologiyalaridan faqat o'quv jarayonida emas, balki uzluksiz ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarni ilmiy texnik va maxsus axborot bilan ta'minlaydigan axborot ishida, ta'lim tizimini boshqarishda va kadrlarning malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash tizimida ham foydalanish mumkin.

Nazorat savollari

1. Boshlang'ich ta'lim sifatini baholashda nimalarga e'tibor qaratish lozim?
2. Boshlang'ich ta'limda qanday yondashuvlar qo'llansa, maqsadga muvofiq bo'ladi?
3. Yangi yondashuvlar haqida bilasizmi? Ular qaysilar?
4. Bilim, ko'nikma, malaka. Ularning bir-biridan farqli tomonlarini aytib bering.
5. Kasbiy qobiliyat deganda nimani tushunasiz?
6. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari kasbiy qobiliyatga qanday erishsa bo'ladi deb o'ylaysiz?
7. Bolalar bilimini ota-ona nazorat qilishida qanday raqamli texnologiyalardan foydalanilyapti?
8. "Maktab. Oila" haqida nimalarni bilasiz?

6-MAVZU: TARBIYA NAZARIYASI. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TARBIYA TURLARI

Reja:

1. O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari. Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish. Aqliy tarbiya, tafakkurni shakllantirish, dunyoqarashni rivojlantirish. Jismoniy tarbiya. Jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlantirish.

2. Estetik tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida estetik his tuyg'u, estetik didni tarbiyalash. Ekologik tarbiya. O'quvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat birligi hamda aloqadorligini o'quvchilarga tushuntirish, ekologik madaniyatni shakllantirish.

3. Iqtisodiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk iqtisodiy bilimlarni berish. Inson mehnati bilan bunyod qilingan moddiy boyliklarni asrash, ularni ko'paytirish borasida qayg'urish tuyg'ularini qaror toptirish, iqtisodiy madaniyatni shakllantirish.

4. Huquqiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk huquqiy bilimlar berish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik jamiyati asoslari, milliy davlat tuzilishi, davlat organlari faoliyati, shuningdek, siyosiy madaniyatni shakllantirish va hokazo.

5. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ichki pozitsiyasini tayyorlash, qadriyatli tushunchalarni tarbiyalash, jamoaviy faoliyatni tashkil etish, tarbiyaviy jarayonlarni loyihalashtirish.

Tayanch so'zlar: tarbiya nazariyasi, tarbiya turlari, ijtimoiy tarbiya, tafakkur, dunyoqarash, estetik his-tuyg'u, estetik did, ekologik madaniyat, huquqiy bilim, davlat organlari, loyihalash.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari. Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish. Aqliy tarbiya, tafakkurni shakllantirish, dunyoqarashni rivojlantirish. Jismoniy tarbiya. Jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlantirish

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining muhim tarkibiy qismi bo'lib, tarbiyaviy jarayonning mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o'r ganadi. Hayotga

yangicha siyosiy va iqtisodiy nuqtai nazardan yondashish o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi bilan bog'liq jarayonni ham qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Tarbiya nazariyasi Sharq mutafakkirlari va xalq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga tayanadi. Tarbiya nazariyasi o'z qoidalarini asoslash uchun falsafa, sotsiologiya, etika, estetika, fiziologiya, psixologiya kabi fanlarning ma'lumotlaridan foydalanadi.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni. Boshqacharoq talqin etilganda, tarbiya yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama voyaga yetkazish, unda ijtimoiy ong va xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonidir.

Tarbiya xususida taniqli o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy shunday deydi: "Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidur". Ushbu ijtimoiy, milliy ishdir. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqillikni qo'liga kiritgach, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida tub islohotlar olib borilmoqda. Islohotlarning asosiy g'oyasi respublikaning rivojlanish va taraqqiyot yo'li deb e'tirof etilgan demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish uchun xizmat qiladi.

Tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi) va tarbiyalanuvchi)lar o'rtaida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayonidir. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg'ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi.

Tarbiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- aniq maqsadga yo'naltirilganlik;
- uzoq muddat davom etishi (tarbiya natijalari tez sur'atda yaqqol ko'zga tashlanmaydi);

- uzluksizligi (o'quvchilar va o'qituvchining birgalikdagi uzluksiz, tizimli harakatlari);
- yaxlit, tizimli tashkil etilishi;
- ikki tomonlama aloqa hamda qarama-qarshiliklarning mavjud bo'lishi.

Axloqiy tarbiya – "Axloq", "xulq" va "atvor" so'zlari arabcha so'z bo'lib, ular o'zbek tilida ham o'z ma'nosida qo'llaniladi. Ayrim odamlar "Axloq – kishilarning har bir jamiyatga xos xulq me'yorlari majmui" deyishsa, boshqalar esa "Axloq – ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, hamma sohalarda kishilarning xatti-harakatlarini tartibga solish funksiyasini bajaradi", deyishadi. Axloq me'yorlari xulq-atvorning regulatoryori sifatida odat me'yorlariga zid xatti-harakat axloqsizlik harakati deb qaraladi. Shunisi ham borki, huquq majburiy bo'lsa, axloq ixtiyoriydir.

Axloqiy tarbiya odamlarni nomusli, vijdonli, adolatli, vatanparvar, mehnatsevar bo'lishga o'rgatadi. Axloqiy tarbiyada yaxshi xulqni takomillashtirish uchun kurashiladi. Ta'lim tizimida o'qitish tarbiyalanuvchilarning axloqiy mukammallashishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularda ong bilan xulq birligi tarbiyalanadi.

Aqliy tarbiyani shakllantirishda faqat tushuncha va faktlardan foydalanishning o'zi yetarli emas, buning uchun fikrlash, isbotlash, xulosa chiqarish, umumlashtirish, tizimlashtirish, taqqoslash, asosiy ma'lumotni ajratib olish kabi jarayonlarni ham faol qo'llash lozim bo'ladi. Aqliy mehnatni to'g'ri tashkil qilish o'quvchilarga mustaqil bilim olishda eng muhim element bo'lib hisoblanadi. Aqliy tarbiya o'quvchilarda aqliy mehnatni to'g'ri tashkil etish, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish malakasining hosil bo'lishiga ko'maklashadi. Aqliy tarbiya o'quvchilarda didaktikani jamlab olish xususiyati, xotirani mustahkamlash, fikrlash operatsiyalarini ratsional o'tkazish kabi malakalarni o'stradi.

Aqliy tarbiyasi yetuk, o'tkir zehnli, zukko va zakovatli insonlarni xalqimiz donishmand kishilar deb ataydilar. Donishmandlik – bu donolik. Donolik – bu insonning eng buyuk va oliyjanob fazilatidir. Donolik noyob ne'matdirki, u har kimga ham nasib etavermaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, xalq donoligida "Aql toji oftindan, oltin har kimda ham bo'imas", deyiladi.

Jismoniy tarbiya shaxsni har tomonlama rivojlantirish tizimidagi o‘z vazifasini bajarish bilan birga, u quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishga qaratilgan:

- salomatlikni mustahkamlash, inson organizmini chiniqtirish va o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishiga yordam berish;
- harakat ko‘nikmalarini va malakalarini shakllantirish hamda takomillashtirish;
- o‘g‘il bolalarni armiya safariga tayyorlash;
- badantarbiya va sportning mohiyati hamda ijtimoiy roli haqidagi ma’lumotlardan xabardor qilish.

Jismoniy tarbiyaga, ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo‘lga kiritgandan buyon davlat darajasida ahamiyat berilmoida. Jismoniy tarbiya va sport ishlariga hukumatimiz tomonidan katta g‘amxo‘rlik qilinmoqda. Vatan, xalq shuhratini dunyoga tarannum etishda jismoniy tarbiya va sportning o‘rnini beqiyosdir. Jahon miqyosidagi turli nufuzli musobaqalarda o‘zbek yoshlari erishayotgan g‘alabalar bu haqiqatni tasdiqlab turibdi. Chunki barkamol avlod-O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori va kelajak asosi hisoblanadi. Ona Vatan buyuk bo‘lmog‘i uchun shu zaminda yashovchilar aqlan va jismonan sog‘lom bo‘lishlari shart.

Ma’naviy va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash – faqat milliy ehtiyojgina emas, balki umum davlat ahamiyatiga molik masala hisoblanib, u ko‘pmillatli Vatanimizda tug‘ilib o‘sigan, tomir yoygan barcha qardosh xalqlar uchun birday ezgu maqsaddir. Lev Tolstoyning mashhur so‘zi bilan aytganda: “Ma’nana sog‘lom bo‘lish uchun jisman bardam bo‘lmoq kerak”.

Estetik tarbiya. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida estetik his-tuyg‘u, estetik didni tarbiyalash. Ekologik tarbiya. O‘quvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat birligi hamda aloqadorligini o‘quvchilarga

Estetik tarbiya. Hayotda tabiat go‘zallikning manbasidir. U estetik tuyg‘ularni, bolalarning kuzatuvchanligini va tasavvurini rivojlantirish uchun juda boy material beradi. Bundan tashqari, san‘at ham estetik tarbiya vositasi hisoblanadi. San‘at orqali estetik tarbiyalash pedagogikada badiiy tarbiya deb ataladi. U quyidagi metodlardan foydalanishda qurilishi boradilar.

Badiiy asarlarni namoyish qilish va ijro etish.
Badiiy asarlarni tahlil qilish va baholash.

San‘atshunoslik bilimlaridan xabardor qilish, san‘atning har xil turlarini – ifoda vositalari, tarixi va nazariyasini xarakterlovchi muayyan ma’lumotlar jamg‘armasiga ega bo‘lish zarur.

Badiiy faoliyatining xilma-xil shakllarida mashqlar o‘tkazib, ijodiy qobiliyatlarni, mustaqil tasvirlash ko‘nikmalari va malakalarini rivojlantiradi.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya lotincha “estezio” – go‘zallikni his qilaman) – o‘quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go‘zalliklarini anglash, idrok etish va to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish, ularning badiiy didini o‘stirish, ularda go‘zallikka muhabbat uyg‘otish, ular tomonidan go‘zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon. Nafosat tarbiyasi “badiiy tarbiya” sifatida ham qo‘llaniladi. Umuman, nafosat tarbiyasi keng ma’noga ega bo‘lib, faqat san‘at vositasidagina emas, balki hayot, mehnat, ijtimoiy munosabatlar, tabiat va boshqalar vositasida go‘zallikni his qilishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni o‘z ichiga oladi.

Badiiy tarbiya esa, san‘at (adabiyot, musiqa, qo‘shiq, tasviriy va san‘atning boshqa yo‘nalishlari) vositasida shaxsda estetik his-tuyg‘ularni shakllantirishni nazarda tutadi. Nafosat tarbiyasi insonda go‘zallikni his qilish tuyg‘usining shakllanishiga yordam beradi, uni rivojlantiradi. Inson doimo o‘z hayotini go‘zallik asosida qurishga intiladi. Nafosat tarbiyasi axloqiy, aqliy, huquqiy, ekologik, jismoniy va mehnat tarbiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya) bu o‘quvchilarda estetik bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishni hamda estetik his-tuyg‘u, qiziqish, ehtiyoj, baho berish kabi xislatlarni tarbiyalash masalasini o‘z ichiga oladi.

O‘quvchilarda go‘zallik haqidagi bilimlar hayot voqeligi, buyumlar, ularning rang-barangligi, turlarini hamda san‘at asarlarni estetik o‘zlashtirilishi jarayonida tarkib topadi. O‘quvchilar tevarak-atrof, hayot, tabiat manzaralari va har xil janrdagi san‘at asarlari, grafika, rang-tasvir, haykaltaroshlik, amaliy san‘at, adabiyot, musiqa asarlari bilan tanishib boradilar va shu barobarida bilimlarni o‘zlashtirib oladilar. O‘quvchilar go‘zallik va xunuklik, ko‘tarinkilik

va tubanlik, fojalilik va ko'ngillilikning asosiy mezonlarini anglab yetishlari, estetik malaka va ko'nikmalaridan hayotda foydalana olishga o'rGANishlari lozim.

Nozik didli bo'lish, go'zallikni fahmlay va qadrlay olish, badiiy madaniyatni tushunish, xullas, o'z hayotini go'zallik qonunlari asosida qura olish – komil insonning eng zaruriy fazilatidir. Insonda go'zallikni tushunish birdaniga vujudga kelmaydi, balki u jamiyat va odamlar, atrof-muhit ta'sirida shakllanib boradi. Shunga ko'ra, insoniyatning badiiy rivojlanish qonunlari ijtimoiy rivojlanish qonunlari bilan bog'langan. Badiiy qonunlar esa, ijtimoiy-estetik ideallar orqali namoyon boladi. Nafosat tarbiyasi – eng avvalo, har bir kishida badiiy hissiyot tuyg'ularini, badiiy didni tarbiyalashdir. Bunday yuksak nafosatlilik aql-zakovatdan xoli bo'ladi, degan ma'noni tushunmaslik kerak. Shaxsning barkamol inson sifatida bu ikki tomon bir-birini to'ldiradi. Chinakam san'at asarida hissiyot chuqur g'oyaviy aqliy mazmun bilan birikib ketadi. Nafosat tarbiyasi aql bilan hissiyotni tarbiyalash, yanada aniqroq qilib aytganda, hissiyot vositasi bilan aqlni tarbiyalashdir. Bu ikki tomon bir-biri bilan uzviy bog'liqidir.

Ekologik tarbiya – davr talabiga ko'ra, yana boshqa yo'nalishda ham ish olib borish talab etilmoqda. U ham bo'lsa ekologik tarbiya masalasiidir. Ekologik tarbiya, albatta, ekologik bilim asosida shakllanadi, lekin u o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Ekologik tarbiya insonda tabiatga nisbatan to'g'ri, oqilona munosabatni shakllantirish masalasi ustida ish olib boradi va o'z oldiga o'quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishdek maqsadni qo'yadi. Ekologik tarbiyaning mazmuniga ekologik onglilik, ekologik his-tuyg'ular (tabiatga, insonlarga, hayotga nisbatan munosabatlari) kiradi.

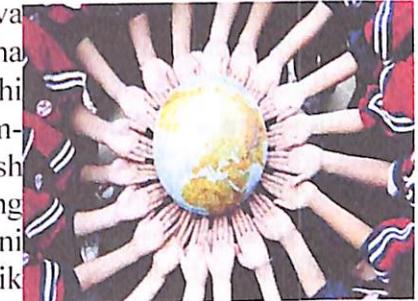
Demak, ekologik tarbiya inson hayotida, jamiyatda, vatanda muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik tarbiyaning shakllanishiga ekologik bilimlarni egallash bilan bir qatorda ekologik munosabatlarni ham shakllantirib borish zarur. Ekologik munosabatlarga quyidagi kabi komponentlarni kiritish mumkin:

- Hayotga munosabat
- Yaxlitlik hissini tarbiyalash
- Javobgarlik hissini tarbiyalash

• Tabiat go'zalliklarini his etish

Ekologik tarbiya esa insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatini tarbiyalashdir. Ekologik ta'lim-tarbiya umumiy ta'lim-tarbiyaning yangi shakli va tarkibiy qismi bo'lib, maktabda barcha fanlarni o'qitishda amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad ham yosh avlodga atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatni shakllantirishdan iboratdir. Ekologik tarbiyalash jarayonida yoshlarni yashab turgan tabiatimiz boyliklarini tejab-tergashga, uni muhofaza qilishga o'rgata boriladi. Atoqli pedagog V.A.Suxomlinskiy "Bolalarga jonim fido" asarida "Men bolalar "Alifbe"ni ochib, birinchi so'zini g'ijjalab o'qishlariga qadar avval dunyodagi eng ajoyib kitob – tabiat kitobini mutolaa etishlarini istardim" deb ta'kidlaganidek, bu boradagi barcha ishlarni bolaning kichikligidanoq boshlash maqsadga muvofiqdir. Ekologik tarbiyada o'quvchilarni o'z maktabini; yashaydigan muhiti – shahar va qishloq ko'chalarini ko'kalamzorlashtirish, mevali va manzaralni daraxt ko'chatlari ekish, xiyobonlarni, suv havzalarini ozoda saqlash, uy hayvonlariga qarash kabi ishlarda kuchi yetgancha qatnashishga jalb etish katta ahamiyatga ega.

Ekologik savodxonlik va madaniyat, avvalo, oiladan boshlanadi. Ekologik dunyoqarashni shakllantirishning negizi oiladagi tarbiyaga bevosita bog'liqidir. Agar bu masala oilada to'g'ri yo'lga qo'yilmagan bo'lsa, uni maktablarda, keyingi ta'lim bosqichlarida hamda mehnat jarayonlarida qaror toptirish qiyin bo'ladi. Ajdodlarimiz bola tarbiyasi masalasiga alohida e'tibor bilan qaraganlar va bu borada ibratlari an'analarni vujudga keltirganlar. Bolalar go'daklik chog'laridanoq axloqiy va mehnat tarbiyasini oilada boshlaganlar. Ularda mehnatga muhabbat, atrof-muhitga hurmat, obodonchilik va ko'kalamzorlashtirish hissi sabot bilan singdirilgan. Masalan, atrofni ifloslantirmaslik uchun axlatlarni alohida chuqurchalarga tashlash; hojatxonalarini ariq, soy, buloq suvlaridan uzoqroq joyda kovlash; yong'in chiqmasligi chorasini

ko'rish; turli ehtiyojlar uchun yashnab turgan daraxtda emas, balki qurib qolganlardan foydalanish; nihollarni sindirib, payhon qilmaslik; qushlarning uyasini buzmaslik kabi xatti-harakatlar shakllantirilgan.

Oila davrasida farzandlarga "Suvga tuturma, uni iflos qilma, chunki barcha jonivorlar uni ichib bahra oladi", "Gullab turgan mevali daraxtning shoxini sindirma, u meva beradi, uni o'zing iste'mol qilasan", "Pishib yetilmagan uzumni uzma, agar uzsang katta gunoh ish bo'ladi. Chunki unda ahli mo'minning nasibasi bor" – deb pand-u nasihatlar qilganlar.

Iqtisodiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk iqtisodiy bilimlarni berish. Inson mehnati bilan bunyod qilingan moddiy boyliklarni asrash, ularni ko'paytirish borasida qayg'urish tuyg'ularini qaror toptirish, iqtisodiy madaniyatni shakllantirish

Iqtisodiy tarbiya – o'quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish. ularda iqtisodiy faoliyat (oila byudjetini shakllantirish, oila xo'jaligini yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko'paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to'g'ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat tarbiya ta'lim muassasalarida yo'lga qo'yilayotgan iqtisodiy ta'lim bilan chambarchas holda olib boriladi. Iqtisodiy tarbiyani tashkil etishda oila, ta'lim muassasasi va jamoatchilik o'rtaсидаги mustahkam hamkorlikka tayanish ijobiy natijalarni kafolatlaydi. Iqtisodiy tarbiyani tashkil etish jarayonida quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- o'quvchilarga iqtisodiy bilim asoslari (iqtisod, oila xo'jaligini yuritish va boshqarish, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, ishlab chiqarishni moliyalashtirish, kapital, tadbirkor, tadbirkorlik faoliyati, kichik va o'rta biznes, ijara, shartnomalar va ularni tuzish, banklar, bank operatsiyalari, byudjetni shakllantirish, daromad, bankrot, biznes-reja va boshqalar) borasida chuqur bilimlar berish va ularni takomillashtirish;

- o'quvchilarda iqtisodiy ong va tafakkur, xususan, mavjud moddiy boyliklarga nisbatan oqilona munosabatni tarbiyalash;
- ularda muayyan kasbiy yoki ishlab chiqarish ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

- ularni iqtisodiy ishlab chiqarish jarayoniga faol jalg etish;
- o'quvchilarda tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishga nisbatan ehtiyoj va layoqatni yuzaga keltirish;
- ular tomonidan tor doirada bo'sada tadbirkorlik faoliyatining yo'lga qo'yilishiga erishish.

Boshlang'ich ta'lim ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarda iqtisodiy bilimlarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari, iqtisodiy bilimlarni shakllantirishga doir zamonaviy yondashuvlar mazmuni hamda unga ta'sir etuvchi omillar, boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirish bosqichlari va jarayonni tashkil etishning alohida metodik tizimini takomillashtirish ehtiyoji mavjud. Mazkur jihatlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy tushunchalarni shakllantirish yuzasidan ilmiy izlanish olib borishni taqozo etadi. Buning uchun, umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinfida ta'lim oluvchilar yosh xususiyati o'rganilishi, bolalarda ilk iqtisodiy bilimlarning shakllanishiga turtki bo'ladigan iqtisodiy atamalar va ular o'zlashtira oladigan tushunchalarni aniqlash, iqtisodiy ta'lim-tarbiyani pedagogik hamkorlikda, uzviy tashkil etishning samarali shakl, usul, vositalari belgilanishi talab etiladi. Shu maqsadda, avvalo, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari hamda bu yoshda ularda ilk iqtisodiy bilimlarni shakllantirish imkoniyatlarini yoritish o'rinnlidir. Kuzatishlar, bugungi boshlang'ich sinf o'quvchilari fiziologik, somatik, aqliy, ruhiy va jismoniy rivojlanishi jihatidan o'zlarining o'n yil oldingi tengdoshlaridan bo'yorroq, kuchliroq, chidamliroq ekanliklarini ko'rsatadi. Bolalarning shiddat bilan o'zgarayotgan ijtimoiy muhitga moslashuvchanligining oshgani, unda erkin harakatlanishga intilishning kuchayishi ham, mazkur yoshdagagi bolalarning ruhiy rivojlanishida ma'lum o'zgarishlar yuz bergenini akseleratsiya (lotincha acceleratio – tezlashuv) jarayonining kuchayib borayotgani bilan ifodalash to'g'ri bo'ladi.

Maqsad: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy tushunchalarini shakllantirish

Interfaol ta'lif muhit
(o'qituvchi-o'quvchi hamkorligi)

Ta'lif mazmuni (DTS, fanning o'quv dasturi, Ona tili va o'qish savodxonligi fani mazmuni)

O'quv-metodik vositalar (real va noreal vositalar)

Iqtisodiy tushunchalarini shakllantirishning tashkiliy-pedagogik shartlari

Rasmda keltirilgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining iqtisodiy bilimini rivojlantirish jarayonida metodik ta'minotni qo'llash bo'yicha uslubiy tizim beshta o'zaro bog'liq komponentdan iborat: maqsad, o'qituvchi va o'quvchilar, mazmun, vosita, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning iqtisodiy bilimini shakllantirishning tashkiliy-pedagogik shartlari. Ushbu metodik tizim ta'lif jarayonini tashkil qilishda o'quv-metodik vositalarni qo'llash samaradorligini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Ta'limi amaliyot tahlili boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirish samaradorligi ta'lif-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etish, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lif-tarbiya mazmunini iqtisodiy mavzularda integratsiyalashtirish, ilg'or o'qitish texnologiyalarini qo'llash asosida bosqichlararo uzviy tashkil etishga bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Huquqiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk huquqiy bilimlar berish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik jamiyatni asoslari, milliy davlat tuzilishi, davlat organlari faoliyati, shuningdek, siyosiy madaniyatni shakllantirish va hokazo

Yurtimizda so'nggi yillarda milliy huquq tizimini tubdan isloq qilish, jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantirish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yildagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" Farmonida "yosh avlod ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini chuqr singdirib borish, Konstitutsiyaning muhim jihatlarini ularga bolaligidan boshlab o'rgatish;" asosiy vazifa qilib belgilab berilgan bo'lib, ushbu me'yoriy hujjat huquqiy demokratik davlat hamda fuqarolik jamiyatni qurishni o'z maqsadi qilib olgan jamiyatimiz uchun huquqiy tarbiyaning asosini belgilab beruvchi asosiy tamoyil bo'lib xizmat qiladi. Darhaqiqat, har qanday jamiyatda yosh avlodning ta'lif-tarbiyasi doimo dolzarb muammo sifatida e'tirof etiladi. Uning ikkinchi muhim jihat esa yoshlarning ijtimoiy-huquqiy ongini shakllantirishda huquqiy tarbiyaning rolidir.

O'zbekiston Respublikasining uzluksiz ta'lif tizimining ajralmas va eng asosiy bo'g'ini boshlang'ich ta'lif ekanligini e'tiborga olgan holda aynan huquqiy tarbiyani rivojlantirishga shu bosqichda alohida ahamiyat berish maqsadga muvofiqdir. Boshlang'ich ta'lifda o'quvchilar huquqiy jihatdan chuqr nazariy va amaliy bilimlar hamda malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi bilan birga milliy urf-odatlar va qadriyatlarni hurmat qilishi, ma'naviy, ruhiy, jismoniy jihatdan sog'lom va barkamol, fuqarolik burch va mas'uliyati shakllangan bo'lib voyaga yetishlari kerak. O'quvchilarda huquqiy tarbiyalashda maktab miqyosida olib boriladigan, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni olib borishda xalqning boy merosidan unumli foydalanish, uning tizimli asosini ishlab chiqish, o'z oldimizga qo'ygan maqsadimizni samarali amalga oshishishiga sababchi bo'ladi. Chunki, huquqiy tarbiya bu – tashkiliy ravishda muntazam olib boriladigan, aniq maqsadni ko'zlagan va shaxsga "guruh shaxslariga" ta'sir qila oladigan, ularda huquqiy ong, huquqiy bilim, qonunlarga rioya qilish xislatlarini vujudga keltiradigan harakatdir. Aynan o'qitish jarayonida olib boriladigan ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy ishlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida huquqiy tushunchalarini shakllantirish bu har bir o'quvchining ichki hayoti, muhit kechinmalari, aqliy qobiliyatları, idrokini mujassamlashtirish, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi yo'lida xizmat qilish, O'zbekistonda yashayotgan barcha millat va elatlarning qadriyatlari, tili, madaniyati, diniy e'tiqodi, urf-odat va

an'analarni hurmat qilish, ularni asrab avaylash va rivojlantirish, ma'rifatli, bilimli, huquqiy jihatdan madaniyatli, ma'naviy axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan shaxs bo'lib yetishishi demakdir.

Fuqarolik tarbiyasi tag zaminida xalq o'tmishi, tarixini o'rganish milliy qadriyatlar mohiyatini anglashga asoslangan faoliyatga o'quvchilarini yo'naltirish ijtimoiy maqsadni amalga oshirishga qaratilgan yo'l sanaladi. O'quvchilarini haqiqiy fuqaro etib tarbiyalash, ularda fuqarolik tuyg'usini rivojlantirish, fidoiy, vatanparvar fuqaro sifatida tarbiyalash asnosida ta'minlanadi. Yosh avlodda fuqarolik hissi va e'tiqodini tarbiyalamay turib, ularda axloqiy, xulqiy odatlar va huquqiy ko'nikmalarni shakllantirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham fuqarolik tuyg'usini qaror toptirish murakkab jarayon hisoblanadi. Bunda dastlab o'quvchilarga fuqarolikning mohiyati va me'yoriy qoidalar mazmuniga oid ilk tushunchalar to'g'risida bilimlar beriladi. Avvalo, o'quvchiga fuqarolik odobi va madaniyat haqidagi tushunchalar beriladi, bu xildagi xatti-harakatlarga oid ibratli shaxslar faoliyatidan namunalar keltiriladi. so'ngra faoliyat uyushtiriladi. Ana shu asosida ularda fuqarolik tushunchasi shakllanadi va fuqarolik xulqiy odatlari, ko'nikmalar hosil qilinadi. Badiiy va ilmiy adabiyotlar, matbuot yangiliklari, kinofilm, spektakl g'oyalari, turli suhbatlar mazmunini tushuntirish, targ'ib etib borish orqali o'quvchilar ongiga fuqarolik tushunchalari singdiriladi. Darhaqiqat bugungi kunda ta'lim sohasida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar, ta'lim mazmunini takomillashtirishga oid qabul qilingan hukumat qarorlari, ta'limni hayot bilan bog'lashni, o'qitish samaradorligini oshirishni, tez taraqqiy etib borayotgan jamiyat uchun har tomonlama rivojlangan faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalab yetishtirishni talab qiladi.

Bu o'rinda ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarning kirib kelishi va qo'llanishi davr talabi bilan bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ham yosh avlodni rivojlangan huquqiy madaniyatli qilib tarbiyalash pedagog kadrlardan yangicha yondashuv hamda ijodkorlik, kreativlikni talab etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida huquqiy ongini shakllantirish jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega. Chunki huquqiy ong jamiyatda ijtimoiy ongning boshqa shakllaridan – falsafa, siyosat, din, axloqdan farq qiladi. U jamiyatda ijtimoiy ongning maxsus shakli bo'lib hisoblanadi, chunki

huquqiy ong keng tushuncha bo'lib, jamiyatda huquqiy normalarni qabul qilish, ularni turmushda qo'llash, huquq to'g'risida bilimlarning, ya'ni huquqiy madaniyat va huquqiy tarbiya to'g'risidagi murakkab ijtimoiy vazifalarni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ichki pozitsiyasini tayyorlash, qadriyatli tushunchalarni tarbiyalash, jamoaviy faoliyatni tashkil etish, tarbiyaviy jarayonlarni loyihalashtirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Yoshlarimizga biz sharoit yaratmasak, boshqalar sharoit yaratadi, biz ta'lim bermasak, boshqalar ta'lim beradi" – degan fikrlari boshlang'ich ta'lim uchun zarur va ustuvor yo'nalishlaridan biri ta'lim mazmunining yangilanishi, darsni innovatsion tajriba va g'oyalarga tayanib, zamonaviylashtirilgan, takomillashtirilgan hamda ilmiy-innovatsion texnologiyalar asosida o'tish zaruriyatini keltirib chiqarishini asoslaydi. Bugun barcha soha mutaxassislari kabi pedagoglar ham hayotning barcha jabhalarida ro'y berayotgan ta'lim sohasini ham chetlab o'tmaydigan inqilobiy o'zgarishlar va ularning ta'siridan tashvishda. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xulq-atvoridagi tashqi nazorat nisbati ularning ichki tartibga solish foydasiga bosqichma-bosqich o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Inson subyektivligini rivojlantirish nuqtai nazaridan (E.I.Isayev, V.I.Slobodchikov va boshqalar) boshlang'ich sinf o'quvchilar personlashtirish bosqichiga kirishadi, bunda alohida o'quvchining eng xarakterli xususiyatlarini o'zgartirish jarayonida uning o'zini anglash mazmuniga doir xatti-harakatlarida – o'zi haqida tasavvurlar ("Men siymo", shaxsiy qadr-qimmati) hosil bo'ladi.

Ichki pozitsiya (L.I.Bojovich, L.S.Vigotskiy va boshqalar) va yoshning boshqa xususiyatlari umumlashtirilgan shaklda 7 yosh inqirozining "ijtimoiy kompetentlik" simptomokompleksini ifodalaydi (N.I.Ganoshenko, T.V.Yermolova, S.Y.Meshcheryakova). U shaxsiy munosabatlarining uchta sohasiga: o'ziga, boshqalarga, obyektiv faoliyatga bir vaqtning o'zida proyektsiyalash bilan tavsiflanadi. Bu davrda shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, "shaxs qadriyatlarining semantik doirasini izchil kengaytirishi va mustahkamlanishi, insonni an'anaviy axloqiy me'yorlar va axloqiy ideallar asosida baholash va ongli ravishda qurish qobiliyatini shakllantirish, o'ziga, boshqa odamlarga, jamiyatga munosabatining"

7-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILAR JAMOASINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI

Reja:

- 1.Jamoा haqida tushuncha.
- 2.O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari.
- 3.O'quvchilar jamoasi rivojining asosiy shart-sharoitlari.

Tayanch so'zlar: *jamoа, lider, faoliyat, major, faol, demokratiya, jamoani tashkillash, jamoani jipslashtirish, sinf faollari, major, "jamoа vijdoni".*

Jamoа haqida tushuncha

Boshlang'ich sinfda turli maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan yoki har xil oiladan kelgan bolalar o'rtaida jamoani tashkil etish juda murakkab jarayon. O'quvchilar jamoalarini tuzish guruhlarda, sinflarda turli farqlar bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun barcha sinflar uchun bir xildagi yo'l-yo'riqlarni belgilab bo'lmaydi.

Ayniqsa, boshlang'ich, 3- va 5-sinflarda o'quvchilar jamoasini tashkil etish va jipslashtirish katta qiyinchiliklar tug'diradi. Bu sinflarda ko'pincha o'quvchilar tarkibi mutloq yangi yoki qisman o'zgaradi. Shunday ekan, o'quvchilar jamoasini yangidan tuzishga to'g'ri keladi.

VI-VII sinflarda o'quvchilar faollari kengayib boradi. Ular ko'proq jamoatchilik ishlarida qatnashadilar, o'zlarining axloqiy tajribalarini boyitadilar, mehnat qilish malakalari va ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Sinf jamoasini jipslashtirish yo'llari:

1. Jamoatchilik topshirig'i berish.
2. Sinf faollarini to'g'ri tanlash.
3. O'quvchilarni istiqbolga chorlash.
4. Sinfda ijobjiy an'analarni qaror toptirish.
5. O'quvchilarga yagona talablar qo'yish.

Jamoatchilik topshirig'i. Jamoa bo'lib ishslash, amaliy faoliyat ko'rsatish sinf jamoasini jipslashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu faoliyat sinf jamoasi hayotini mazmundor va qiziqarli qiladi. Sinfdag'i barcha o'quvchilarga, hatto qoloq, intizomi bo'sh beriladi?

shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Shu tufayli boshlang'ich ta'limda o'qituvchi o'quvchilar uchun shaxsiy munosabatlariiga asoslangan qadriyatlarni va tobora barqaror xatti-harakatlarni qabul qilishlari uchun psixologik-pedagogik sharoitlarni yaratishi muhim.

"Qadriyat" tushunchasining psixologik talqini ma'naviy-axloqiy rivojlanish mohiyatiga eng yaqin bo'lib. "hayotiy pozitsiya" (A.I.Bojovich), "ma'no" va "shaxsiy ma'no" (A.N.Leontev), "psixologik munosabatlar" (V.N.Myasishev) tushunchalarini o'z ichiga oladi. Shaxsiy rivojlanish. L.S.Vigotskiyning fikriga ko'ra. shaxsning madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishi bilan bog'liq jarayondir. Ya'ni, interiorizatsiya orqali odamlar o'rtaсидаги munosabatlarda paydo bo'ladigan ma'no va ma'nolar tizimi keyinchalik odamning ongiga "aylanadi".

Shaxsning munosabatlari – bu uning harakatlari, reaksiyalari va tajribalarida ifodalangan, u bilan kimdir yoki biron bir narsa o'rtaсидаги ongli, tanlangan, tajribaga asoslangan psixologik aloqadir. Ta'limdag'i aksiologik (qadriyatli) yondashuv insonni asosiy milliy qadriyatlarning tashuvchisi sifatida, mutlaq qadriyatlarni qabul qilish va joriy etishga qodir bo'lgan eng yuqori qadriyatli yondashuv sifatida tasdiqlaydi.

Nazorat savollari

1. O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiya bilan bog'liq qanday ishlarni bilasiz?
2. Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani qanday usullarda tashkil etish mumkin?
3. Aqliy, jismoniy tarbiyani shakllantirishda nimalarga e'tibor berish kerak?
4. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida estetik didni qanday tarbiyalash mumkin?
5. "Qadriyat" tushunchasining psixologik talqini qanday?
6. Tarbiyaning qanday turlarini bilasiz?
7. Ichki pozitsiya atamasini izohlang.
8. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk huquqiy bilimlar qanday beriladi?

o'quvchilarga ham jamoat topshirig'i berish kerak. Bu bolalarni mehnatsevarlik, tejamkorlik va tartib-intizomga o'rgatadi.

Sinfdagagi faollarni aniqlash. Sinf rahbari dastlabki kunlardanoq o'quvchilarni jamoat topshiriqlari orqali kuzatib boradi. Ular ichidan faol bolalarni tanlab oladi. Shunday ongli, tashabbuskor, tashkilotchi, a'lochi o'quvchilardan sind faollarini saylaydi.

Jamoat ishini faqat faollar zimmasiga emas, balki barcha o'quvchilar orasida taqsimlash maqsadga muvosifdir. O'quvchilarni istiqbolga chorlash. Istiqbol bu yorqin, qiziqarli va quvonchli voqealar manzilidir. Sinfda yorqin va jozibador istiqbollarning bo'lmasligi, bu jamoada bir xillik va zerikarli holatlarni keltirib chiqaradi.

Har bir jamoada rasmiy va norasmiy guruhlar mavjud. Ular jamoa rivojlanishi va samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Guruh ikki yoki undan ortiq kishilarning biror maqsad yoki vazifasini amalga oshirish yo'lida birlashishi yoki o'zaro kelishuv, bir-birini tushunishdir.

Jamoat va unga qo'yilgan talablar haqida so'z ketar ekan, turli yoshdagi sinflarda jamoa tashkil etishning farqli tomonlari bormi? Ularning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Jamoat a'zolariga:

- ixtiyorilik;
- demokratik faoliyat;
- so'z erkinligi;
- tashabbuskorlik;
- mustaqillik;
- ijodiy faoliyat ko'rsatishlari uchun imkoniyat yaratilishi kerak.

O'quvchilar jamoasining shakllanish bosqichlari
Jamoaning vujudga kelishi uchun to'rt bosqich zarur. Jamoaning qo'yadi hamda mazkur jarayonda jamoa faollarining shakllanishiga alohida e'tibor qaratadi. Navbatdagi bosqichda muayyan darajada shakllangan jamoa faollari (aktiv) jamoa a'zolari oldiga ma'lum talablarni qo'yadi. Uchinchi bosqichda esa jamoa umumiyl holda jamoaning har a'zosidan muayyan tarzagi faoliyatni olib borishni talab qiladi. So'nggi (to'rtinch) bosqichda esa jamoaning har bir

a'zosi o'z oldiga mustaqil ravishda jamoa manfaatlarini ifoda etuvchi talabni qo'yish layoqatiga ega bo'ladi. Ushbu jarayon mohiyatini quyidagicha bayon etish mumkin: Jamoaning shakllanish bosqichlarini belgilash shartli hisoblanadi, zero, jamoaning shakllanishi muayyan chegara yoki oraliqqa ega emas. Shunga qaramay, o'qituvchilik nuqtai nazardan jamoaning shakllanishini muayyan bosqichlarga ajratish juda muhimdir. Bolalar jamoasini ma'lum rivojlanish bosqichlarga ajratish alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalar jamoasi rivojlanishining har bir bosqichi jamoa a'zolariga nisbatan samarali o'qituvchilik ta'sir ko'rsatishning maqbul shakl va metodlarini tanlash imkonini beradi. Jamoa rivojlanishining birinchi bosqichi. Mazkur bosqichda talab faqat o'qituvchilar tomonidan qo'yiladi. Bu jamoa rivojlanishining boshlang'ich nuqtasidir. Ushbu davrdagi jamoa hali tarbiyalovchi jamoa bo'lmay, balki "tashkil etuvchi birlik" (sinf yoki guruh) hisoblanadi. Ushbu bosqichda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan talablarning qo'yilishiga e'tiborsiz qaraydilar. Jamoa a'zolarining uzlusiz ijodiy faoliyatini tashkil qilish va ularni muayyan (yagona) maqsad atrofida birlashtirishga erishish orqaligina jamoa qaror topadi. O'quvchilarning jamoa faoliyatida ishtirok etishi tufayli asta sekin boyib boradigan tajriba, faoliyat natijasini birgalikda muhokama qilish, qilinajak ishlarni rejalashtirish jamoa a'zolarida mas'uliyat, javobgarlik, faoliyat birligi, shuningdek, ishchanlik munosabatining paydo bo'lishi, shuningdek, o'quvchilarda jamoa faoliyatiga nisbatan qiziqishning paydo bo'lishiga olib keladi. Bolalarning jamoa faoliyatini tashkil etish borasidagi tajribaga ega emasliklari bois so'z yuritilayotgan bosqichda o'qituvchining asosiy maqsadi jamoa a'zolarini oddiy tarzda yushtirishdan iborat bo'ladi. Ushbu bosqichda o'qituvchining talabchanligi, jamoaning barcha a'zolariga birday talabni qo'ya olishi, u tomonidan qo'yilayotgan talabning qat'iyligi, izchilligi hamda murosasizligi muhim omil hisoblanadi. Bu vaziyatda o'qituvchining "hukmdorlik" davri uzoq davom etishi mumkin emasligi, bir qarashda intizomning vujudga kelganligi ma'lum bo'lsada, ayni vaqtda guruh a'zolarining faolliklarini rivojlantirish uchun zarur bo'luvchi sharoitning hali mavjud bo'la olmaganligini hisobga olish zarur. Jamoa hayotining birinchi bosqichida jamoa faolining paydo bo'lishi ushbu davr

uchun xarakterli hodisadir. Jamoa faoli (aktiv) muayyan guruhning shunday a'zolaridirki, ular jamoa manfaatiga muvofiq tarzda harakat qiladilar, o'qituvchi faoliyati va talabiga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar. Faollar o'qituvchining yaqin yordamchilari sifatida ish olib boradilar. Jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi. Ushbu bosqich jamoa faolining o'qituvchi talabini qo'llab-quvvatlash hamda o'z navbatida uning o'zi bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tavsiflanadi. Endilikda o'qituvchi jamoada paydo bo'lgan va u bilan bog'liq muammo, masalalarni yolg'iz o'zi hal qilmaydi. Jamoa faoli bilan maxsus tarbiyaviy ish olib borish orqali bu ishga uni jalg etadi. Ushbu bosqichda jamoa hayotini tashkil qilish usuli murakkablashib boradi, ya'ni, jamoa o'z-o'zini boshqarishga o'tadi. O'quvchilar amaliy faoliyatining doimiy ravishda murakkablashib borishi mazkur davrining muhim xususiyati sanaladi. Ikkinci bosqichda jamoaning muhim ishlarini o'quvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirilishi, tadbirlarni o'tkazishga tayyorgarlik, uni o'tkazish hamda faoliyat natijalarini muhokama qilish jamoa faoliyatining ijodiy xususyat kasb etishini ko'rsatuvchi omillar sanaladi. Jamoaning ijobiy rivojlanishi uning a'zolarida motiv (rag'bat)larning paydo bo'lishi, ijodiy hamkorlik va o'zaro yordam munosabatlarining tez sur'atlar bilan rivojlanishiga olib keladi.

O'quvchilar jamoasi rivojinining asosiy shart-sharoitlari

Jamoada mustaqil faoliyatning yuzaga kelishida jamoa faolining roli beqiyosdir. Ammo jamoa faolining jamoa a'zolari orasida hurmat qozona olishi, ularga namuna bo'lishi, o'z burchlarini aniq va puxta bajarishi hamda o'z mavqelaridan noo'rin foydalanmasliklari juda muhimdir. Bu o'rinda A.S.Makarenkoning jamoa faoliga nisbatan "jamoai vijdoni" deya bergen ta'rifini eslab o'tish joizdir. Jamoa faoli birmuncha imtiyozlar (huquqlar)ga ega bo'lsa-da, ayni paytda uning o'ziga ham oshirilgan talablarning qo'yilishi maqsadga muvofiqdir. Jamoaning rivojlanishi bu bosqichda to'xtab qolishi mumkin emas, chunki faoliyat ko'rsatayotgan kuch jamoaning bir qismigina, xolos. Bordi-yu, jamoaning rivojlanishi ushbu bosqichda to'xtatib qolinsa, jamoa faolining guruhning boshqa a'zolari bilan qarama-qarshi qo'yish xavfi tug'ilishi

mumkin. Bu bosqichda jamoaning barcha a'zolarining alohida faollik ko'rsatishga erishishlari zarur sanaladi.

Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichi. Jamoa faoliyatida bu bosqich anchagini sermahsul hisoblanadi. A.S.Makarenkoning aniqlashiga ko'ra, bu davrda butun jamoa "ayrim o'zini chetga olib qoluvchi, injiq shaxs" larga talab qo'ya boshlaydi. Jamoa ishiga ushbu bosqichda faqat faolgina emas, balki uning butun a'zolari qiziqadi. Jamoa hayotidagi uchinchi bosqich ijtimoiy fikr mavjudligi bilan ifodalananadi. O'qituvchi mazkur yo'nalishda maqsadga muvofiq va izchil ish olib borgan sharoitdagina ijtimoiy fikri shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda u yoki bu tadbir rejasi, jamoaning birgalikdagi faoliyati va uning a'zolari xattiharakati jamoa bo'lib muhokama qilinadi, turli mavzularda suhbatlar va ma'ruzalar uyushtiriladi, o'quvchilar o'rtasida samarali axborot vositalari yordamida ijtimoiy-g'oyaviy, axloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo bilimlarning targ'iboti tashkil etiladi. O'qituvchi jamoa a'zolarining ijodiy tajribasiga hissa qo'shish imkonini beradigan o'zaro munosabatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan shakl va metodlardan foydalanadi. Jamoaning har bir a'zosida, ijtimoiy ahamiyatli faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda tashkil etish ko'nikmasini hosil qila olishi jamoa a'zolari orasida barqaror insoniy munosabatlarning tarkib topishiga yordam beradi. Jamoada barqaror insoniy munosabatlarning yuzaga kelishining sababi uning a'zolarini ijobiy, madaniy-ma'rifiy mazmunga ega bo'lgan ishlarni tashkil etishda faol ishtirot etishlaridir. Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichda ko'rsatib o'tilgan xususiyatlar shundan dalolat beradiki, ushbu bosqichda jamoa faoligina emas, balki jamoaning har bir a'zosi bir-birlariga nisbatan axloqiy mazmundagi talablarni qo'ya boshlaydilar. Jamoa rivojlanishining to'rtinchchi bosqichi. Bu bosqich uning barcha a'zolari jamoa oldida turgan vazifalar asosida o'z-o'zlariga talablar qo'ya olishlari bilan tavsiflanadi. Shuni aytish joizki, har bir bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan muayyan talab qo'yishi bilan tavsiflanadi, ammo qo'yilgan har bir talab o'ziga xos yo'nalishi (masalan o'yindan umuminsoniyat baxti yo'lida kurashishiga intilish o'rtasidagi farq) bilan ajralib turadi. To'rtinchchi bosqich jamoa a'zolarining o'ziga

uchun xarakterli hodisadir. Jamoa faoli (aktivi) muayyan guruhning shunday a'zolaridirki, ular jamoa manfaatiga muvofiq tarzda harakat qiladilar, o'qituvchi faoliyati va talabiga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar. Faollar o'qituvchining yaqin yordamchilari sifatida ish olib boradilar. Jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi. Ushbu bosqich jamoa faolining o'qituvchi talabini qo'llab-quvvatlash hamda o'z navbatida uning o'zi bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tavsiflanadi. Endilikda o'qituvchi jamoada paydo bo'lgan va u bilan bog'liq muammo, masalalarни yolg'iz o'zi hal qilmaydi. Jamoa faoli bilan maxsus tarbiyaviy ish olib borish orqali bu ishga uni jalb etadi. Ushbu bosqichda jamoa hayotini tashkil qilish usuli murakkablashib boradi, ya'ni, jamoa o'z-o'zini boshqarishga o'tadi. O'quvhilar amaliy faoliyatining doimiy ravishda murakkablashib borishi mazkur davrining muhim xususiyati sanaladi. Ikkinci bosqichda jamoaning muhim ishlarini o'quvhilar tomonidan mustaqil rejalashtirilishi. tadbirlarni o'tkazishga tayyorgarlik, uni o'tkazish hamda faoliyat natijalarini muhokama qilish jamoa faoliyatining ijodiy xususyat kasb etishini ko'rsatuvchi omillar sanaladi. Jamoaning ijobiy rivojlanishi uning a'zolarida motiv (rag'bat)larning paydo bo'lishi, ijodiy hamkorlik va o'zaro yordam munosabatlarining tez sur'atlar bilan rivojlanishiga olib keladi.

O'quvhilar jamoasi rivojining asosiy shart-sharoitlari

Jamoada mustaqil faoliyatning yuzaga kelishida jamoa faolining roli beqiyosdir. Ammo jamoa faolining jamoa a'zolari orasida hurmat qozona olishi, ularga namuna bo'lishi, o'z burchclarini aniq va puxta bajarishi hamda o'z mavqelaridan noo'rin foydalanmasliklari juda muhimdir. Bu o'rinda A.S.Makarenkoning jamoa faoliga nisbatan "jamoavijdoni" deya bergen ta'rifini eslab o'tish joizdir. Jamoa faoli birmuncha imtiyozlar (huquqlar)ga ega bo'lsa-da, ayni paytda uning o'ziga ham oshirilgan talablarning qo'yilishi maqsadga muvofiqli. Jamoaning rivojlanishi bu bosqichda to'xtab qolishi mumkin emas, chunki faoliyat ko'rsatayotgan kuch jamoaning bir qismigina, xolos. Bordi-yu, jamoaning rivojlanishi ushbu bosqichda to'xtatib qolinsa, jamoa faolining guruhning boshqa a'zolari bilan qarama-qarshi qo'yish xavfi tug'ilishi

mumkin. Bu bosqichda jamoaning barcha a'zolarining alohida faollik ko'rsatishga erishishlari zarur sanaladi.

Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichi. Jamoa faoliyatida bu bosqich anchagina sermahsul hisoblanadi. A.S.Makarenkoning aniqlashiga ko'ra, bu davrda butun jamoa "ayrim o'zini chetga olib qoluvchi, injiq shaxs" larga talab qo'ya boshlaydi. Jamoa ishiga ushbu bosqichda faqat faolgina emas, balki uning butun a'zolari qiziqadi. Jamoa hayotidagi uchinchi bosqich ijtimoiy fikr mavjudligi bilan ifodalanadi. O'qituvchi mazkur yo'nalishda maqsadga muvofiq va izhil ish olib borgan sharoitdagina ijtimoiy fikrni shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda u yoki bu tadbir rejasi, jamoaning birgalikkagi faoliyati va uning a'zolari xattiharakati jamoa bo'lib muhokama qilinadi, turli mavzularda suhbatlar va ma'ruzalar uyushtiriladi, o'quvhilar o'rtasida samarali axborot vositalari yordamida ijtimoiy-g'oyaviy, axloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo bilimlarning targ'iboti tashkil etiladi. O'qituvchi jamoa a'zolarining birgalikkagi faoliyatini tashkil etar ekan, jamoa a'zolarining ijodiy tajribasiga hissa qo'shish imkonini beradigan o'zaro munosabatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan shakl va metodlardan foydalanadi. Jamoaning har bir a'zosida, ijtimoiy ahamiyatli faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda tashkil etish ko'nikmasini hosil qila olishi jamoa a'zolari orasida barqaror insoniy munosabatlarning tarkib topishiga yordam beradi. Jamoada barqaror insoniy munosabatlarning yuzaga kelishining sababi uning a'zolarini ijobiy, madaniy-ma'rifiy mazmunga ega bo'lgan ishlarni tashkil etishda faol ishtirok etishlaridir. Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichda ko'rsatib o'tilgan xususiyatlar shundan dalolat beradiki, ushbu bosqichda jamoa faoligina emas, balki jamoaning har bir a'zosi bir-birlariga nisbatan axloqiy mazmundagi talablarni qo'ya boshlaydilar. Jamoa rivojlanishining to'rtinchisi bosqichi. Bu bosqich uning barcha a'zolari jamoa oldida turgan vazifalar asosida o'z-o'zlariga talablar qo'ya olishlari bilan tavsiflanadi. Shuni aytish joizki, har bir bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan muayyan talab qo'yishi bilan tavsiflanadi, ammo qo'yilgan har bir talab o'ziga xos yo'nalishi (masalan o'yindan umuminsoniyat baxti yo'lida kurashishiga intilish o'rtasidagi farq) bilan ajralib turadi. To'rtinchisi bosqich jamoa a'zolarining o'ziga

nisbatan yuksak axloqiy talablar qo'ya olishlari bilan ahamiyatlidir. Jamoaning hayoti va faoliyati mazmuni jamoa a'zolarining har biri uchun shaxsiy ehtiyojga aylanadi. Jamoadagi tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga aylanadi. Biroq bu holat jamoaning muayyan shaxsni yanada rivojlantirishdagi roli va o'rnnini pasaytirmaydi. To'rtinchi bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar ancha murakkab va mas'uliyatlidir. Mazkur bosqichda jamoa oldiga istiqbolli, yuksak va murakkab talablarni qo'yish uchun mutlaqo qulay sharoit yaratiladi. Bugungi kunda o'qituvchi-olimlar (L.I.Nikova va boshqalar) bolalar jamoasining rivojlanish jarayonining mohiyatini tahlil qilar ekanlar, uni quyidagi uch bosqichga bo'ladi: a) jamoani dastlabki jipslashtirish; b) jamoani shakllantirish asosida *har bir a'zosini individual rivojlantirish; v)* jamoaning *muhim faoliyatini yo'iga qo'yish*. Jamoa hayotida muhim o'rinn tutuvchi har bir bosqichni ajratib ko'rsatish yuqorida bayon etilgan fikrlarga zid emas, balki shaxsning rivojlanishida jamoaning yetakchi ahamiyatini ta'kidlaydi. A.S.Makarenko jamoa a'zolari o'rtasida yuzaga keluvchi munosabatlarining ichki xususiyatlariga katta ahamiyat bergen edi. Pedagog jamoada shakllangan eng muhim quyidagi belgilarni ajratib ko'rsatgan edi:

- 1) major – doimiy tetiklik, o'quvchilarning faoliyat (harakat)ga tayyorliklari;
- 2) o'z jamoasining qadriyatlari mohiyatini tushunish, uning uchun g'ururlanish asosida o'z qadr-qimmatini anglash;
- 3) jamoa a'zolari o'rtasidagi do'stona birlik;
- 4) jamoaning har bir a'zosida qaror topgan do'stona birlik;
- 5) tarbiyalni, ishchan harakatga yo'llovchi faollik;
- 6) hissiyotni boshqara olish hamda muloqot odobiga amal qilish ko'nikmasi.

Jamoani shakllantirishda jamoa a'zolari va ularning faoliyatlariga qo'yiladigan yagona talablar muhim ahamiyat kasb etadi. Yagona talab o'quvchilarning dars jarayonidagi, tanaffus, sinfdan tashqari ishlar vaqtidagi, shuningdek, jamoat joylari hamda oiladagi xulq-atvor qoidalarni o'z ichiga oladi. Puxta o'ylab qo'yilgan talablar tizimining muntazam amalga oshirilishi maktabda muayyan tartibning o'rnatilishini ta'minlaydi. O'qituvchilar

tomonidan qo'yilgan talablar quyidagi sharoitlarda ijobiy natija beradi:

1. Qo'yilayotgan talablar o'quvchi shaxsini hurmat qilish tuyg'usi bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak.
2. Talablar muayyan maktab yoki sinfdagi mavjud sharoitni hisobga olgan holda qo'yilishi lozim.
3. Jamoaga nisbatan qo'yilayotgan talablar aniq bo'lishi lozim.
4. O'quvchilarning tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi hamda muomalasiga nisbatan qo'yilayotgan talablar, ularda ma'naviy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi shart. O'quvchi qo'yilayotgan talablar hajmi va tizimini bilibgina qolmasdan, talab qo'yish metodikasini ham o'zlashtira olgan bo'lishi kerak. O'quvchilar jamoasiga nisbatan talablarni qo'yish metodikasi bolalarni talablar mazmuni bilan tanishtirish, talablarning ahamiyatini tushuntirish, tajriba orttirish hamda o'quvchilar faoliyat, shuningdek, qo'yilayotgan talablarning bajarilish holatini muntazam suratda nazorat qilib turishdan iborat. Jamoani uyuştirish va jipslashtirish unda faol (aktiv)ni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq. Har bir o'qituvchining jamoani shakllantirish borasidagi harakati jamoaning tayanch yadrosini tanlashdan boshlanadi.

Nazorat savollari

1. Jamoa so'ziga ta'rif bering.
2. Boshlang'ich sinf o'quvchilari jamoasini tashkillashda qanday qiyinchiliklar bo'ladi?
3. Sinf faollarining jamoaga ta'siri qanday?
4. Jamoani shakllantirish bosqichlarini izohlang.
5. A.S.Makarenko jamoa haqida qanday fikr bildirgan?
6. Norasmiy liderlarni qanday aniqlash mumkin?
7. Major atamasiga ta'rif bering.
8. Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichi nimalardan iborat?

8-MAVZU. TA'LIM MUASSASASI MENEJMENTI

Reja:

1. Ta'limga muassasasi menejmenti haqida tushuncha. Ta'limga muassasasini boshqarish.
2. Ta'limga muassasasi Ustavi – rahbarlik va boshqaruvin tizimini aniqlaychi hujjat sifatida.
3. Ta'limga muassasasining ichki boshqaruvi.
4. Ta'limga muassasasida metodik ishlarni tashkil etish.
5. Ta'limga sifati monitoringi.

Tayanch so'zlar: menejment, ta'limga menejmenti, tushuncha, boshqarish, ustav, metodik ishlarni, ta'limga sifati, monitoring, metodik ta'minot, pedagogik kengash.

Ta'limga muassasasi menejmenti haqida tushuncha. Ta'limga muassasasini boshqarish

Boshqarish faqat ishlab chiqarishgagina xos bo'lgan jarayon emas. Balki ijtimoiy sohalar, shuningdek, ta'limga tizimida ham boshqarishni to'g'ri tashkil etilishi juda muhim. Hozirgi paytda yagona pedagogik jarayonni boshqarishga ilmiy yondashish harakati kuchaydi. Bu esa intellektual salohiyati yuqori kadrlarni shakllantirish uchun o'ta muhim hisoblanadi. Avvalo, boshqarishning ijtimoiy mohiyatini anglab olaylik. Boshqarish ma'lum bir obyektga tashkiliy, rejali, tizimli ta'sir ko'rsatish demakdir. Ta'limga muassasasining pedagogik faoliyatini boshqarish ta'limga muassasasining faoliyat xususiyatiga ko'ra pedagogik jarayonini rejalshtirish, tashkil etish, rag'batlantirish, natijalarni nazorat va tahlil qilish maqsadida amalga oshiriluvchi boshqaruvin faoliyatidir.

Bugungi kunda pedagogika faniga ta'limga muassasalarini boshqarish bo'yicha yangidan-yangi tushunchalar kirib kelyapti, ularning mohiyati avvalgilardan ham teranroqdir. Masalan, "ta'sir etish" tushunchasining o'rniiga "o'zaro harakat", "hamkorlik", "refleksiv boshqarish" kabi tushunchalar qo'llanilmoqda.

Ta'limga muassasalarini boshqarish nazariyasi ta'limga muassasalarining menejmenti nazariyasi bilan boyitildi. Menejment nazariyasi xodimlarga nisbatan ishonch, ularning unumli mehnat qilishlari uchun sharoit yaratish hamda o'zaro hurmat bilan

tavsiflanadi. Xo'sh, menejment va menejer atamalarining asl mohiyati nimani anglatadi? Biz ushbu tushunchalarning mohiyati, ta'limga muassasida davlat-jamoa boshqaruvining pedagogik-psixologik asoslarini tushunishimizda ushbu yo'nalishda tadqiqot olib borgan pedagog R.Ahliddinovning qarashlari alohida diqqatga sazovor.

Menejment deganda, odatda rahbarlik lavozimiga rasman tayinlangan shaxslarning ishigina tushuniladi. Boshqarishga, shuningdek, murabbiylilik ishi ham taalluqli hisoblanadi. Menejment (yoki boshqarish) mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish maqsadida muayyan xodim yoki guruhga ta'sir etish, ular bilan hamkorlik qilish jarayonidir. Ta'limga muassasasi menejmenti haqida so'z yuritilganda, O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"ning 4.6-bandida so'z yuritilayotgan jarayonning mohiyati haqida batafsil to'xtalib o'tilganligini alohida ta'kidlash zarur.

Ushbu hujjatda qayd etilishicha, ta'limga muassasasi menejmentida quyidagi holatlar nazarda tutiladi:

- uzuksiz ta'limga tizimi va kadrlar tayyorlashning davlat va nodavlat ta'limga muassasalarini tarkibiy jihatdan o'zgartirish va ularni izehil rivojlantirish davlat yo'li bilan boshqarib borilishi;
- barcha darajadagi ta'limga boshqaruvin organlarining vakolat doiralari "Ta'limga to'g'risida"gi qonunga muvofiq belgilanadi;
- ta'limga normativ-huquiy bazasi rivojlantiriladi;
- moliya-xo'jalik faoliyatini olib borish hamda ta'limga jarayonini tashkil etishda o'quv yurtlarining huquqlari kengayadi va mustaqilligi ta'minlanadi;
- ta'limga muassasalarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda attestatsiyadan o'tkaziladi hamda akkreditatsiyalanadi. Akkreditatsiya yakunlariga ko'ra, ta'limga sohasida faoliyat ko'rsatish huquqi beriladi;
- muassisat tashkilotlarning, mahalliy hokimiyat organlarining, savdo-sanoat doiralarining, jamoat tashkilotlarining, fondlarning va homiy vakillarni o'z ichiga oluvchi vasiylik va kuzatish kengashlari tizimi orqali ta'limga muassasalarining samarali, jamoat boshqaruvi tizimi joriy etiladi.

Bundan tashqari, olimlar ta'lim menejmetining bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ham ta'kidlab o'tishadi. Ular orasida quyidagi xususiyatlar asosiy hisoblanadi:

- ta'lim menejmenti "maqsadga muvofiqlik" so'zi bilan aniqlanadigan ma'naviy o'lchovga ega;
- ta'lim menejmenti – bu fan va san'at (chunki bunda insonlar o'rtaсидаги о'заро муносабатлар катта рол о'ynaydi);
- menejment mazmunida o'z aksini topadigan shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarining o'zaro dialektik birligi;
- ta'limni boshqarishda jamoatchilikning faol qatnashuvi

Yuqoridagilardan ko'rinish turibdiki, endilikda ta'lim tizimini davlat tomonidan boshqarishdan davlat-jamoatchilik boshqaruviga o'tiladi. Davlat-jamoatchilik boshqaruvining maqsadi – ta'lim muassasalarining dolzarb masalalarini davlat va jamoatchilik hamkorligida hal qilish, o'qituvchilar, o'quvchilar hamda ota-onalarga ta'lim dasturlarini, turlarini, ta'lim muassasalarini tanlashda huquq va erkinlik berishni kengaytirishdan iborat.

Ta'lim muassasasi Ustavi – rahbarlik va boshqaruva tizimini aniqlovchi hujjat sifatida

Nizomi ta'lim muassasasi qonunga ko'ra: Ta'lim muassasasining tizimini aniqlovchi hujjatdir. Ta'lim muassasasining Nizomida o'qituvchilarning huquq va burchlari, ta'lim tili, guruh rahbarlari, ota-tuzilishi, xo'jalik faoliyati, boshqarish tartibi kabi ma'lumotlar yoritiladi.

Ta'lim muassasasining Ustavida ta'lim jarayonining quyidagi ikki muhim tarkibiy jihatni ajratib ko'rsatiladi:

- davlat ta'lim standartida belgilangan bilimlar zaxirasini egallash yo'llida amaliy harakatlarni tashkil etish tartibi;
- ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma, malakalarni hosil qilishni tashkil etish (savodxonlik, mustaqil fikrlash, masalalarni yechishga o'rnatish).

Shuningdek, ta'lim muassasasining Ustavida muassasani boshqarishga qo'yiladigan talablar, o'qituvchi, o'quvchilar, ta'lim

muassasasi rahbarlarining huquq va burchlari ham alohida ajratilib ko'rsatiladi.

Ta'lim muassasasining Ustavi quyidagi tarkibiy tuzilmaga ega:

- Ta'lim muassasasi haqidagi qisqacha ma'lumotlar.
- Ta'lim muassasasining maqsad va vazifalari.
- Ta'lim muassasasini boshqarish:
  - a. Ta'lim muassasasini boshqarishning oshkoraliq, demokratik va o'z-o'zini boshqarish asosida amalga oshirilishi;
  - b. Pedagogik jamoa Kengashi;
  - c. Direktorning huquq va burchlari;
  - d. Direktorning o'quv-tarbiya ishlari bo'yicha o'rinnbosarining huquq va burchlari;
  - e. Ma'naviyat va ma'rifat ishlari bo'yicha direktor o'rinnbosarining huquq va burchlari.
- O'quv-tarbiya va ilmiy-uslubiy ishlarni tashkil etish:
  - a. Ta'lim mazmunining davlat ta'lim standartlari bo'yicha ishlab chiqilgan o'quv reja va dasturlari asosida belgilanishi;
  - b. O'quv jarayonini tashkil etish;
  - c. Iqtidorli yoshlar bilan ishslash;
  - d. Ishlab chiqarish amaliyotini o'tkazish tartibi;
  - e. Qo'shimcha pulli mashg'ulotlarni joriy etish;
  - f. Kunlik ish tartibi (seminar, mashg'ulotlarning davom etishi, tanaffuslar, uy vazifalarini berish tartibi va h.o.).
- O'qituvchining huquq va burchlari.
- O'quvchining huquq va burchlari.
- O'quv-ishlab chiqarish ta'limi ustalari, ma'muriy hamda yordamchi xodimlarning huquq va burchlari.
- Ota-onalar yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslarning huquqlari, majburiyatlari va mas'uliyatlari.
- Ta'lim muassasasining moddiy va moliyaviy xo'jalik ta'minoti.

Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi

Pedagogik Kengash - ta'lim muassasasining boshqaruva organi. Ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonini rivojlantirish,

takomillashtirish, muassasa faoliyati bilan bog'liq barcha tashkiliy masalalarni muvofiqlashtirish, o'qituvchi va o'qituvchilarining kasbiy mahorati va ijodkorliklarini o'stirish maqsadida pedagogik xodimlarni birlashtiruvchi pedagogik Kengash faoliyat ko'rsatadi. Pedagogik Kengash ta'lif muassasasi jamoasining yuqori boshqaruv organi hisoblanadi.

Pedagogik Kengashning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- Ta'lif muassasasining tayyorlangan muhim hujjatlarini muhokamadan o'tkazadi, tasdiqlaydi va bajarilishini nazorat qiladi;
- Ta'lif muassasasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda uni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilaydi;
- Ta'lif muassasasida o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish va ta'lif samaradorligini oshirishda maqbul shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan qarorlarni qabul qiladi;
- Ta'lif muassasasi boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha yo'l-yo'riqlarni ishlab chiqadi;
- Pedagogik jamoaning ma'lum yo'nalishlardagi faoliyatini tahlil qiladi va yakuniga xulosa chiqaradi;
- Ta'lif muassasasi pedagogik jamoasi uchun o'z vakolati doirasida me'yoriy talablarni ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va bajarilishini nazorat qiladi.

Pedagogik Kengash quyidagi huquqlarga ega:

- Ta'lif muassasasini rivojlantirish yo'nalishlarini istiqbol rejasini belgilash;
- Ta'lif muassasasi jamoasi oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarining bajarilishini amalga oshirish;
- O'quv rejada muktab ixtiyoriga berilgan soatlarni taqsimlash, yillik va taqvimiylar ish rejasi mazmuni hamda dars jadvalini muhokama qilish;
- O'quv jarayonini tashkil qilishning turli shakl va metodlarini muhokama qilish, amaliyotga tatbiq etish;
- Ta'lif muassasasi ta'lif jarayoniga oid barcha masalalarni o'z vakolati doirasida muhokama etish va tegishli qaror qabul qilish;

- Pedagoglar malakasini oshirish tizimi, ularning ijodiy tashabbuskorliklarini rivojlantirish bo'yicha o'z takliflarini berish;
- O'quvchilarining bilim darajasini aniqlashga doir ichki nazorat bo'yicha qaror qabul qilishda qatnashish, uni o'tkazish shakli va vaqtini belgilash;

- Ta'lif oluvchilarini sinfdan-sinfga, kursdan-kursga ko'chirish va bitiruvchilarni yakuniy attestasiyaga qo'yish bo'yicha qaror qabul qilish;

- Ta'lif jarayonini tashkil qilish hamda ta'lif muassasasini rivojlantirishga doir masalalar bo'yicha muktab rahbariyatining hisobotlarini tinglash;

- Ta'lif maqsadiga muvofiq holda o'quvchilarini rag'batlantirish va jazolash bo'yicha masalalarni hal etish;

- Chorak, yarim yillik, yil yakuniga doir xulosalar chiqarish; pedagogik kengash a'zolaridan pedagogik faoliyatni bir xil tamoyillarga asosan amalga oshirishni talab qilish;

- Ta'lif-tarbiya jarayonida alohida xizmat ko'rsatgan ta'lif muassasasi xodimlarini rag'batlantirishga tavsiya qilish;

- Yakuniy attestasiyadan muvaffaqiyatli o'tgan o'quvchilarga o'matilgan tartibda hujjatlar berish to'g'risida qaror qabul qilish.

Pedagogik Kengash yig'ilishlari qarorlashtirilib, qabul qilingan hujjatlar ta'lif muassasasi ish yuritish hujjatlari bilan birga saqlanadi. Pedagogik Kengash faoliyati bir qator hujjatlarda o'z aksini topadi: ish rejasi, kengash bayonnomasi yoziladigan muhrlangan daftар, kengash materiallari, hisobot. Pedagogik Kengash hujjatlari besh yil davomida ta'lif muassasasida saqlanadi.

Ta'lif muassasasi Metodik Kengashi va uning vazifalari.

Ta'lif jarayonining sifati har jihatdan o'qituvchilarining g'oyaviy nazariy jihatdan tayyorgarligi, pedagogik va metodik mahorati darajasiga bog'liqidir. Ana shu maqsadda ta'lif muassasasida metodik Kengash va fan metodik birlashmalari ish olib boradi. Metodik Kengash ta'lif muassasasida ta'lif jarayonining sifatini ta'minlash, o'qituvchilarining g'oyaviy-nazariy jihatdan tayyorgarligi hamda pedagogik va metodik mahoratlarini takomillashtirilib borishiga nazariy-metodik jihatdan rahbarlik qiluvchi organdir.

Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish

Metodik Kengashning faoliyat doirasi keng bo'lib, u tomonidan quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- Ta'lim jarayonining metodik ta'minot holatini o'rGANADI, ta'lim muassasasi metodik ishlarni tashkil etadi va muvofiqlashtirib boradi;
- Ta'lim muassasasida olib borilayotgan metodik ishlarning istiqbolini aniqlaydi;
- Yo'naliш va fanlar bo'yicha metodika birlashmalariga umumiш rahbarlik qiladi va ular faoliyatini muvofiqlashtiradi;
- Ta'limga doir me'yoriy va metodik hujjatlarni o'rGANADI. Ularni o'quv jarayoniga tatbiq etish usullari yuzasidan tavsiyalar beradi;
- Ta'lim muassasasi o'quv-metodik ishlariغا ekspert sifatida baho berishni amalga oshiradi;
- O'qituvchilarining g'oyaviy-nazariy bilim darajasini oshiradi. ularni fan yutuqlari, pedagogik innovatsiyalar, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan muntazam tanishtirib boradi;
- O'qituvchilarga ish rejalarining tuzilishi va bo'limlari mazmuni bo'yicha tavsiyalar beradi;
- Ta'lim muassasasi ta'lim jarayonida qo'llashi uchun ilg'or pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqadi va ularning amaliyotga joriy etilishini nazorat qilib boradi;
- O'qituvchilarining pedagogik va metodik mahoratini oshirishga doir ishlarni amalga oshiradi;
- Davlat ta'lim standartlari talablari, o'quv rejasi va dasturlarining bajarilish holatini tahlil qiladi va tegishli tadbirlarni belgilaydi;
- Tashqi va ichki nazorat natijalariga asosan davlat ta'lim standart talablaringin bajarilishida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlarini belgilaydi va ularning bajarilishini nazorat qiladi;
- O'quv jarayoniga o'qitish metodikasining zamonaviy va samarali usullarini olib kirish, pedagogik kadrlarni metodik jihatdan bilimlarini oshirish maqsadida o'quv seminarlarini tashkil qilish;

➤ Ta'lim jarayonida milliy mafkura va yoshlarda siyosiy ongni shakllantirishga doir ko'rsatmalar berib borish;

➤ O'qituvchilar bilimini nazorat qilish va ularning mustaqil ishlarni tashkil qilishga doir ko'rsatmalar berish;

➤ Yo'naliш va fanlar bo'yicha metodika birlashmalarini hisobotini eshitish, muhokama qilish, ularning faoliyatini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar berish;

➤ O'qituvchilarining samarali mehnatlarini inobatga olgan holda ma'naviy va moddiy rag'batlantirishga tavsiya qilish;

➤ Pedagogik xodimlarning attestasiyadan o'tkazish bo'yicha materiallarni tayyorlash;

➤ Ta'lim muassasasi miqyosida fan oyliklari (haftaliklari), fanlar bo'yicha darsdan tashqari (fakultativ, to'garak) ishlar, bilimlar bellashuvi, fan olimpiiadalarining 1-bosqichi, ko'rik-tanlovlarning o'tkazilishi va ularning samarasini nazorat qilib borish.

Metodika Kengashi yig'ilishlari qarorlashtirilib, Kengashning quyidagi hujjatlari ta'lim muassasasi ish yuritish hujjatlari bilan birga saqlanadi: ish rejasi, Kengash yig'ilishi bayonnomasi, Kengash tomonidan tahlil qilingan materiallar, ekspert qilingan materiallar va ishlab chiqilgan metodik ishlar, yillik hisobot. Metodika birlashmalarini та'lim muassasasida fanlar yoki bir-biriga yaqin bo'lган fanlar turkumlari bo'yicha Metodika birlashmalarini faoliyat ko'rsatadi. Metodika birlashmalarining maqsadi o'qituvchilarining metodik va kasbiy mahoratlarini takomillashtirish, o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishga qo'yilgan hozirgi zamon talablarining bajarilishini ta'minlash borasida o'zaro yordamni tashkil etish, ijodiy tashabbuslarni uyg'unlashtirish va ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy usullarini ishlab chiqishdan iborat. Metodika birlashmalar o'zida Metodika Kengashining vazifalarini aks ettiradi.

Shu bilan birga Metodika birlashmalar quyidagi vazifalarni ham amalga oshiradi:

- Fanlar bo'yicha taqvim-mavzu rejalarini tasdiqlashga tavsiya etish;
- Oralig va yakuniy nazoratlar uchun o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan sinov materiallarni tasdiqlash;

- Ilg'or o'qituvchilarning ish tajribalarini o'rganishni tashkil qilish va ommalashtirish;
- Tegishli yo'naliш yoki fan bo'yicha ta'lim muassasasida metodik ta'minotga bo'lган ehtiyojni aniqlash;
- Darslarni o'zaro kuzatishlarni tashkil qilish, natijalarni tahlil etish va mutaxassislarga amaliy yordam berish;
- Ta'lim metodlarini o'rganish maqsadida ochiq darslarni tashkil etish, ilg'or pedagogik tajribalarga doir takliflarni o'rganish, umumlashtirish va ommalashtirish;
- Yosh mutaxassislarga metodik yordam berish; ko'rgazma va ko'rsatmali vositalardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalarni berish;
- Fan xonalarining me'yoriy hujjatlar talablari asosida jihozlanishini tashkil etish.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida Metodika birlashmalari boshlang'ich ta'lim yo'naliши bo'yicha bitta, V-XI sinflarda esa o'quv rejasidagi alohida fanlar bo'yicha tashkil etiladi. Agar u yoki bu fan bo'yicha o'qituvchilar soni uch nafardan kam bo'lsa, u holda fan o'qituvchilari shu turkumdagи fan o'qituvchilari bilan birgalikda bitta Metodika birlashmasiga birlashadilar, Metodika birlashmasiga ta'lim muassasasi Pedagogika Kengashi qaroriga asosan ijodkor va tajribali o'qituvchilardan ta'lim muassasasi direktorining buyrug'i bilan rahbar tayinlanadi. Metodika birlashmalarining faoliyatini quyidagi hujjatlar asosida tartibga solinadi: ish rejasи, Birlashma a'zolari haqidagi ma'lumotlar, Birlashma faoliyatiga aloqador bo'lган o'quv-metodik hujjatlar, Birlashma yig'ilishi bayonnomalari, hisobotlar.

Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish. Fan-texnika taraqqiy etib, ijtimoiy munosabatlар mazmuni axborotlarga tobora boyib borayotgan, fan olarnidagi yangiliklar, psixologiya-pedagogika fani rivoj topayotgan bir davrda o'qituvchilarning o'z ustida mustaqil ravishda ishlashlari malakalarini oshirib borishlari, mustaqil izlanish ko'nikmasiga ega bo'lish va ijodkor bo'lishlarini talab qiladi. Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishdan maqsad o'qituvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish, ularning kasbiy bilimlarini

takomillashtirish, natijada esa o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish sifatini keskin oshirishdan iboratdir.

5. Ta'lim sifati monitoringi. "Monitoring" atamasi ilk maratoba Birlashgan Millatlar tashkilotining 1972-yil iyun oyida Stokholm konferensiyasini tashkil etish arafasida "nazorat" atamasiga muqobil sifatida ishlatila boshlangan. "Monitoring – inglizcha atama bo'lib, "uzluksiz kuzatish" degan ma'nosini anglatadi. Monitoringga ijtimoiy boshqaruв nazariyasida eng muhim, boshqaruв sohasidagi nisbatan mustaqil bo'lim sifatida qaraladi hamda ta'lim monitoringi doirasida pedagogik faoliyat natijalari yuzaga chiqariladi va baholanadi. Respublikamizda umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitish sifati monitoring tizimi samarali yo'lga qo'yilgan.

Umumiy o'rta ta'lim sifatini nazorat qilishning turlari quyidagilardan iborat:

ichki nazorat – O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan tartib asosida umumiy o'rta ta'lim muassasasining monitoring guruhi tomonidan amalga oshiriladi;

tashqi nazorat – ta'lim sohasidagi vakolatli davlat organlari, hududiy Maktabgacha va maktab ta'limi boshqaruvi organlari tomonidan amalga oshiriladi; davlat-jamoatchilik nazorati – qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hududiy Maktabgacha va maktab ta'limi boshqaruvi organlari va nodavlat notijorat tashkilotlar hamkorligida amalga oshiriladi; milliy va xalqaro darajada baholash – Hukumatning tegishli qarori hamda xalqaro shartnomalar asosida xalq ta'limi boshqaruvi organlari, nodavlat notijorat tashkilotlar va xalqaro tashkilotlar hamkorligida amalga oshiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim sifatini nazorat qilishning turlari quyidagilardan iborat: ichki nazorat; tashqi nazorat; davlat-jamoatchilik nazorati; milliy va xalqaro darajada baholash.

O'qituvchilar yoki maktab ma'muriyati, o'quvchilarning o'zları, ota-onalar va jamoatchilik vakillari o'quvchilarning bilimlarini o'quv maqsadlari asosida tekshiradilar. Mazkur yo'naliш o'ziga xos bir qator afzalliklarga ega bo'lib, baholash bevosita o'quvchining sinfda amalga oshirilgan ishlari bilan bog'liq, bunda o'qituvchi turli uslublardan (masalan og'zaki so'rov o'tkazish, amaliy mashq

bajarish, test va h.k.) foydalanib, o'quvchi tomonidan bajarilgan ishlarga baho qo'yadi. Baholash jarayoni tizimli ravishda o'quv **choragi va o'quv yili davomida olib boriladi. Bunday baholashda** o'qituvchilar, maktab monitoring guruhi o'quvchilarning o'zlashtirish sifati, o'quv yutuqlariga asosiy meyor bo'lgan davlat ta'lism standartlariga taqqoslagan holda individul baho beradilar. Baholashning ikkinchi turi hududiy xalq ta'limi boshqaruvi idoralari tomonidan amalga oshiriladigan hududiy o'qitish sifati monitoringi hisoblanadi. Bunda o'quvchilar tomonidan davlat ta'lism standartlarida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarning o'zlashtirish dinamikasini tizimli kuzatiladi, o'quvchilar bilimidagi bo'shlqlar va ularning kelib chiqish omillarini aniqlanadi, boshqa maktablar hamda bartaraf etish chora-tadbirlari rejalashtiriladi.

Shu sababli zamonaviy shaxsga, raqobatbardosh mutaxassisga qo'yilgan talablarning ortib borishi, eng avvalo, ta'lism muassasalarini va hududiy Maktabgacha va maktab ta'limi boshqaruvi idoralaridagi alohida tuzilmalar tomonidan ta'lism sifati monitoringini tizimli va maqsadli amalga oshirishni talab etadi. Ta'lism muassasalarida monitoring – yaxlit tizimning holati va dinamikasini kompleks kuzatish, tahlil qilish, korreksiyalash hamda prognozlash jarayoni hisoblanadi. Baholashning keyingi uchinchi turi – davlat attestatsiyasi va ta'lism muassasalarining akkreditatsiyasi hisoblanadi. Ular davlat tomonidan yoki uning nomidan vakolatlari tashkilotlar tomonidan o'tkaziladi. Ularda qatnashish huquqiga muayyan talablarga javob beradigan barcha o'quvchilar ega. Mazkur baholash muayyan ta'lism bosqichi yoki turi tugaganidan so'ng amalga oshiriladi. Ularning asosiy va ijtimoiy jihatdan muhim vazifalari bitiruvchilar va ta'lism muassasalarining davlat va jamiyatning ijtimoiy buyurtmalarni bajarish holatini tahlil qilish imkonini beradi.

Umummilliy baholash – barcha o'quvchilarni yoki ma'lum bir guruhdagi o'quvchilarni tanlab olish yo'li bilan muntazam ravishda o'quvchilar o'quv yutuqlari darajasini milliy standartlarga nisbatan mosligini baholash hisoblanadi. Mazkur turdag'i baholash o'quv dasturlari asosida olinib, imtihonlardan farq qiladi. Birinchidan, alohida olingan o'quvchilarning bilim va malakasi darajasi emas, balki tizimning ishlash natijalari o'chanadi. Ikkinchidan, milliy baholash natijalari muayyan yoshdag'i yoki sinfdagi o'quvchilarning

umumiyo'zlashtirish darajasining "rentgen surati" sifatida foydalaniladi va milliy standartlarning ko'p muddatda monitoringini **olib borishga xizmat qiladi. Tanlash yo'li bilan o'tkazilgan** umummilliy baholash qisqa muddatlarda va iqtisodiy jihatdan arzonroq o'tkazish imkoniyatini beradi. Uning natijalari ma'lum o'quv fanlari bo'yicha o'quvchilar o'quv yutuqlari to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni berishi mumkin. Xolden va Klaf "o'z javoblarimizni e'tiborga olganimizdek bolalarnikini ham qadrlashga undaydi" degan bahsni keltirishadi. Brunerning sinfonaga daxldor asosiy bir munozarasi shuki, o'quvchining o'zlashtirishi ishonchhsizdek tuyulsa, o'qituvchilar o'sha o'quvchining xulqidagi kamchiliklarni qidirish o'rniغا o'zlarining shaxsiy tajriba uslubi va qarashlariga e'tiborli bo'lishlari kerak. Bundan tashqari ular o'quvchilarning qanday qilib tajriba olishi va o'zlashtirishi haqidagi o'zlarining o'rganuvchi sifatdagi tushuncha va qarashlarini taqdim etishlari kerak. Buni yo'lga qo'yishning yana bir yo'li – Blok va Villiam o'zlarining ta'lism olishni baholash qaydnomasida bahslashganidek o'quv mashg'ulotlarini ifodalashga izoh sifatida o'zlarining o'quvchilari bilan bo'lgan pedagogik jarayondan yig'ib olingan ma'lumotdan foydalanishda qo'shimcha ravishda o'qituvchilar bunday ma'lumotdan o'zlarining shaxsiy o'qitish uslubini ifodalash va baholashda foydalanishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Ta'lism muassasasi menejmenti haqida qanday tushunchaga egasiz?
2. Ta'lism muassasasi Ustavi qanday hujjat turiga kiradi?
3. Ta'lism muassasasining qanday ichki boshqaruvi mavjud?
4. Ta'lism muassasasida qanday metodik ishlarni tashkil etish mumkin?
5. Ta'lism sifati monitoringi deganda nimani tushunasiz?
6. Ta'lism muassasasining boshqaruvi?
7. Umumiyo'rtta ta'lism sifatini nazorat qilishning turlari qaysilar?
8. Metodik birlashmalar qanday vazifalarni amalga oshiradi?

bajarish, test va h.k.) foydalanib, o'quvchi tomonidan bajarilgan ishlarga baho qo'yadi. Baholash jarayoni tizimli ravishda o'quv choragi va o'quv yili davomida olib boriladi. Bunday baholashda o'qituvchilar, maktab monitoring guruhi o'quvchilarning o'zlashtirish sifati, o'quv yutuqlariga asosiy me'yor bo'lgan davlat ta'lim standartlariga taqqoslagan holda individul baho beradilar. Baholashning ikkinchi turi hududiy xalq ta'limi boshqaruvi idoralari tomonidan amalga oshiriladigan hududiy o'qitish sifati monitoringi hisoblanadi. Bunda o'quvchilar tomonidan davlat ta'lim standartlarida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarning o'zlashtirish dinamikasini tizimli kuzatiladi, o'quvchilar bilimidagi bo'shliqlar va ularning kelib chiqish omillarini aniqlanadi, boshqa maktablar hamda bartaraf etish chora-tadbirlari rejalashtiriladi.

Shu sababli zamonaviy shaxsga, raqobatbardosh mutaxassisga qo'yilgan talablarning ortib borishi, eng avvalo, ta'lim muassasalarini va hududiy Maktabgacha va maktab ta'limi boshqaruvi idoralaridagi alohida tuzilmalar tomonidan ta'lim sifati monitoringini tizimli va maqsadli amalga oshirishni talab etadi. Ta'lim muassasalarida monitoring – yaxlit tizimning holati va dinamikasini kompleks kuzatish, tahlil qilish, korreksiyalash hamda prognozlash jarayoni hisoblanadi. Baholashning keyingi uchinchi turi – davlat attestatsiyasi va ta'lim muassasalarining akkreditatsiyasi hisoblanadi. Ular davlat tomonidan yoki uning nomidan vakolatlari tashkilotlar tomonidan o'tkaziladi. Ularda qatnashish huquqiga muayyan talablarga javob beradigan barcha o'quvchilar ega. Mazkur baholash muayyan ta'lim bosqichi yoki turi tugaganidan so'ng amalga oshiriladi. Ularning asosiy va ijtimoiy jihatdan muhim vazifalari bitiruvchilar va ta'lim muassasalarining davlat va jamiatning ijtimoiy buyurtmalarni bajarish holatini tahlil qilish imkonini beradi.

Umummilliyl baholash – barcha o'quvchilarni yoki ma'lum bir guruhdagi o'quvchilarni tanlab olish yo'li bilan muntazam ravishda o'quvchilar o'quv yutuqlari darajasini milliy standartlarga nisbatan mosligini baholash hisoblanadi. Mazkur turdag'i baholash o'quv dasturlari asosida olinib, imtihonlardan farq qiladi. Birinchidan, alohida olingen o'quvchilarning bilim va malakasi darajasi emas, balki tizimning ishslash natijalari o'chanadi. Ikkinchidan, milliy baholash natijalari muayyan yoshdagi yoki sinfdagi o'quvchilarning

umumiyl o'zlashtirish darajasining "rentgen surati" sifatida foydalaniladi va milliy standartlarning ko'p muddatda monitoringini olib borishga xizmat qiladi. Tanlash yo'li bilan o'tkazilgan umummilliyl baholash qisqa muddatlarda va iqtisodiy jihatdan arzonroq o'tkazish imkoniyatini beradi. Uning natijalari ma'lum o'quv fanlari bo'yicha o'quvchilar o'quv yutuqlari to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni berishi mumkin. Xolden va Klaf "o'z javoblarimizni e'tiborga organimizdek bolalarnikini ham qadrlashga undaydi" degan bahsni keltirishadi. Brunerning sinfonaga daxldor asosiy bir munozarasi shuki, o'quvchining o'zlashtirishi ishonchhsizdek tuyulsa, o'qituvchilar o'sha o'quvchining xulqidagi kamchiliklarni qidirish o'rniqa o'zlarining shaxsiy tajriba uslubi va qarashlariga e'tiborli bo'lishlari kerak. Bundan tashqari ular o'quvchilarning qanday qilib tajriba olishi va o'zlashtirishi haqidagi o'zlarining o'rganuvchi sifatdagi tushuncha va qarashlarini taqdim etishlari kerak. Buni yo'lga qo'yishning yana bir yo'li – Blok va William o'zlarining ta'lim olishni baholash qaydnomasida bahslashganidek o'quv mashg'ulotlarini ifodalashga izoh sifatida o'zlarining o'quvchilari bilan bo'lgan pedagogik jarayondan yig'ib olingen ma'lumotdan foydalanishda qo'shimcha ravishda o'qituvchilar bunday ma'lumotdan o'zlarining shaxsiy o'qitish uslubini ifodalash va baholashda foydalanishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida qanday tushunchaga egasiz?
2. Ta'lim muassasasi Ustavi qanday hujjat turiga kiradi?
3. Ta'lim muassasasining qanday ichki boshqaruvi mavjud?
4. Ta'lim muassasasida qanday metodik ishlarni tashkil etish mumkin?
5. Ta'lim sifati monitoringi deganda nimani tushunasiz?
6. Ta'lim muassasasining boshqaruvi?
7. Umumiyl o'rta ta'lim sifatini nazorat qilishning turlari qaysilar?
8. Metodik birlashmalar qanday vazifalarni amalga oshiradi?

IV semestr
9-MA'RUZA. BOSHLANG'ICH TA'LIM
PEDAGOGIKASIDA ENG QADIMGI DAVRLARDAN VII
ASRGACHA TA'LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK
FIKRLARNING RIVOJLANISHI

REJA:

1. "Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi tarixi" fanining maqsad va vazifalari.
2. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lism-tarbiya masalalari.
3. Ta'lism-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

Tayanch tushunchalar: tarbiya, eng qadimgi davrlar, boshlang'ich ta'lism pedagogikasi tarixi, qadimiy madaniyat, uxloqiy asarlar, ijodiy meros, adabiy asarlar, yodgorliklar.

1. "Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi tarixi" fanining maqsad va vazifalari.

"Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi tarixi" fanining maqsadi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini boshlang'ich ta'lism tizimini tarixiy rivojlanish bosqichlarini o'rgatishdir.

O'zbekiston pedagogikasi taraqqiyotida "Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi" aslar davomida rivojlanib kelgan. Mazkur predmetning tarixiy taraqqiyotini quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

1. Eng qadimgi davr (VII asrgacha);
2. O'rta asrlar davri (IX-XIX asrlar);
3. Yangi davr (XX-XXI asrlar).

1. **Eng qadimgi davr.** Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi manbalarini xalq og'zaki ijodi. "Avesto" asari va arxeologik topilmalar tashkil qiladi. Bu davrda boshlang'ich ta'lism oilada va ibodatxonalar huzuridagi bilimxonalarda berilgan. Unda yozish, o'qish va biror hunarga yo'naltirishga e'tibor qaratilgan.

2. **Boshlang'ich ta'lism pedagogikasining o'rta asrlar** davridagi manbalarni juda ko'p bo'lib, ular Ustoz mutafakkirlar tomonidan yaratilgan. Jumladan, Imom Buxoriyning "Al-adab", Hakim Termiziyning "Ma'rifat", Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar",

Alisher Navoiyning "Mahbub-ul qulub", Xojanazar Huvaydoning "Rohati dil", Shermuhammad Munisning "Savodi ta'lism" asarlarida boshlang'ich ta'lismni tashkil etish va o'qitish metodologiyasi tahlil qilib berilgan. Bu davrda o'g'il bolalar masjidlar qoshidagi maktablarda boshlang'ich ta'lism olgan, qiz bolalar esa Otinoyi o'qituvchilar tashkil etgan maktablarda o'qishgan. Mazkur davrda boshlang'ich ta'lismidan boshlab islam dini asoslari o'qitilgan va fikrlash, nutqni o'stirish uchun shoirlarning she'rlari yodlatilgan. Misol uchun, Alisher Navoiy 6 yoshida Farididdin Attorning (XIII asr) "Mantiq ut-tayr" (Qush tili) asarini yodlab olganligini yozgan.

3. **Boshlang'ich ta'lism pedagogikasining yangi davrida** boshlang'ich ta'lismni ilmiy-pedagogik qonuniyatlar asosida amalga oshirish yo'lga qo'yildi. Natijada, O'zbekiston boshlang'ich ta'lismida dunyoviylik tamoyili ustuvor bo'lib, bu tizim xalqaro standartlarga moslashdi. Mazkur davrning manbalarini boshlang'ich ta'lism muammolariga oid ilmiy tadqiqotlar va darsliklar tashkil etadi. O'tgan asrning 30-yillariga kelib O'zbekistonda barcha maktab yoshidagilar boshlang'ich ta'lism bilan qamrab olindi.

**O'zbekiston "Boshlang'ich ta'lism pedagogikasi" tarixi
quyidagi tajribalarga ega:**

- o'qitishning eng oson va maqbul metodlarigi egalik;
- har bir bolaning savodxon bo'lishiga erishish;
- har bir bolani bilim olishga qiziqtirish;
- ta'lism texnologiyalarining eng zamonaviy shakllarini amaliyotga tatbiq etish;
- professional boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorlash.

1998-yili YUNESKO tomonidan hozirgi zamon O'zbekiston boshlang'ich ta'limi eng ilg'or va samarali ta'lism turlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Mazkur tajribalar bugungi kunda dunyo miyosida targ'ibot qilinishi kerak.

Jahon xalqlari boshlang'ich ta'lism pedagogikasi tarixi. Hozirgi zamon jahon xalqlarining boshlang'ich ta'lism pedagogikasi tarixi muayyan uyg'unliklarga ega. G'arb va Sharq xalqlari boshlang'ich ta'lismida quyidagi umumiyliliklar mavjud:

- har bir bolani savodxon qilish;
- har bir bolani keyingi ta'limga tayyorlash;

- boshlang'ich ta'limga eng zamonaviy texnologiya yutuqlarini tatbiq etish;
- boshlang'ich ta'lim beruvchi maxsus mutaxassis o'qituvchilarni tayyorlash.

Ayni paytda, jahon xalqlari boshlang'ich ta'limida quyidagi farqlar uchraydi:

- o'quv fanlarini jamiyat ehtiyojidan kelib chiqib belgilash;
- Sharq mamlakatlarda boshlang'ich ta'limga 8 yoshgacha amalga oshirish;
- G'arb mamlakatlari boshlang'ich ta'limida o'qituvchilarning individual yondashuvi ustuvorligi;
- boshlang'ich ta'lim muammolarini standartlashtirilgan tarzda hal etish.

Jahon xalqlari boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixida quyidagilar muhim o'rinni tutgan:

- a) ibodatxonalar huzurida boshlang'ich maktablar tashkil etish;
- b) xususiy boshlang'ich maktablarni rivojlantirish;
- v) boshlang'ich ta'limga homiylik asosida amalga oshirish;
- g) imkon qadar har bir bolani boshlang'ich ta'lim bilan qamrab olish.

Misol uchun, qadimgi Rossiyada boshlang'ich ta'limga amalga oshiruvchi Qirollik maktablari, Amakilik maktablari va Usta savodxonlik maktablari bo'lgan. Buning natijasida, Rossiyada barcha muktab yoshidagi bolalar boshlang'ich ta'lim bilan qamrab olingan. Yevropa mamlakatlari ichida Germaniya boshlang'ich ta'lim pedagogikasi juda boy tajribalarga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu mamlakatning boshlang'ich ta'limidan boshlab bolalar ongiga kiborlik tuyg'usi singdiriladi. Fransiya boshlang'ich ta'lim pedagogikasida o'quvchilarni janoblik va xonimlik qadriyatları asosida voyaga yetkazishga e'tibor qaratiladi. Buning natijasida fransuz xalqi Yevropa mamlakatlarining eng madaniyatli aholisi deb e'tirof etilgan.

Jahon xalqlari boshlang'ich ta'limi tajribalari bugungi kunda barcha xalqlar tomonidan e'tirof etiladi. Chunki bunga quyidagilar sabab:

- boshlang'ich ta'limga juda ko'p miqdorda moliyaviy mablag' ajratish;

- boshlang'ich ta'limga eng zamonaviy texnologiya yutuqlarini tatbiq etish;

- boshlang'ich ta'limning davlat nazoratiga olinganligi;
- boshlang'ich ta'limning dunyoviy xarakterda ekanligi.

Ayni paytda, qashshoqlik tufayli Afrika qit'asidagi bolalar boshlang'ich ta'lim olishdan mahrum. Bu masala 2000-yildan boshlab YUNESKO nazoratiga olindi. Unga ko'ra, dunyoning har bir mamlakati Afrika qit'asidagi bolalarning boshlang'ich ta'lim olishi uchun YUNESKOga mablag' ajratadi. Buning natijasida keyingi 20 yil ichida Afrika mamlakatlarda bolalarni boshlang'ich ta'lim bilan qamrab olish 20 foizga o'sdi.

2. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari.

Hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo'lib, ular yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan.

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, Marg'iyona, Parfiya hamda Parkana kabi davlatlarida turli qabila va elatlar yashagan. Ajdodlarimiz tomonidan qo'lga kiritilgan qadimiylar madaniyati tarkibidan ta'lim-tarbiyaga oid merosi ham alohida o'rinni olsin. Zero, hozirgi turkiy va forsiyzabon xalqlarning bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san'at namoyandalarining ijodiy merosi, san'at va adabiy asarlarning namunalari buning dalilidir.

Bunday muhim manbalar sirasiga yunon olimlari Gerodot, Suqrot, Plutarx, Polienlarning tarixiy, geografik hamda axloqiy asarlari, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, faylasuf, sharqshunos va tarixchi olimlar: Y.E.Bertels, S.P.Tolstov, V.V.Braginskiy, I.M.Mo'minov, B.G'afurov, I.V.Stebleva, A.O.Makovelskiy, Y.Jumaboyev, M.Is'hoqov, adabiyotshunoslar A.Qayumov, N.Mallayev, N.Rahmonov, pedagog-olimlar O'.Alepov, M.Orifiy va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kiradi.

Eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo'lishning namunasi tarzida e'tirof etilgan ma'naviy madaniyat yodgorliklari qadimgi grek tarixchisi Gerodotning

“Tarix”, Strabonning “Geografiya” hamda Mahmud Qoshg’ariyning “Devon-u lug’atit turk” kabi asarlari, shuningdek. O’rxun-Enasoy bitiklari kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va ular orqali bizgacha yetib kelgan.

Eramizdan oldingi ming yillik o’talarida oromiy, Aleksandr Makedonskiy istilosidan so’ng esa yunon, shuningdek, forsiy mixxat yozuvlari ham ma’lum vaqtarda qo’llanilib kelgan. Eramizdan oldingi birinchi ming yillik o’talariga kelib, oromiy yozuvi negizida Avesto, Xorazm, So’g’d, Kushon, Run (O’rxun-Enasoy), uyg’ur va boshqa yozuvlar paydo bo’ladi va ta’lim-tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ana shu davrga kelib, ibtidoiy jamaa bo’lib yashash an’anasi asta-sekin rivojlana bordi, jahon madaniyatida insoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega bo’lgan kashfiyotlar yaratildi. Xitoyda qog’ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash, o’nlik sonlar tizimining paydo bo’lishi, Mesopotamiyada yer kurrasining graduslarga, sutkani soatlarga, minut va sekundlarga bo’lishning o’ylab topilishi, Markaziy Osiyoda O’rta dengiz bilan Hindistonni o’zaro bog’lovchi karvon yo’lining vujudga kelishi, keyinchalik Xitoydan Markaziy Osyo orqali O’rta dengizga “Buyuk ipak yo’li”ning ochilishi kabi voqealar mazkur hududlarda yashovchi xalqlar madaniyatining rivojlanishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo’ladi.

Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osyo hududida biz yuqorida sanab o’tgan oromiy, yunon va forsiy mixxat alifbosi asosida shakllangan Xorazm, So’g’d, Baqtriya yozuvlari qo’llanilgan.

Eramizdan oldin taxminan 484 (480)-431(425) yillarda yashagan yunon tarixchisi **Gerodotning** “Tarix” kitobida qadimgi forslar, saklar, massagetlarning ta’lim-tarbiya tarziga oid muhim ma’lumotlar berilgan. “Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir”, - deydi olim. Shunga ko’ra, ular ko’proq o’g’il bolalardan faxrlanganlar. Podshoh ham kimning o’g’li ko’p bo’lsa, unga har yili sovg’a-salomlar yuborgan. Bundan tashqari bolalarning yoshiga ham e’tibor berishgan. O’g’il bolalarni besh yoshdan yigirma yoshigacha faqat uch narsaga: otda yurish, kamondan otish, to’g’riso’zlikka o’rgatilgan. Bolani besh yoshgacha otasiga

ko’rsatmaganlar, u ayollar tarbiyasida bo’lgan. Mabodo o’g’il bola vafot etsa, otasining qayg’urmasligi uchun shunday qilganlar.

O’g’illar hech qachon ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qilmaganlar. Ular bunday holatni faqat nikohsiz tug’ilgan yoki tashlandiq bolalardangina kutish mumkin, deb hisoblaganlar. Bundan tashqari, Gerodot forslar uchun yolg’onchilik va qarzdor bo’lish sharmandalik hisoblangan, deydi. Ular daryolarni muqaddas sanaganlar. Shu bois daryo suviga tupurmaganlar, hatto qo’l yuvvmaganlar.

Gerodotning ushbu ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki, bizning ajdodlarimiz o’g’il farzandlarini jasoratli, o’z vatanining haqiqiy himoyachisi, kuchli va botir inson etib tarbiyalashga katta e’tibor bergenlar. Yigitlar va erkaklargina emas, hatto ayollarning ham jasorat ko’rsatganlari borasidagi fikrlar yunon faylasuflari tomonidan yozib qoldirilgan.

Yuqoridagi misollardan ko’rinib turibdiki, mavjud holatlar hamda shart-sharoitning o’zi yoshlarga otda yurish, kamondan otish borasidagi bilimlarni o’rgatish, shuningdek, ularda jasurlik, to’g’rilik va botirlik xislatlarini tarbiyalash lozimligini taqozo etgan. Shu bois qadimgi ajdodlarimiz bolalarni o’z xalqining erki va yurt mustaqilligining himoyachilari etib tarbiyalaganlar.

Plutarxning yana bir o’rinda qayd etishicha, Aleksandr Makedonskiy yerli xalqlarga yaqinlashish maqsadida makedoniyaliklar bilan mahalliy xalqlarning urf-odatlarini o’zaro uyg’unlashtirishga harakat qilgan. Shu maqsadda u o’ttiz ming bolani ajratib olib, yunon tili va makedoniyaliklarga xos bo’lgan harbiy san’at sirlarini o’rgatishga buyruq bergen. Ana shu maqsadni amalga oshirishga juda ko’p murabbiylar tayinlangan. Yunon alifbosining keyinchalik bu yurtda qabul qilinishi o’sha davrda ko’plab maktablar ochilgani hamda unda yerli aholi farzandlari ham o’qitilganidan dalolat beradi.

So’g’d yozma yodgorliklari orasida V.B.Xen tomonidan aniqlangan va “Eski xatlar” nomi bilan yuritiladigan qimmatli manbalar eramizning boshlarida shakllangan so’g’d yozuvi haqida ma’lumot beradi. Ushbu manbalarni Dunxuan shahri (Sharqiy Turkiston) yaqinidagi savdo qishlog’ida yashagan so’g’dlik

tijoratchi (savdogar)larning o‘z ona yurtlari Samarqandga yozgan va shaxsiy xarakterga ega bo‘lgan xatlar tashkil qiladi.

Imperator Yan Li (615-617)ning elchisi Vey Tszi hisobotlarida ham Samarqand shahrida yo‘lga qo‘yilgan ta‘lim-tarbiya haqidagi ma‘lumotlar mavjud. Samarqandning mohir savdogarlari o‘g‘il bola besh yoshga to‘lar ekan, unga savdoni o‘rgata boshlaydilar. O‘qishni o‘rganishi bilan savdo ishlari ham o‘rgatilgan.

Syuan-Tszin nomli boshqa bir Xitoy tarixchisi esa Samarqand aholisining axloq va xulq-odob qoidalariga rioya etishi boshqalarga o‘rnak bo‘lganligini aytib o‘tgan. Bularning barchasi qadimgi davrlarda bolalarning besh yoshidan o‘qitilgani, ta‘lim jarayonida ularni amaliy hayotga tayyorlash asosiy maqsad qilib belgilanganligi to‘grisidagi ma‘lumotlarni beradi.

Bu ma‘lumotlar qadimda bolalar o‘qitiladigan savod maktablari bo‘lganligi va maktablardan tashqari bolalar maxsus murabbiylar tomonidan harbiy-jismoniy mashqlarni bajara olish va muayyan hunar sirlarini o‘zlashtirish ishiga jalb etilganligidan darak beradi.

Eng qadimgi davrlarda yo‘lga qo‘yilgan ta‘lim-tarbiyaga oid qimmatli ma‘lumotlarni biz yana xalq og‘zaki ijodi namunalari: afsonalar, qahramonlik eposlari, qo‘shiqlar, maqol va iboralarda ilgari surilgan g‘oyalardan ham olishimiz mumkin. Chunki xalq donishmandligining yorqin namunasi bo‘lgan xalq og‘zaki ijodida xalq pedagogikasiga xos bo‘lgan tarbiya tajribalari umumlashgan.

Ibtidoiy kishilarning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari, ular tomonidan amal qilingan urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari mazmuni xalq og‘zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan biri bo‘lgan afsonalarda ifodalangan. Demak, xalqimizning ta‘lim-tarbiyaga oid qarashlari, xulq-atvoriga oid xislatlari eng qadimgi epik yodgorliklar – “Avesto”, “Shohnoma” kabi asarlar, mif va afsonalar orqali bizgacha yetib kelgan.

Qadimgi ajdodlarimiz insonga xos jasurlik,adolat,sadoqat va insoniylik kabi xislatlarni qadrlaganlar. Bu xislatlар insonda o‘z-o‘zidan shakllanmagan. Tabiat va jamiyat hayotida ro‘y bergen o‘zgarishlar, ibtidoiy urug‘chilik davrida qaror topgan turmush tarzi insonda ana shunday xislatlarning shakllanishini taqozo etgan.

Ikki katta kuch – yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi ayovsiz kurash insonda yuqorida qayd etilgan xislatlarning bevosita tarkib topishiga turtki bo‘lgan.

3. Ta‘lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

Pedagogika tarixi qadim zamonlardan tortib, to hozirgi kungacha bo‘lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogika nazariyalarining taraqqiyotini davrlar talabi asosida o‘rganib keldi. Har bir ijtimoiy tuzum, uning kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning hayot va turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liqdir.

Binobarin mustaqillik tufayli ko‘hna Turkiston diyorida istiqomat qilib kelgan barcha xalqlar milliy qadriyatlarining qayta tiklanishi va rivojlanishi uchun shart-sharoitlar vujudga keldi.

O‘z tarixiga yangicha tafakkur asosida yondashish, o‘tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g‘oyalarini xalq hayotiga tatbiq etish kabi ulug‘ ishlar amalga oshirildi. Ayni paytda o‘zbek va boshqa qardosh xalqlarning milliy shakllanishi va rivojlanishini zamon talablariga mos keladigan ta‘lim-tarbiya tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Yosh avlodni tarbiyalash va o‘qitish nazariyasi bilan amaliyotning qanday taraqqiy qilib kelganligini bilmay turib, yoshlarni har tomonlama komil inson etib tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda hal qilib bo‘lmaydi. Bu ajdodlarimiz tomonidan isbot qilingan ilmiy-nazariy, falsafiy-tarbiyaviy haqiqatdir.

Demak, pedagogika tarixi ijtimoiy fandir. U tarixiy pedagogika hodisalariga davr talabi asosida yondashadi, tarbiya nazariyasi va amaliyotini turli bosqichlarda xilma-xil bo‘lganligini ochib beradi, ilg‘or qarashlarning taraqqiyot yo‘lini ko‘rsatib beradi.

Pedagogika tarixi fani bir qancha fanlar, ya’ni, pedagogika, psixologiya, madaniyat tarixi, O‘zbekiston tarixi, jahon xalqlari tarixi, falsafa, etnografiya, arxeologiya, axloqshunoslik va boshqa bir qator fanlar bilan uzviy aloqadadir.

O‘zbek xalqi tarixan ta‘lim-tarbiya sohasida o‘ziga xos dorilfunun yaratgan. Hatto hozirgi o‘zbek xalqi yashab turgan zaminda zardushtiylik dini keng yoyilgan davrda ham nekkin pedagogik mafkura hukm surgan. Bu zardushtiylik dinining

muqaddas kitobi “Avesto”ning bizgacha yetib kelgan ayrim sahifalarida o‘z ifodasini topgan.

Biroq islomgacha davr tarbiyashunosligi, fan va madaniyati tarixini yoritish imkonи chegaralangan. Chunki dastlab Iskandar boshchiligidagi Yunon-Makedon qo‘sishinlari, so‘ngra ibn Muslim Qutayba rahbarligida arab istilochilari olib borgan janglar, talonchiliklar, vayronagarchiliklar tufayli o’sha davrga tegishli deyarli barcha asarlar, manbalar yoqib yuborilgan. Lekin islom va islomdan keyingi mavjud pedagogik qarashlarni, milliy ta’lim-tarbiyaga oid an’analarni, qadriyatlarni, xalq pedagogikasini ilmiy o‘rganish, puxta tahlil qilish va hayotga tatbiq etish bugungi kunning muhim va dolzarb muammosidir.

Istiqlolga erishgunimizga qadar biz tarbiya ishlarimizga Yevropa pedagogikasini asos qilib oldik va o‘rgandik. Endigi vazifa Sharq pedagogikasini o‘rganishga e’tiborni qaratmoq lozim. Chunki ilm-u fan avval Sharqda taraqqiy etgan, hursikrlilik bizdan boshlangan. “Sharq Yevropaning muallimidir” deganda haq edi Olmon olimi Xerler. Haqiqatan ham shunday, o‘zbek xalqining madaniy merosi ulkan bir dengiz.

Yuqoridagi fikrlarning o‘zi madaniyat va ma’rifat Sharqdan Yevropaga tarqalgan, deyishga asos bo‘la oladi. Chunki savodxonlik maktablarining, qadimiy yozuvlarning vujudga kelishi eng qadimgi manbalarda “Avesto”, Sug’d, Baqtriya, O‘rxun-Enasoy, Xorazm va boshqa yozuvlar Turon zaminida vujudga kelganligi, shu muqaddas zaminda yashayotgan xalqlarning eng qadimgi ajdodlari savodxon kishilar ekanligidan dalolat beradi.

Pedagogika tarixi fani quyidagi davrlarga bo‘lib o‘rganiladi:

1. Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar.
2. IX-XII asrlarda pedagogik fikrlar taraqqiyoti.
3. XIV-XV asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.
4. XVII asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.
5. XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida tarbiya va pedagogik fikrlar.

6. 1917-1990-yillarda O‘zbekistonda maktab va pedagogika fani.

7. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimi va pedagogik taraqqiyoti.

8. Jahon pedagogika fanining rivojlanishi tarixi.

Nazorat savollari

1. “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi tarixi” haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Eng qadimgi yozma yodgorliklar haqida aytib bering.
3. Ta’lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari qaysilar?
4. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda qanday qabila va etlatlar yashagan?
5. Ta’lim-tarbiya va pedagogika tarixida qaysi yunon olimlarini bilasiz?
6. Pedagogika tarixi fani qaysi fanlar bilan aloqador?
7. Pedagogika tarixi fani qaysi davrlarga bo‘lib o‘rganilgan?
8. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta’lim-tarbiya masalalari haqida nimalarni bilib oldingiz?

10-MAVZU: VII ASRDAN IX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA O'RTA OSIYODAGI MAKTABLARDA TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR

Reja:

1. Islom dini g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri.
2. Hadis ilmining paydo bo'lishi. Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termiziyyning hadis ilmi rivojidagi xizmatlari.
3. So'fiylik ta'limoti. Ahmad Yassaviy.
4. Xoja Abduxoliq G'ijduvoniy. Bahouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri.

Tayanch tushunchalar: *islom dini, hadis ilmi, ta'lim-tarbiya, so'fiylik ta'limoti, pedagogik fikrlar, e'tiqod, arab xalifaligi, husnixat, sahih, g'ayri sahih.*

Islom dini g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri

VII asr boshlarida Islom g'oyasiga asoslangan Arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o'z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni zabit eta boshladi. Butun Arabiston yarim oroli, shuningdek, Eron, Suriya, Janubiy Ispaniya, Kavkaz orti hamda Shimoliy Afrikada joylashgan bir qator mamlakatlar xalifalik tarkibiga kiritildi.

VII asr o'rtalaridan boshlab arablar Movarounnahrga ham hujum qilish rejasini tuza boshladilar. Arab istilochilarining Movarounnahrga bo'lgan birinchi yurishi 651-yilda Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligidagi amalga oshirildi, 676-yilda esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, Sug'diyona, Kesh hamda Nasaf kabi shaharlarga hujum uyushtirildi va bosib olindi.

Arab istilochilar tomonidan uyushtirilgan ikkinchi yurish 705-yili Xuroson hokimi Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi olib borilib, nihoyatda keskin tusga ega bo'ldi. Qutayba ibn Muslim 706-yili Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, oqibatda Poykend, Buxoro, Samarqand, So'g'd, Farg'onan va boshqa shaharlarni qo'lga kiritdi. Keyinchalik esa Xorazm zabit etildi. Qutayba ibn Muslimning Movarounnahrga uyushtirgan yurishi 715-yili uning Farg'onada qo'zg'olonchi arab jangchilari tomonidan o'ldirilishi bilan to'xtadi.

Arab istilochilar VIII asrning o'rtalariga kelib Movarounnahri to'la zabit etishga erishdilar. Arablar tomonidan bosib olingan yerlarda xalqlar Islom dinini qabul qilishga majbur etildi.

Arablar o'lkada Islom dini g'oyalarini yoyishda turli usullardan foydalandilar. Ana shunday usullardan biri mazkur dingga e'tiqod qilgan kishilarning jon soligidan ozod etilishi bo'ldi.

Istilochilik yurishlari davrida arablar mahalliy xalqning boy madaniy merosini yo'q qildilar. Bu haqida buyuk alloma Abu Rayhon Beruniy shunday yozadi: "Qutayba esa Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va (bilimini) boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok etib, butkul yo'q qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) Islom davridan keyin haqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin qoldi. Keyin: Qutayba ibn Muslim al-Vohishiyl xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz qolib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga tayanadigan bo'ldilar".

Islom dini ana shunday g'oyaviy-siyosiy kurashlar jarayonida shakllandi va rivojlandi. Arab xalifalari bosib olingan mamlakatlarda istilochilik siyosatini olib borar ekanlar, tobe xalqlar ustidan madaniy ustunlikka erishishga harakat qildilar. Chunki arab xalqi VII asr boshlarida o'ziga xos madaniyat va adabiy tilga ega bo'lib, notiqlik san'ati hamda she'riyatni yuksak darajada qadrlar edilar. IX asrda yaratilgan "Ming bir kecha" asari ham o'rta asr arab adabiyotiga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zida aks ettirgan bo'lib, o'zining mundarijasi va g'oyalarning bayon uslubiga ko'ra jahon adabiyotining eng nodir namunalaridan biri sifatida tan olingan. Mazkur davrlarda shakllangan yangi arab tili arab xalqlari yashagan hududlarda iste'molda bo'lgan avvalgi tillar negizida shakllanib, takomiliga yetdi va madaniy til bo'lib qoldi.

Ulkan hududni qamrab olgan Arab xalifaligi davlatining hukmronligi davrida ijtimoiy hayot, turmush tarzi, shuningdek, ilm-fan va madaniyat yanada rivojlandi. Ushbu davrlarda qadimgi yunon va rim madaniy merosi negizida bir qator fanlar yangi tushuncha va bilimlar bilan boyidi. Yunon va rim mutafakkirlari tomonidan yaratilgan va astronomiya, tibbiyot, kimyo, matematika

va geografiyaga oid deyarli barcha yirik asarlar arab tiliga tarjima qilindi.

Arab xalifaligi tasarrufiga olingen barcha mamlakatlarda masjidlar qoshida maxsus maktablar tashkil etildi. Biroq o'g'il bolalargina mazkur maktablarda savod o'rganish huquqiga ega bo'ldilar. Maktablar, shuningdek, keyinchalik bunyod etilgan va maqomi jihatidan hozirgi oliy o'quv yurtlariga teng bo'lgan madrasalarda ta'lif va tarbiya ishlari Shariat qoidalariiga muvosiq yo'lda qo'yilgan bo'lib, ushbu o'quv maskanlarida Islom ta'lifoti xususida ma'lumotlar beruvchi ilohiyot fanlari bilan bir qatorda dunyoviy fanlarning asoslari ham o'qitilgan. Machitlar qoshida faoliyat yuritgan maktablarda imomlar, madrasalarda esa mudarrislar yoshlarga ta'lif va tarbiya berish ishi bilan shug'ullanganlar.

Bolalarga dastlabki saboq harflari o'qishdan boshlangan, bu usulda har bir bola alifbe tartibida harfning nomini bilib olishi (alif, be, te, se, va h.), so'ngra shu harflarni qo'shib o'qishni mashq qilar edi. Ana shu mashq oxiriga yetgandan so'ng, bolalar qo'llariga "Qur'on" berilgan va domla rahbarligida "Qur'on"ning har bir surasi takrorlanib o'rGANILAR edi.

Asta-sekin ota-onalar bolalarni 6-7, hatto 5 yoshidan maktabga bera boshlaydilar. "Qur'on"ni yod bilgan kishi qori deb atalardi. Qorilar katta hurmatga sazovor edilar. Asta-sekin o'qimishli kishilar, ya'ni domla alohida ajralib, ular o'z xonadonlarida ham maktob ochadi. Talabalar maktabdar domlalar maktabida husnixat, og'zaki hisobni ham o'rganar, asta-sekin fors-tojik tilida va turkiy tildagi kitoblarni, qo'lyozmalarni ham o'qitilar, o'rgatilar edi.

Husnixat va arifmetika bilan yana xususiy muallimlar shug'ullanar edilar. Mavarounnahrda arab bo'lmagan bolalarga "Haftiyak" VIII asrda tuzilgan bo'lib, "Qur'on" suralaridan yettidan biri tanlab olingen darslik sifatida o'rGANILGAN. XII asrdan boshlab Ahmad Yassaviy, uning turkiy tilda yozilgan she'r va boshqa asarlari vositasida islom dini ruknlari turkiy tilda o'rganila boshlandi. Maktablarda faqat o'g'il bolalar o'qir, qizlar esa otinoyilar uyida o'qitilar, ular yozuvni emas, faqat o'qishni o'rganar edilar.

X asr boshlarida madrasalar ham paydo bo'la boshlaydi. "Madrasa" so'zi "dars o'qitiladigan joy", "Ma'ruza tinglaydigan joy" ma'nosini anglatadi. Ma'lumki, madrasalarda musulmon diniy

oqimlari arab tili grammatikasi va qoidachilik, ilohiyot, mantiq, notiqlik mahorati, kalom o'rgatilgan. Asta-sekin madrasalarda astronomiya, matematika, geografiya, kimyo kabi dunyoviy fanlar o'qitila boshlandi.

Madrasalarda 15-20, 30-40 va 100-150 tacha talaba o'qigan. Madrasani bitirib chiqqanlar imom-xatib, qozixonalar va boshqa ma'muriy ishlarda ish olib borar edi.

Ma'lumki, islom g'oyalari, musulmonchilikning talablari, huquqiy va axloqiy me'yorlari "Qur'on" va uning tafsirlari, "Hadisi Sharif", shariat qoidalari bitilgan qo'llanmalar hamda ilohiyotga oid adabiyotlari mazmunida batafsil ifodalangan.

Hadis ilmining paydo bo'lishi. Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termiziyning hadis ilmi rivojidagi xizmatlari

Islom dini ta'lifoti asoslarini yorituvchi Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hadis hisoblanadi. Hadislarni to'plash va ularga muayyan tartib berish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, uni eng bilimdon, turli fan asoslarini mukammal o'rgangan, katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan kishi (muhaddis)lar tartib bergan. VIII-XI asrlarda to'rt yuzdan ortiq muhaddis hadis ilmi bilan shug'ullangan. Mazkur bilimlarni o'rGANISHNING o'ZIGA XOS YO'NALISHI BO'LIB, "hadis ilmi" nomi bilan yuritilgan. Keyingi yillarda Muhammad Alayhis-salomning hayoti, faoliyati hamda uning diniy-axloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga olgan hadislar, Imom Ismoil al-Buxoriyning "Al-jome' as-sahih" ("Ishonarli to'plam"), "Al-adab al-mufrad" ("Adab durdonalari"), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning "Ash-Shamoil an-nabaviya" asarlari nashr etildi. "Hadis" yoki "Sunna" so'zları bir ma'noni anglatib, Rasulullohning hayoti va faoliyati hamda diniy va axloqiy ko'rsatmalarini haqidagi rivoyatlardan iborat.

Imom Ismoil al-Buxoriy. "Sahih" yo'nalishining asoschisi eng yetuk va mashhur muhaddis Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydir. Imom Ismoil al-Buxoriy hadis ilmida "Amir-ul-mo'minin", "Imom al-muhaddisiyn" ("Barcha muhaddislarning peshvosi") degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan. U 810-yilning 13-mayida (ba'zi manbalarda 810-yilning 20-iyulida) (hijriy 194-yil shavvol oyining 13-kuni) Buxoroda tug'ilgan. Go'dakligida otadan yetim qolgan. Dastlabki savodini maktabda chiqargan, 10

yoshidayoq arab tilida yaratilgan kitoblar yordamida hamda roviylardan og'zaki ravishda eshitish asosida hadislarni yodlay boshlagan. Alloma hadis ilmini zo'r ishtiyoq va katta qiziqish bilan o'rgandi. Abdulloh ibn al-Muborak. Vaqi' ibn Jarroh kabi olimlar tomonidan to'plagan hadislarni yod olgan, shuningdek, hadis rivoyatchilari xususida so'z yuritilgan bahslarda ishtirok etgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy 825-yilda, o'n olti yoshida onasi va akasi bilan Hijozga safar qiladi. Makkayu Mukarrama va Madinai Munavvarada bo'lib, haj ibodatini ado etadi. Balx, Basra, Kufa, Bog'dod, Xume, Damashq, Misr, Makka va Madina kabi shaharlarda bo'lib, safar jarayonida muhaddislar bilan uchrashadi. Muhaddislar bilan uyushtirilgan suhbatlarda ular tomonidan aytilgan hadislarni yodlab borar edi. Olti yil Hijoz shahrida yashab, u yerda yetuk muhaddislardan hadis ilmi bo'yicha, Damashq, Qohira, Basra va Bag'dod shaharlarining mashhur olimlardan esa fiqh ilmi bo'yicha ta'lif oladi. Shuningdek, allomaning o'zi ham turli bahs va munozaralarda ishtirok etib, toliblarga dars ham beradi.

Imom Buxoriyning o'tkir zehn egasi ekanligini quyidagi misoldan ham bilish mumkin.

Rivoyatlarga ko'ra, u qaysi bir kitobni qo'lga olib, bir marotaba mutolaa qilsa, unda bayon etilgan barcha sikrlar, ma'lumotlarni yodda saqlab qolaverган. Imom Ismoil al-Buxoriyning qayd etishicha, yuz ming sahih (ishonchli) va ikki yuz ming g'ayri sahih (ishonchsiz) hadisni yod bilgan.

Imom Ismoil al-Buxoriyning o'tkir zehni xususida yana shunday rivoyat keltiriladi: "Imom Buxoriy bilan Basrada hadis darsiga qatnashgan sheriklaridan biri Hoshid ibn Ismoil aytadi: "Imom Buxoriy bizlar bilan birga ustozning darsini eshitardi. Ustoz rivoyat qilgan hadislarni biz yozib olar edik, ammo Buxoriy faqat quloq solibgina o'tirardi. Shu tarzda qancha kunlar o'tib, orada ustoz qariyb 15 ming hadis rivoyat qildi. Shunda biz Buxoriyga: Sen nega hadislarni yozmaysan? – deb ta'na qilgan vaqtimizda: Sizlar yozib borayotgan hadislarni men ustoz og'zidan yodlab olayotirman, – dedi-da, ustoz rivoyat qilgan hamma hadislarni bir chekkadan yoddan o'qib berdi. Shundan keyin biz yozib olgan hadislarmizdagi xatolarni uning yodlaganlaridan tuzatib oladigan bo'ldik".

Imom Ismoil al-Buxoriyning o'zi ham yirik va mashhur olimlar Is'hoq ibn Muhammad al-Ramoziy, Abdulloh ibn Muhammad al-Masnadiy, Muhammad ibn Xalaf ibn Qutayba, Ibrohim al-Harbiy, Muhammad Iso at-Termizi, Muhammad ibn Nasr al-Marvaziy, Muslim ibn al-Hajjajlarga ustozlik qilgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy o'ta kamtar, insonparvar, xulq-odobda tengsiz, saxovatli inson ham bo'lgan. U hadis ilmining yetuk olimi sanalsa-da, zamondoshlari hamda shogirdlaridan ham ilm o'rgangan. Alloma bir ming sakson nafar muhaddisdan hadis eshitgan. Allomaning o'zidan esa to'qson ming nafar kishi ishonarli hadislarni eshitgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Imom Ismoil al-Buxoriy 600 mingga yaqin hadisni to'plagan, 100 ming "sahih" va 200 ming "g'ayri sahih" hadislarni yod olgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy juda boy ijodiy meros qoldirgan. Uning "Al-jome' as-sahih" ("Ishonchli to'plam"), "Al-adab al-mufrad" ("Adab durdonalari"), "At-tarix al-kibor" ("Katta tarix"), "At-tarix as-sag'iyr", ("Kichik tarix"), "Al-qiroatu xalfa-Imom" ("Imom ortida turib o'qish"), "Vaf'ul-yadini fis-saloti" ("Namozda ikki qo'lni ko'tarish") kabi asarlari mavjud bo'lib, ularning qo'lyozmalari bizgacha yetib kelgan. Ammo "At-tarix al-avsat" ("O'rta tarix"), "At-tafsir al-kabir" ("Katta tafsir"), "Al-jome' al-kabir" ("Katta to'plam"), "Kitob-ul-hiba" ("Hadya kitobi") nomli asarlari ham bo'lganligi ma'lum, biroq ular bizgacha yetib kelмаган. Shubhasiz, yuqorida nomlari qayd etib o'tilgan asarlarining eng yirigi, shoh asari "Al-jome' as-sahih"dir. Bu asar "Sahih al-Buxoriy" nomi bilan ham dunyoga mashhur. 4 jilddan iborat mazkur kitobda payg'ambarimiz Muhammad Alayhis-salom hadislardan tashqari, islam huquqshunosligi, islam marosimlari, axloq-odob, ta'lif-tarbiya, tarix va etnografiyaga oid ma'lumotlar ham berilgan. Unga 600 ming hadisdan 7275 ta eng "sahih" hamda 4000 ta takrorlanmaydigan hadislar kiritilgan. Bu kitob Islom ta'limotida Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hisoblanadi.

Imom Ismoil al-Buxoriyning "Al-jome' as-sahih" asarining bir jildiga odob-axloq masalalarini yorituvchi hadislar jamlangan bo'lsa, "Al-adab al-mufrad" ("Adab durdonalari") nomli asarda ham ijtimoiy turmushda hamda insonlar o'rtasida o'zaro munosabatlarni tashkil etish chog'ida amal qilinishi lozim bo'lgan odob-axloq

qoidalari borasida yanada batafsil ma'lumotlar berilgan. Ushbu asar 644 bobda bayon etilgan 1322 ta hadisni o'z ichiga olgan.

Muhammad ibn Iso at-Termiziy. Mashhur muhaddislardan yana biri vatandoshimiz Muhammad ibn Iso at-Termiziy bo'lib, u 824-yilda Termiz yaqinidagi Bug' qishlog'i (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani)da tug'ilgan. Uning oilasi va otanasi haqida ma'lumotlar yo'q. Ba'zi tadqiqotchilar uning otasi asli marvlik bo'lgan, deb qayd etadilar.

Muhammad ibn Iso at-Termiziy bolaligidan ilm o'rghanishga qiziqsan, ayniqsa hadis ilmini chuqur egallagan. Muhammad ibn Iso at-Termiziy 850-yildan qator mamlakatlarga safar qiladi. Hijoz shahrida bo'lib, Makka va Madina shaharlarini ziyorat qiladi. Iroq hamda Xurosonda hadis, fiqh, qiroat, bayon, tarix va boshqa ilmlarni o'rghanadi. Mazkur safarda Muhammad ibn Iso at-Termiziy ustozи Imom Ismoil al-Buxoriy bilan uchrashadi. Alloma ustoziga nisbatan alohida hurmatda bo'lib, uning yordamida hadis ilmidan to'laqonli ravishda xabardor bo'ladi. Manbalarda e'tirof etilishicha, Imom Muhammad ibn Iso at-Termiziy ustozining vafoti tufayli ko'p yig'laganidan ko'zi ko'r bo'lib qolgan.

Muhammad ibn Iso at-Termiziyning zehnining o'tkirligi, xotirasi, va yod olish qobiliyatining kuchliligi tufayli Imom Ismoil al-Buxoriy ham uni faqatgina shogird sifatida emas, balki hamkor, hamfikr va do'st sifatida ham hurmat qilgan.

Muhammad ibn Iso at-Termiziy uzoq safarda manbalardan o'qigan yoki muhaddislardan eshitgan hadislarni to'plab, kitoblar ta'lif qilishga kirishadi. U 863-yilda o'z vataniga qaytadi va o'zi ham shogirdlarga ta'lim beradi, ayni vaqtida kitoblar ham yozadi.

Alloma tomonidan o'ndan ortiq asarlar yaratilganligi ma'lum. Bular qatoridan "Al-jome' as-sahih" ("Ishonchli to'plam"), "Ash-shamoil an-nabaviya" ("Payg'ambarning alohida fazillatlari"), "Al-ilal fi-l-hadiys" ("Hadislardagi illatlar va og'ishlar haqida") kabi asarlari o'rin olgan bo'lib, ular juda mashhurdir.

Muhammad ibn Iso at-Termiziy tomonidan yozib qoldirilgan asarlarda o'z ifodasini topgan hadislар ham Imom Ismoil al-Buxoriy tomonidan bayon etilgan hadislari kabi insonni halollik,adolat, e'tiqod, diyonat, poklik, mehnatsevarlik, muruvvatilik, mehr-shavqat, yoshi kattalar, ota-ona va qarindoshlarga hurmat

g'oyalarini ilgari surish xususiyatiga ko'ra shaxs ta'llimi va tarbiyasini tashkil etishda katta ahamiyatga ega.

So'fiylik ta'limoti. Ahmad Yassaviy

So'fiylikning ikkinchi oqimiga mansub bo'lgan so'fiylar birinchi oqim namoyandalari tomonidan ilgari surilgan qarashlarni qabul qilganlar, biroq mazkur qarashlarni islom ta'llimotida targ'ib etilgan tartib-qoidalarga moslashtirganlar. Bu oqimning eng mashhur nazariyotchisi Zayniddin binni Muhammad Imom G'azzoliy (1058-1111-yillar) hamda Ahmad Yassaviylar sanaladilar.

Imom G'azzoliy So'fiylik ta'limotining asoschilaridan biri bo'lib, "Hujjat-ul-islom" laqabini olgan. Alloma to'g'risida so'z yuritilganda hatto "Qur'on yo'qolib qolsa, uni G'azzoliyning asarlari bo'yicha tiklash mumkin" degan fikrlarni bildirganlar. Imom G'azzoliy tomonidan yaratilgan "Tahofut al-falosifa" ("Faylasuflarni rad etish"), "Komyoi saodat" ("Saodat komyosi"), "Ixya ulum ad-din" ("Diniy ilmlarni tiriltirish") kabi islom ilohiyoti tizimining shakllanishiga zamin hozirlagan asarlar alloma faoliyatiga nisbatan shunday yuksak baho berilishiga sabab bo'lgan.

Imom G'azzoliy inson kamolga yetishi, ya'ni, xudo "vasli"ga yetishi uchun ma'lum shartlarni bajarib, muayyan yo'lni bosib o'tishi kerak, deydi. Har bir so'fiy islom talablari – qonun-qoidalari, aqidalari hamda Qur'онни haqiqat deb bilib, unga tobe bo'lishi va ularga so'zsiz amal qilishi yuqorida qayd etilgan yo'lning bosib o'tish shartlaridir, deya uqtiradi.

Alloma so'fiylik nazariyasinining mohiyati xususida so'z yuritib, ular haqiqatni mantiqiy mulohazalar asosida emas, balki ichki kechinmalar vositasida bevosita hissiy tarzda anglaydi, deb ko'rsatadi. So'fiylarning ichki holatini nazariy bilimlarni egallash, suhabatlar tashkil etish, manbalarni o'qish orqali emas, balki ularning turmush tarzini qabul qilish orqaligina anglash mumkin. Mazkur yo'l ko'ngilni his bilan yaratilgan ma'lumotlardan ozod etadi va ana shunda ma'rifat manbai paydo bo'ladi, dunyo ravshan bo'ladi. O'rghanish yo'li bilan emas, balki o'zdan chekinish, ma'naviy vujudning qaytadan yaralishi tufayligina oxirgi chegaraga erishish mumkinligi alloma qarashlarining asoslari sifatida namoyon bo'ladi.

So'fiylikning uchinchi oqimi Naqshbandiya ta'llimotining yaratilishi bilan bog'liqdir. Mazkur oqim XIII asrning oxirlarida

shakllana bordi. XIV-XV asrlarda esa Markaziy Osiyoda ustuvor mavqega ega bo'lgan ta'limotga aylandi. Naqshbandiya tariqati rivojlangunga qadar, Markaziy Osiyoda Ahmad Yassaviy tomonidan asos solingen Yassaviya tariqati hukmron ta'limot edi.

Ahmad Yassaviy tasavvuf ilmida ijod qilgan insonlardan biri sanaladi. Ahmad Yassaviyning barcha yozgan kitoblari, asarlarining barchasi pedagogikaga borib taqaladi. Pedagogika - ta'lim tarbiya va ilmlar majmuidir. Ya'ni Ahmad Yassaviy necha ming yillar oldin yashab ijod qilgan bo'lsa-da, lekin o'sha davrda yozgan barcha fikrlari, ma'lumotlari hozirgi kunda bo'layotgan hodisalarga, insonlarning yurish-turishlariga nisbatan g'oyalarini aytgandek tuyuladi. Har bir allomalarimiz, olimlarimiz, shoir va mutafakkirlarimiz yozgan asarlarida bizga ta'kidlamoqchi bo'lgan so'zlerida go'yoki hozirgi davrga nisbatan ma'lumot bergandek, holat va hodisalarni bilgandek deb o'yashimiz tabiiy holdir.

Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" kitobidagi hikmatlar Qur'oni karim va payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom hadislariga tayangan holda yozilgan. Shuning uchun ham Ahmad Yassaviyning bu kitobi axloqiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligini, hikmatlar ostida ko'p ma'no yotganini bilishimiz mumkin.

Ma'lumot tariqasida shuni aytish lozimki, Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" asari barcha uchun kerakli va bilishi mumkin bo'lgan o'y-qarashlar, fikrlar, ma'lumotlar mavjud. Ahmad Yassaviy bu kitobni mukammal darajada yozilganligi tufayli chet el olimlari tomonidan o'rganilib chiqildi. Shundan bilishimiz mumkinki, kitobdan olgan bilimlarni chet el olimlari o'zining davlatida amalga oshirishi mumkin. Bir insonning yozgan kitoblari asosida qanchadan-qancha insonlarni to'g'ri fikrlashga, yomon yo'ldan qaytishga, hayotga nisbatan munosabatini yaxshilashga undash mumkin. Ahmad Yassaviy tasavvufga inson ma'naviyatini yuksaltiradigan, rivojlantiradigan omil sifatida qaraydi. Tasavvufni ruhiy tarbiya bilan chambarchas bog'laydi. Demakki, ruhiy tarbiya tasavvufning asl negizi hisoblanadi. Ruhiy tarbiya insoniyatga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi mash'aladek go'yo. To'g'ri yo'l negizida haqiqatni anglash yotadi. Haqiqatni anglagan inson o'zini, o'zligini anglaydi. Eng muhim esa, inson o'zligini anglash uchun qalbini Ahmad Yassaviyning hikmatlar asari asosan pand-nasihat asnosida

yozilgan. Bunda Ahmad Yassaviy asarlarining asosiy vazifasi insonlarni yaxshi va yomonlikni ajrata olishiga qaratilgan. Insonning nafsiga qul bo'lmasisligi haqida ham takidlab o'tadi. Yani hikmatlarida asosiy tayanch fikr foni y dunyoga ishonib qolmasligidir. Ahmad Yassaviyning asarlarida asosiy va bosh g'oya yetuk shaxsni tarbiyalashdir.

Xoja Abdulkoliq G'ijduvoniy, Bahouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri

Abdulkoliq G'ijduvoniy (1106-yil 24-mart, vafoti 1179, 1189, 1199 yoki 1220) – so'siy ustozi (murshid), naqshbandiya tariqati shayxlari vorisligining oltin zanjirining o'ninchisi ma'naviy halqasidir. Naqshbandiya tariqatining kelib chiqishi Boyazid Bistomiy davriga borib taqaladi, ya'ni so'siy larning "Bistomiya" yoki "Toiyfuriyya" tariqati paydo bo'lgan. Xoja Abdulkoliq Buxorodan 40 kilometr uzoqlikdagagi G'ijduvon shahrida tavallud topgan. Otasi Imom Abduljamil Malatya shahridan (hozirgi Turkiya) kelgan. Onasi olijanob oiladan chiqqan. Abdulkoliq G'ijduvoniy Imom Molik avlodidan bo'lgan, deb taxmin qilinadi.

G'ijduvoniy diniy ilmni Buxoroda olgan. U o'sha davrda mashhur olim Alloma Sadriddinning shogirdi bo'lgan. G'ijduvoniyning kelishi bilan Muhammad Bahouddin Naqshbandgacha tariqat "Tariq hojigan" (Xodjeganiya) deb atala boshlandi. Abdulkoliq G'ijduvoniyning ustozi Yusuf Hamadoniy bo'lib, u ham Ahmad Yassaviyning shayxi edi.

Abdulkoliqning o'ziga xos xususiyati yashirin zikr, bu yo'lga kirganlarning ma'naviy o'zgarishining asosi bo'lib, tariqatning o'n bir tamoyilini ilgari surgan. Holbuki, Ahmad Yassaviy baland zikr tarafdori bo'lib qoldi. G'ijduvoniy o'z yo'lini Xorazm va Xurosonga yoygan. Asrlar o'tib, bu tariqatlarning ikkalasi ham butun O'rta Osiyo, Onado'li va Bolqon mamlakatlariga tarqaldi.

G'ijduvoniyning haqiqiy murshidi Yusuf Hamadoniy edi. Biroq u bilan tanishish Xizr sharofati bilan yuz berdi. Taxminan yigirma yoshida o'ziga ustozi bo'lgan hoji Abdulkoliq qisqa fursatda bilimini o'zlashtirib oldi. Abdulkoliq bir qancha musulmon davlatlariga sayohat qilib, bir muddat Suriyada yashadi. Hayotligida ham u haqidagi yaxshi shuhrat Islom xalifaligining barcha hududlariga tarqaldi. Minglab odamlar uni ko'rish va eshitish uchun kelishgan.

Muhammad ibn Muhammad Bahouddin an Naqshband al-Buxoriy (ko'proq xalq orasida Bahouddin yoki Xoji Bahouddin Balogardon, Xo'jan Buzruk, Shoxi Naqshband nomlari bilan dunyoga mashhur bo'lgan). U zot Buxoro viloyati, hozirgi Kogon tumanida tug'ilgan. Bahouddin Naqshband (1318-1389) mashhur avliyo, Naqshband tariqati asoschisidir. U o'z ta'limotini yaratishda Yusuf Hamadoniy, Abdulholiq G'ijduvoniy va boshqa mashoyixlar g'oyalariga asoslangan.

Bahouddin Naqshband ma'rifatni keng ma'noda tushunadi. U ruhiy kamolotning maqsadini ma'rifatli bo'lishdir. deb biladi. Ma'rifatni – ijmoliy (qisqa) va tafsoliy (to'liq) deb ikkiga ajratadi. Ijmoliy ma'rifat bosqichida dalil-u hujjat qilish bilan, ya'ni aql-u tafakkur ilaamal qilish mumkinligini aytadi. Tafsoliy ma'rifat orqali esa kashf va ayonlik ila, ya'ni Tangri inoyati orqali hosil bo'ladi, deydi. U ilm va aqlning yo'li to fano sohiligachadir, ya'ni bu moddiy olam bilan bog'langan narsalarni o'rganishda ilm va aql ko'maklashadi, deya ta'rif beradi. Fano holatiga yetib yo'qlik olamiga kirgandan keyin hayrat va benishonlik boshlanadi. ya'ni tafsoliy bilish jarayonida dalil va isbot emas, irratsional bilish usullari zarurligini aytmoqchi bo'ladi. Bahouddin Naqshband irfoniy jarayonda aql emas, ruhiy bilish qalb ko'zi asosiy o'rinni egallashni ta'kidlaydi. U ma'rifatli bo'lish jarayonida halol luqma va hushyorlikka alohida e'tibor bergen.

Bahouddin Naqshband Musohibiyning o'z-o'zini nafsi nazorat etish, vaqtini qadrlash g'oyalarini, Junayd Bog'dodiy asoslagan hushyorlik yo'lini Xakim Termiziyning valiylik ta'limotini rivojlantirgan. Bahouddin Naqshband ta'limoti buniyodkorlik ruhi bilan sug'orilgan ta'limotdir: "Dil-ba-yor-u, dast-ba-kor" ma'nosи. "ko'ngling Xudoda bo'lsin-u, qo'ling ish bilan bo'lsin" - degani. Mustaqilligimizning yuksalishida naqshbandlikda ilgari surilgan halollik, mehnatsevarlik, tog'rilik, sof dallik, muhtojlarga yordam berish, saxiylik, iymonli va e'tiqodli bo'lish, mehr, shavqat kabi xulq-odob qoidalari katta ahamiyatga ega. Naqshbandiya xojagon tariqati negizida paydo bo'lib, Yusuf Hamadoniy, Abdulholiq G'ijduvoniy, Ahmad Yassaviy qarashlarini omuxta etib, ularga yangi ruh berib rivojlantirgan. Bu g'oya XV-XVIII asrlarda savdo va hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan shahar hamda

ko'chmanchi chorvador aholi orasida keng yoyilgan. Bu ta'limotda odamning qadri, mansabi, boyligi bilan emas, ma'naviy komilligi bilan o'Ichanadi, deyilgan. Unda hunar, kasb egallab, o'z mehnati bilan bilan halol luqma yeb yashash talab qilinadi. Tilanchilik, darbadarlik bilan kun kechirish so'fiy uchun isnod sanalgan. Qul va xizmatkor saqlash, o'zganing mehnatidan foydalanish ham man etilgan. Bu ta'limot tarkidunyochilikka, tekinxo'rlikka qarshi qaratilgan bo'lib, unda manmanlik, shayxman deb kerilish, shovqinsuron ko'tarib zikru samo bilan odamlar diqqatini o'ziga qaratish qoralanadi. 1993-yil O'zbekistonda Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi keng nishonlandi. Unga bag'ishlab qator asarlar chop etildi, xalqaro ilmiy anjumanlar bo'lib o'tdi. Bahouddin Naqshband nomi bilan bog'liq yodgorliklar qayta tiklandi.

Nazorat savollari

1. Islom dini paydo bo'lishi haqida gapirib bering.
2. Hadis ilmining paydo bo'lishi haqida nimalarni bilasiz?
3. Imam Ismoil al-Buxoriy va Imam at-Termiziyning hadis ilmi rivojidagi xizmatlari qanday bo'lgan?
4. Ahmad Yassaviy ilm rivojidagi xizmatlari qanday bo'lgan?
5. Bahouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
6. Islom dini g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri...
7. So'fiylit ta'limoti nima?
8. Xoja Abduxoliq G'ijduvoniy g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri qanday bo'lgan?

11-MAVZU: SHARQ UYG'ONISH DAVRIDA BOSHLANG'ICH TA'LIMGA OID PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI

Reja:

1. Sharq uyg'onish davrida ilm-fan va madaniyat.
2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari.
3. Abu Nasr Forobiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari.
4. Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning ta'limiy qarashlari.

Tayanch tushunchalar: *sharq uyg'onish davri, ilmiy meros, axloqiy qarashlar, axloqiy fazilatlar, islam dini, madaniy hayot, xalifalik, ilmiy markaz, pedagogik fikrlar, qomusiy olimlar.*

Sharq uyg'onish davrida ilm-fan va madaniyat

Arab xalifaligida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta'sir etdi. Madaniy hayotda yuz bergan ko'tarinkilik ma'naviy hayotda ham o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi.

Ana shu ko'tarilish butun Arab xalifaligini. Yaqin va o'rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uyg'onish davri deb ataldi. Bu uyg'onish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi.

Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uyg'onish davri xalifalikning Bag'dod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishiga zamin tayyorlagan. Xalifalik yemirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi. Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786-833-y.y.) va uning o'g'li al-Ma'mun davrida Bag'dodda "Bayt-ul hikma" ("Donishmandlik uyi") (hozir Akademiya ma'nosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813-833-yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo'lgan, keyinchalik yangi kutubxona

qurilgan. Bag'doddagi mazkur ilm markazi, o'z navbatida Sharq va G'arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy hayotning rivojlanishiga ta'sir etgan. Bu o'rinda xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida ko'rsatgan homiyligini alohida ta'kidlash joiz.

Zero, xalifa al-Ma'mun ilm-fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi bo'lib turganda ham Mavarounnahr va Xurosondagi olimlarni to'plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergen. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Farg'onyi, al-Marvaziy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo'lgan. Al-Ma'mun xalifalik taxtiga o'tirgach, u olimlarning barchasini Bag'dodga chaqirib oladi va "Bayt-ul hikma" -donishmandlik uyi ("Ma'mun akademiyasi")da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi. Shuningdek, qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Mavarounnahr va Xurosundagi eng qadimgi antik davrlar madaniyati bo'lsin, Uyg'onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Agar arablar Markaziy Osiyon bosib olib, bu yerda ilgari mavjud bo'lgan fan va madaniyat o'choqlarini yo'qotgan bo'lsalar, ko'p o'tmay qadimiy ilmiy an'ana asta-sekin tiklanib, natijada ilm-fanning yetuk siymolari yetishib chiqsa boshlaydi. Bularning barchasining bir-biriga qo'shiluvni natijasida Sharqda bir butun madaniyat tarkib topadi va rivojlanga boshlaydi.

Yaqin va o'rta Sharqda, jumladan, Eron, Kavkazorti va Mavarounnahrda savdo aloqalarining rivojlanganligi, ilm-fan, hunarmandchilikning taraqqiy etishi moddiy va madaniy aloqalarning barchasi umumiyo rivojlanishga ta'sir etdi. Yaqin va o'rta Sharq mamlakatlarda madaniy yuksalishga olib kelgan asosiy sabab-feodal munosabatlarning yangi bosqichi bo'ldi. Bu davr madaniy taraqqiyotida arab xalifaligiga bo'ysungan mamlakatlarning xo'jalik-iqtisodiy aloqalarining kuchayishi va buning oqibatida turli madaniyatlar-hind, Mavarounnahr, Eron, arab, Misr, grek-yunon-rim madaniyatlarining yaqindan o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'sir etib borishi katta rol o'ynadi. Haqiqatdan ham bu davrda iqtisodiyot taraqqiy etdi, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik rivojlandi.

Bu davrda qishloq xo'jaligida foydalilanligan yer maydonlari kengaydi, ko'plab sug'oriladigan yerlar ochildi, sug'orish

inshootlari tiklandi, yangilari qurildi. paxta, zig'ir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to'qildi. Movarounnahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg'ona, Samarqand va Buxoro to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo'lgan. Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik, sanoat mahsulotlarining ishlab chiqarilishi savdoning rivojlanishiga yo'l ochdi. Natijada, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining chet davlatlari: Ispaniya, Hindiston, Xitoy, Vizantiya bilan savdo ishlari ko'lami ortib bordi.

X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar - Tohiriyalar, Somoniylar, Qoraxoniyalar, G'aznaviyalar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlarining paydo bo'l shida xalifalikning yemirilishi ham madaniy hayotning yanada ravnaq topishiga olib keldi. Bu davrda pul muomalasi rivojlandi. Jamiyat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar, albatta, madaniy hayotga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch o'sha davrning madaniy markazlari sanalardi. Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlari ham arab tilida yozilar edi. X asr o'rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi. Ammo hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo'lsa ham, arab imlosida yozilar edi. Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o'qiganligi manbalarda keltiriladi. O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan. Kitob do'konlarida olim va sozil kishilar uchrashib, ilmiy muloqot, munozaralar o'tkazganlar. Abu Ali ibn Sino kitob do'konlaridan birida Forobiyning Aristotel "Metafizika"sigi yozgan sharhlarini sotib olganligini tarjimai holida hikoya qiladi. Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxonasi mavjud bo'lgan. Amir kutubxonasini o'sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar. Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar ijod etganlar. X asrning ikkinchi yarmidan tashkil topgan Qoraxoniyalar davlatida ham ba'zi xonlar o'z saroylarida kutubxonalar tashkil etdilar. Bu kutubxonalarda arab va hatto G'arbiy Yevropa

olimlarining asarlari ham mavjud edi. Bu davrda turkiy til shakllanib bordi. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi olimlar jahon ahamiyatiga ega bo'lgan asarlarini yaratdilar. XI asr boshida G'aznaviyalar davlati, keyinroq Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati tashkil topdi. G'aznaviyalar davrida ham ilmiy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojlandi. Mahmud G'aznaviy o'z saroyiga juda katta madaniy boyliklarni to'playdi, olimlarni ilmiy ishga taklif etadi. Jumladan, Abu Rayhon Beruniyning mashhur "Hindiston" asarini shu yerda yaratgan edi.

XI asrda Xorazmda ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Ma'munII o'z saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil etgan "Bayt-ul-hikma" -Donishmandlar uyi tarixda "Ma'mun akademiyasi" deb nom qoldirgan. Bu akademiyaning rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masixiy, tabib Abulxayr Xammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shug'ullanganlar. Lekin toj-taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o'z faoliyatini to'xtatib, olimlar tarqab ketadi. Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma'naviy ko'tarilish Sharq Renessansi – Uyg'onish davrining boshlanishga olib keldi.

Movarounnahrda ilm-fan va ma'rifat sohasida o'z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo'lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar. Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, Sharq uyg'onish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilib, ta'lim-tarbiyada inson takomilining xususiy va umumiyy metodlari haqida o'lmas ta'limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga chiqdi.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari

Qomusiy olimlar o‘z ilmiy merosida insonning aqliy, axloqiy, jismoniy va estetik takomili masalalariga katta e’tibor berganlar. Masalan, Muhammad Al-Xorazmiy (783-850) insonning kamolga yetishi va insoniy munosabatlarni yo‘lga qo‘yishda ilm-fanning muhim ahamiyatiga ega ekanligi to‘g‘risidagi g‘oyani ilgari surgan holda pedagogik fikr taraqqiyotida munosib o‘rin egallaydi.

Ayniqsa, u matematika sohasida yangilik yaratgan nazariyotchi hamda pedagog-uslubiyotchi olim sifatida tarixda qolgan. Xorazmiy o‘z davrigacha bo‘lgan qadimiy matematika fani rivojlangan mamlakatlar Vavilion (Bobil), Yunoniston, Hindiston, Xitoy, Misrdagi deyarli barcha matematiklarning kashfiyotlarini o‘rgandi va o‘zi hayotiy talablar nuqtai nazaridan ulardan farq etuvchi yangi kashfiyot yaratdi.

Muhammad al-Xorazmiy ilmiy merosi bilan bilish nazariyasiga o‘zining ulkan hissasini qo‘shdi. “Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr va-l muqobala” asarida (“aljabr val muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”) sonli kvadrat va chiziqli tenglamalar va ularni yechish yo‘llarini bayon etadi. Bu asar uch qismidan iboratdir. Birinchisi algebraik qism. Uning oxirida savdo muomalasiga oid kichik bir bo‘lim kiritiladi; ikkinchisi, geometrik qism-algebraik usul qo‘llab o‘lchashlar haqida; uchinchi qism vasiyatlar haqida bo‘lib, muallif uni “Vasiyatlar kitobi” deb ataydi.

Muhammad al-Xorazmiy matematika fanida abstraktsiya tushunchasini kengaytiradi. Induksiya yo‘li bilan umumi yechish usullarini hal etadi, deduksiya yo‘li bilan umumi usullar yordamida xususiy masalalarini yechadi. “Aljabr val muqobala” asari bilan ham matematika fanini rivojlantirib, o‘zidan avvalgi bilimlarni o‘rgandi va ularni sintezlashtirdi hamda amalda qo‘llash usullarini bayon etdi.

Mutafakkir ushbu tenglamalarni yechish uchun “Aljabr” val muqobala” (“tiklash” va “qiyoslash”) amallarini kiritdi. Bu amallarning mohiyati tenglama hadlarining ishorasini o‘zgartirgan holda ularni bir tomondan ikkinchi tomonga o‘tkazish va yig‘ishdan iboratdir. “Al-jabr” keyinchalik matematika fanining alohida bo‘limiga aylandi va “algebra” deb ataladigan bo‘ldi. Mazkur

amallar yordamida har qanday tenglamani kononlik shakliga, ya’ni asosiy tiplardan biriga keltirib, keyin yechiladi. Bu usul fan olamida muhim ahamiyatga ega edi. Shu asar tufayli “Al-Xorazmiy” nomi lotincha transkripsiyada “Algoritmi” shaklini oldi, keyin “Algoritmus” va nihoyat hozirgi zamon hisoblash matematikasining asosiy tushunchasi “algoritm” (“algorifm”)ga aylandi. U matematikaning nazariy rivojlanishi bilan birga, undan turmushda foydalanish yo‘llarini ham berdi. Meros taqsim qilish, vasiyatnomalarni tuzish hamda mol taqsim etish uchun zarur bo‘lgan hisoblarni ta’lif etdi.

Muhammad al-Xorazmiyning matematikaga oid ikkinchi kitobi “Hind arifmetikasi haqida kitob” (“Hisob al-hind”)dir. Asar o‘nlik tizim raqamlari (1,2,3,4,5,6,7,8,9)ga bag‘ishlangan. Mutafakkir hindlarning falakiyot va matematikaga oid “Sindihin” nomli qo‘llanmasini o‘qib, uning yanglish va qiyin tomonlarini qayta tikladi, uning mundarijasiga yangi boblarni qo‘shdi va bu asarni “qisqargan Sindihind” (“Algorizmi hind hisobi haqida”) deb atadi. Mazkur asar faqat Sharqdagina emas, Yevropada ham qo‘llanma sifatida shuhrat taratdi. U Hindistonda kashf etilgan raqamlarni soddallashtirdi va birinchi marta arab tilida bayon etdi. Ungacha ancha qo‘pol sanoq usullaridan foydalanib kelingan. O‘nlik tizimining kashf etilishi fan olamida sanoq tizimida inqilobiy o‘zgarish deb ta’riflanadi. Yevropaga 1,2,3,4,5,6,7,8,9 raqamlaridan foydalanish va nol yordamida eng katta sonlarni yozish va joylarni aniq ko‘rsatish X-XI asrlarda arablardan kirib kelgan.

Muhammad al-Xorazmiy arifmetikaning algoritmlari bo‘lgan qo‘shish, ayirish, bo‘lish hamda ko‘paytirish qoidalarini yaratgan. Shuningdek, turli “jins”dagi sonlarni ko‘paytirish algoritmini ham bergen. Masalan, minut va sekundlarni bir-biriga ko‘paytirish uchun, avvalo bir xil shaklga keltirish, ya’ni, sekund yoki minutga aylantirish maqsadga muvofiq ekanligini ko‘rsatgan. Maxsus bobda kasr va ildizdan chiqarish amallarining mohiyatini bayon etgan.

Muhammad al-Xorazmiy o‘zining falakiyotga doir ishlarida hindlarning falakiyot jadvallarini tahlil etib, “Xorazmiy ziji” nomi bilan mashhur astronomik jadvallar tuzdi.

827-yilda Xorazmiy rahbarligida yer kurrasining kattaligini aniqlash maqsadida yer meridianining bir gradusi o‘lchab chiqildi.

Bag'dodda yozilgan trigonometriyaga oid dastlabki asar ham Xorazmiyga tegishli bo'lib, unda sinus, tangenslarning o'zgarish qonuniyati ko'rsatiladi. Uning trigonometrik jadvali o'sha davr jadvallaridan farq qilgan.

Jadvallaridan farq qilgan.

Muhammad al-Xorazmiyning tarix va musiqaga oid, quyosh soatlari to‘g‘risida ham asarlari bo‘lib, “Tarix kitobi” (“Kitob at-tarix”) xalifalik tarixiga oid va xalifalikning bиринчи tarixchilaridan sanaladi. Shuni ta‘kidlash joizki, alloma o‘zigacha bo‘lgan ilmiy bilimlarning asosiy г‘oyalari, tamoyil va metodlarini sintezlashtirdi. U ilmiy bilimlarni о‘rganuvchilarning mustaqil bilim olishlariga e’tiborni qaratdi.

Sut’idor kabi Muhammad al-Xorazmiy ham

Barcha mutafakkirlar kabi Muhammad al-Xorazmiy ham ko'rgazmali-tajriba metodlari, bilim berishning turli vositalari, savol-javob, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni sinash metodlaridan foydalangan. Allomaning arifmetikaga oid risolalari tafakkurni rivojlantirish uchun bilimlarni izchil bayon etishga e'tibor berganligini ko'rsatadi. "Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi "Aljabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob"ni ta'lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnomada tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda, shuningdek, yer o'lehashda, kanallar o'tkazishda, geometriyada va boshqa shunga o'xshash turlichcha ishlarda kishilar uchun zarurdir". Muhammad al-Xorazmiy bilishni sezgidan mantiqiy tasavvur orqali farq qilish haqida fikr bayon etgan: "sezgi" orqali bilish bu qisman bilish bo'lsa, mantiqiy bilish esa haqiqiy bilimning muhim tomonini namoyon etadi.

haqida hikr bayoniga bo'sha, mantiqiy bilish esa haqiqiy binnan bo'sha, namoyon etadi.

Abu Nasr Forobiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari

O'rta asr ijtimoiy – falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Forobiy nomi bilan bog'liq bo'lib, uning inson kamoloti haqidagi ta'limoti ta'lim-tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Mashhur Yunon faylasufi Arastudan keyin Sharqda o'z bilimi, fikr doirasining kengligi bilan nom chiqargan Forobiyni yirik mutafakkir – "Muallimi soniy" – "Ikkinch muallim" deb ataydilar.

Abu Nasr Forobiy (to'liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzaliq ibn Tarxon al-Forobiy) hijriy 260-yil (milodiy 873-yil)da Shosh – Toshkentga yaqin Forob (O'tror) degan

joyda harbiy xizmatchi oilasida tug'ilgan.

Abu Nasr Forobiy qomusiy olim hisoblanadi. Tadqiqotchilar uning 160 dan ortiq ilmiy asarlar yaratganligini qayd etadilar. Forobiy o'zidan keyin juda boy ilmiy meros qoldirgan. Falsafa, musiqa, filologiya va boshqa tabiiy, ilmiy bilimlarning turli sohalarida asarlar yaratgan. Demak, Forobiy inson baxt-saodatga erishuvni uchun ularni baxtli-saodatli qila oladigan jamoa rahbari bo'lishi kerak deydi. U fozil shaharni boshqaradigan hokim tabiatdan:

- 1 – sog‘-salomat bo‘lib, o‘z vazifasini bajarishda hech qanday qiyinchilik sezmasligi;

2 – tabiatni nozik, farosatli;

3 – xotirasi mustahkam;

4 – zehni o‘tkir;

5 – o‘z fikrini tushuntira oladigan notiq;

6 – bilim-ma’rifatga havasli;

7 – taom yeyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofsat emas, aksincha, o‘zini tiya oladigan bo‘lishi (qimor yoki boshqa o‘yinlardan) zavq, huzur olishdan uzoq bo‘lishi;

8 – haq va haqiqatni, odil va haqgo‘y odamlarni sevadigan, yolg‘onni va yolg‘onchilarni yomon ko‘radigan;

9 – o‘z qadrini biluvchi va oriyatli bo‘lishi;

10 – mol dunyo ketidan quvmaydigan;

11 – adolatparvar;

12 – qat’iyatli, sabotli, jur’atli, jasur bo‘lishi muhimligini qayd etadi. Forobiy bu fazilatlarni har bir yetuk insonda ko‘rishni istaydi.

Forobiy o‘zining fozil jamoasida odamlarni turli belgilarga qarab guruhlarga bo‘ladi. Bunda u, kishilarning diniy mazhabiga, millatiga, irqiga qarab emas, balki tabiiy xususiyatlariiga, qobiliyatlariga, aqliy iqtidoriga, bilim ko‘nikmalariga e’tibor berishlik zarur, deydi. U o‘zning “Baxt saodatga erishuv yo‘llar haqida risola” asarida “Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir, – deb yozadi. U, – bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo‘lga kiritiladi”. Forobiy davlatni yetuk shaxs boshqarishi lozim deydi; ya’ni jamoani idora etuvchi adolatli, dono bo‘lishi, qonunlarga rioya etishi va qonunlar yarata olishi, kelgusini oldindan ko‘ra bilishi, boshqalarga g‘amxo‘r bo‘lishi lozim, deydi.

Forobiy ta'lim-tarbiyaga bag'ishlangan asarlarida ta'lim-tarbiyaning muhimligi, unda nimalarga e'tibor berish zarurligi. ta'lim-tarbiya usullari va uslubi haqida fikr yuritadi. "Fozil odamlar shahri", "Baxt saodatga erishuv to'g'risida", "Ixso al-ulum", "Ilmlarning kelib chiqishi", "Aql ma'nolari to'g'risida" kabi asrlarida ijtimoiy-tarbiyaviy qarashlari o'z ifodasini topgan.

Forobiy o'z ishlarida ta'lim-tarbiyani uzviy birlikda olib borish haqida ta'lim bergan bo'lsa ham, ammo har birining insonni kamolga yetkazishda o'z o'mni va xususiyati bor ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Forobiy "Baxt-saodatga erishuv to'g'risida" asarida bilimlarni o'rganish tartibi haqida fikr bayon etgan. Uning ta'kidlashicha, avval bilish zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu – olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismalar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o'rganish lozim. Undan so'ng, umuman, jonli tabiat o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm o'rganiladi, deydi.

Forobiy ta'lim va tarbiyaga birinchi marta ta'rif bergan olim sanaladi. Ta'lim – degan so'z insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish; tarbiya – nazariy fazilatni, ma'lum hunarni egallash uchun zarur bo'lgan xulq normalarini va amaliy malakalarni o'rgatishdir, deydi olim. Abu Nasr Forobiy yana aytadi: "Ta'lim – degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish, degan so'zdir. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lishi, o'rganishidir", - deydi.

Forobiy nazariy bilimlarni egallahga kirishgan har bir kishi xulq–odobda ham qay darajada pok bo'lishi kerakligini "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida"gi risolasida shunday ta'riflaydi: "Falsafani o'rganishdan avval o'zingizni hirs-havaslardan shunday tozalashingiz lozimki, sizda maishiy va shahvoniyat kabi noto'g'ri tuyg'ularga emas, balki kamolotga bo'lgan hirs-havas qolsin. Bunga xulq-axloqni faqat so'zdagina emas, balki haqiqatda (amalda) tozalash orqali erishish mumkin.

Shundan so'ng xato va adashishdan saqlovchi, haqiqat yo'lini tushunib olishga boshlovchi (notiq – so'zlovchi, fikrlash ma'nosida) nafsi, jonini, ruhini tozalash zarur".

Forobiy axloqiy fazilatlar deganda bilimdonlik, donolik va mulohazali bo'lism, vijdonlilik, kamtarlik, ko'pchilik manfaatini yuqori qo'yish, haqiqat, ma'naviy yuksaklikka intil, adolatlilik kabi xislatlarni tushunadi. Ammo bu xislatlarning eng muhimi har bir insonning bilimli, ma'rifatli bo'lishidir. Shuning uchun ham Forobiy axloq tushunchasiga aql bilan uzviy bog'liq holda, tafakkurga asoslangan axloq sifatida qaraydi. Bundan biz Forobiyning axloqni xulq me'yordi ifodasi sifatidagina emas, balki kishilarning aqliy faoliyatining natijasi sifatida ham talqin etganligini ko'ramiz. Forobiy "Aql ma'nolari haqida" risolasida aql masalasini tahlil qilib, aql bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi, deydi. U mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtarakligini qayd etib, mantiqning aqlga munosabati, grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'lda olib borish uchun aqlni to'g'irlab turadi, deydi.

Forobiyning ta'lim-tarbiya yo'llari, usullari vositalari haqidagi qarashlari ham qimmatlidir. U insonda go'zal fazilatlar ikki yo'l – ta'lim va tarbiya yo'li bilan hosil qilinadi. Ta'lim nazariy fazilatlarini birlashtirsa, tarbiya esa tug'ma fazilat – nazariy bilimlar va amaliy kasb-hunar, xulq-odob fazilatlarini birlashtiradi. Ta'lim so'z va o'rganish bilan, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshiriladi, deydi. Har ikkalasi birlashsa yetuklik namoyon bo'ladi, ammo bu yetuklik bilim va amaliy ko'nikmalarni qay darajada o'rganganligiga qarab paydo bo'ladi, deb ko'rsatadi.

Forobiy ta'limda barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy-axloqiy qoidalar, odob me'yordi o'rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinadi, deb uqtiradi. Bu muhim vazifa tajribali tarbiyachilar tomonidan ta'lim-tarbiyaning turli metodlari yordamida amalga oshiriladi. Forobiy ta'lim-tarbiya ishlarini ikki yo'l bilan amalga oshirishni nazarda tutadi.

Xulosa qilib aytganda, Forobiy pedagogik ta'limotining asosida komil insonni shakllantirish, insonni o'z mohiyati bilan ijtimoiy, ya'ni faqat jamiyatda, o'zaro munosabatlar jarayonida komillikka

erishadi, degan falsafiy qarashi yotadi.

Insonning kamolga yetishida ham aqli, ham axloqiy tarbiyaning o'zaro aloqasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda Forobiy tavsiya etgan ta'lif-tarbiya usullari hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganligi bilan diqqatga sazovordir.

Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning ta'limiylar qarashlari

Qomusiy olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning boshlarida, g'oyat murakkab tarixiy davrda yashadi va ijod etdi. Abu Rayhon Beruniy 362-yil 3-zulhijjada (milodiy 973-yil 4-sentyabr) Xorazmning Qiyod (Kot) shahrida dunyoga keldi. Berun yoki birun so'zi "tashqari" degan ma'noni anglatadi.

XIII asr boshlarida Xorazmda bo'lgan mashhur sayohatchi va geograf Yoqut Hamaviyning aytishicha. Vatanidan tashqariga ketgan har bir kishini xorazmiyliklar "Beruniy" laqabi bilan ataganlar. Keyinchalik bu laqab shu an'anaga ko'ra, uning nomiga qo'shilib qolgan bo'lsa ehtimol. Chunonchi, olimni shaxsan bilgan mashhur tarixchi Abul Fazil Bayhaqiy unga nisbatan "Beruniy" laqabini qo'llamay, faqat "Abu Rayhon" deb ataydi. "Abu Rayhon" esa "marhamatli", "rahmatli", "rahmdil" ma'nolarini bildiradi", - degan fikrlarni aytadilar.

Beruniy yirik olim Abu Nasr Ibn Iroqdan Yevklid geometriyasini, Ptolemeyning astronomik ta'lifotlaridan dars olgan. Bundan tashqari o'zidan oldin o'tgan matematik, munajjim va geografiya olimi Muhammad Xorazmiy, geografiya olimi Abul Abbos, Ahmad Farg'oniy (IX asr), Marvaziy (IX asr), Javhariy (IX asr), faylasuf va tabiatshunos Abu Nasr Forobiy, Abul Vafo Juzjoniy (940-998), seystonlik Abu Said as-Sijiy (951-1024), Abu Muhammad Hamid Xo'jandi yoki boshqalarning asarlarini mustaqil o'rGANADI.

995-yilgacha Beruniy astronomiya, geografiya, geodeziyaning amaliy masalalarini hal etish bilan birga, Sharqda birinchi bo'lib Yer va Osmon globusini yasadi va astronomiyaga oid bir necha kitob yozdi ("Kartografiya", "Globus yasash kitobi", "Yerdagi joylarning uzunlama va kenglamalarini aniqlash haqida maqola" va boshqalar). Beruniy hali juda yosh olim bo'lishiga qaramay, Kot shahrida 994-995-yillarda astronomik kuzatishlar o'tkazgan. Bu

kuzatishlar uchun o'zi astronomik asboblar ixtiro etgan.

1004-yilda Beruniy Ma'mun II ibn Ma'mun tomonidan Xorazmga chaqirib olinadi va uning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi. Ma'mun davrida Urganchda "Ma'mun akademiyasi" nomli ilmiy markaz tashkil etiladi va u yerda musulmon Sharqining yirik olimlari faoliyat ko'rsatadi. Beruniy bir necha yil kamyob metallar va qimmatbaho toshlar ustida kuzatishlar va tajribalar olib boradi va keyinchalik ana shu tadqiqotlari asosida "Mineralogiya" asarini yaratadi.

Beruniyning yana bir muhim asari "Munajjimlik san'atidan boshlang'ich tushunchalar"dir. Bu asarda ham u bir qancha fanlar yuzasidan dastlabki tushunchalar, ma'lumotlar bergan. Ma'lumki, Mahmud G'aznaviy Hindistonga qarshi bosqinchilik urushlarini olib borgan. Mana shu yurishlarning birida Beruniy ham Mahmud G'aznaviyga hamroh bo'lib bordi. U sanskrit (eski hind tili)ni bilganligi uchun hind xalqi madaniyati, adabiyoti va san'ati bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ldi va bu mehnatlari natijasida 1030-yilda o'zining Sharq va G'arbda keng e'tirof qilingan mashhur "Hindiston" asarini yaratadi.

Beruniy ham axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kelib chiqqan holda ta'rif beradi. Axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash natijasida namoyon bo'ladi va tarkib topadi deydi, u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq-atvorini belgilaydigan mezon sifatida qo'llaniladi. U yaxshi xislatlarga to'g'rilik, odillik, o'zini vazmin tutish, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyojkorlik, saxiylik, shirinsuxanlik, rahbarlikda adolatlilik, tadbirkorlik kabilarni kiritadi. Yomon illatlarga esa hasadgo'ylik, baxillik, nosog'lom raqobat, o'z manfaatini ko'zlash, mansabparastlik va hokazolarni kiritadi.

Beruniy faxrlanishni yaxshi xulq ma'nosida ishlatib, "Yodgorliklar"da shunday deydi: "Faxrlanish – haqiqatda yaxshi xulqlar va oliy fe'llarda oldin ketish, ilm-u hikmatni egallash va imkoniyat boricha mavjud nopliliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular yetishmasa, hukm uning zarariga bo'ladi". Demak, Beruniy insonning ma'naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo'ladi. Bu insoniyat yaratgan

pedagogik fikr taraqqiyotida “qizil ip” bo‘lib o‘tganidek, shu an'anaga muvofiq Beruniyda ham axloqiy tushunchalar axloqiy barkamollikning muhim tomonlaridir.

Beruniy saxovat (o‘zaro yordam, bir-biriga foyda keltirish uchun hamkorlik), muruvvat (odamlarga xayrixoh bo‘lish, halollik va haqgo‘ylik, o‘z mehnati bilan kun ko‘rish v.b.)ni insonning axloqiy kamolotini ko‘rsatuvchi xislatlar, deb biladi.

Insonning axloqiy kamolga yetishi muammosi butun ta’limtarbiya tizimida markaziy masala bo‘lib kelgan. Abu Rayhon Beruniy ezgu tilakka yetishga to‘sinqilik qiluvchi ziqlalik, yolg‘onchilik, munofiqlik, manmanlik, takabburlik kabi nuqsonlarni qoralaydi, boylikka ruju qo‘yish va ta‘magirlilik, g‘azab va johillik inson uchun eng ashaddiy dushman, deb qaraydi. Mutafakkir ilgari surgan axloqiy xislatlardan yana biri adolatdir. U jamiyatda adolat o‘rnatish, uni yovuzliklardan xalos etish uchun dono, adolatli hukmdor bo‘lishi kerak, deydi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037)

Sharq va Ovro‘pada ma’rifat, madaniyat taraqqiyotiga katta hissa qo‘shganligi tufayli, “Shayx-sur Rais” Sharqda “Olimlar boshlig‘i”, Ovro‘pada “Olimlar podshosi” nomi bilan mashhur bo‘lgan allomalardan biri o‘rtta asr buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sino ham boshqa zamondosh qomusiy olimlar qatori matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, falsafa, filologiya, ta’limtarbiya sohalarida ijod etgan va dunyoga mashhur yirik asarlar meros qoldirgan olim.

Abu Ali ibn Sino 980-yilda Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog‘ida kichik amaldor oilasida tug‘iladi. Uning to‘la ismi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sinodir. Abu Ali uning kuniyasidir. Oti Husan, otasining ismi Abdulloh edi. Keyinroq uning oilasi Buxoroga ko‘chib o‘tgach, u boshlang‘ich maktabda o‘qiy boshlaydi. Ibn Sinoning mutolaasi zo‘r, mehnatsevar edi. Undagi tug‘ma qobiliyat, o‘tkir zehn, kuchli xotira o‘zaro birikib ketgan edi. Ibn Sinoning otasi Abdulloh hamda uning do‘stlari bilimdon kishilar bo‘lib, ularning ilmiy munozaralari o‘tadigan oilaviy muhit yosh ibn Sinoga ham ta’sir etadi. Shu bilan birga uning bolalik va o‘smirlilik yillari o‘tgan Buxoro shahri

somoniyalar davrining yirik madaniy markazi bo‘lib hisoblanar edi.

Buxoroda ko‘plab maktab, madrasa, kasalxonalar va nodir kitoblar saqlanadigan kutubxona bo‘lgan. Jahonning turli mamlakatlaridan kelgan olimlarning ilmiy munozaralarida yosh ibn Sino ham qatnashib, turli fanlarga oid bilimlarini chuqurlashtirib borgan. U ustozlaridan hind hisobi, fiqhdan bilim olgan. Keyin esa faylasuf Abu Abdulloh Notiliydan falsafa, mantiq, handasa va boshqa fanlardan ta’lim oladi. Shundan so‘ng ibn Sino o‘zi mustaqil holda barcha fanlar bilan shug‘ullana boshlaydi. U ayniqsa tib ilmini chuqur egallab oladi, bu sohada unga ta’lim bergen kishi buxorolik Abu Mansur Kamariy bo‘ldi. Ibn Sino so‘ngra falsafani o‘rganishga kirishadi. Ayniqsa, Aristotel falsafasini, uning “Metafizika” asari mohiyatini buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiyning yozgan sharhi tufayli to‘liq o‘zlashtirib oladi.

IX asr oxiri – X asr boshlariga kelib, o‘lkada siyosiy-ijtimoiy vaziyat murakkablashdi. Shu tufayli ibn Sino Xorazmga – Urganchga ko‘chib o‘tadi. Xorazmda u bir qator olimlar bilan hamkorlikda Abu Rayhon Beruniy boshqarayotgan “Ma’mun akademiyasi”da ilmiy ish bilan shug‘ullana boshlaydi. Xorazmda o‘zining yirik asarlari – “Tib qonunlari”, “Ash-Shifo” kitoblari ustida ish olib boradi. Mahmud G‘aznaviy 1017-yilda Xorazmni o‘ziga qaram qilib olgach, nufuzli olimlarni ham o‘z saroyiga chaqirib ola boshlaydi. Ibn Sino Mahmud G‘aznaviy saroyiga bormay, boshqa yurtlarga ketishga majbur bo‘ladi. Gurganjda, Rayda, keyin esa Hamadonda va umrinning so‘nggi yillari Isfaxonda yashaydi. Ibn Sino 1037-yilda vafot etdi.

Ibn Sino haqiqiy qomusiy olim sifatida o‘z davridagi fanlarning hammasi bilan muvaffaqiyatli shug‘ullangan va ularga oid ilmiy asarlar yaratgan. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asarlari qayd etilgan bo‘lsa ham, zamonlar o‘tishi bilan ularning ko‘pi yo‘qolib ketgan va bizgacha faqat 242 tasi yetib kelgan.

Ma’lumki, ibn Sino ham boshqa mutafakkirlar kabi o‘zining ta’lim-tarbiyaga oid qarashlarini ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan bog‘liq holda ifodalagan, maxsus risolalarda talqin etgan. Shuningdek, fanlarni tasnif etadi. Bunda u birinchi o‘ringa tibbiyot fanlarini qo‘yadi. Falsafani esa ikki guruhga, ya’ni nazariy va amaliy guruhlarga bo‘ladi. Nazariy guruh kishilarni o‘zidan

tashqaridagi borliq holati haqidagi bilimlarni egallahsga yo'llasa, amaliy qism bizga bu dunyoda nimalar qilishimiz kerakligini o'rgatadi, deydi.

U birinchi guruhga etika, iqtisod, siyosatni kiritadi. Ikkinci guruhga fizika, matematika, metafizika, dunyo qonuniyatlarini o'rganuvchi barcha fanlarni kiritadi.

Ibn Sino bolani mакtabda o'qitish va tarbiyalash zarurligini qayd etib, mакtabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o'qitilishi hamda tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi bo'lган. Bolani mакtabda jamoa bo'lib o'qishini foydasi quyidagicha ifodalangan:

- agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallahsga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi;

- o'zaro suhbatda o'quvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar;

- bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar.

Bilim olishda bolalarni mакtabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik; ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish; olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi; o'qitishda jamoa bo'lib mакtabda o'qitishga e'tibor berish; bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;

- o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Yuqoridagi masalalarga o'zining "Tadbiri manzil" asarida maxsus bo'lim bag'ishlaydi. "Bolani mакtabda o'qitish va tarbiyalash" bo'limida ta'lim va tarbiya jarayonini ochib beradi. Yuqoridagi tamoyillar esa bolalarni yengil-yelpi bilim olish emas, balki har tomonlama chuqur va mustahkam bilim olishiga yordam

beradi.

Ibn Sino insonning kamolga yetishida uning axloqiy kamoloti muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Tadqiqotchilar uning falsafiy asarlarida axloqqa oid fikr yuritganlari o'n ikkita deb qayd etadilar. Ibn Sino axloqqa oid asarlarini "Amaliy hikmat" (Donishmandlik amaliyoti) deb ataydi. Olimning fikricha, axloq fani kishilarning o'ziga va boshqalarga nisbatan xatti-harakati me'yordi va qoidalarini o'rganadi. Ibn Sino axloqlilikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta'riflaydi:

Dunyoda mavjud bo'lган jami narsalar tabiatiga ko'ra kamolot sari intiladi. Kamolot sari intilishning o'zi esa mohiyat e'tibori bilan yaxshilikdir..."

Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta'rif beradi: masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo'ladi, yomon illatlardan o'zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobjiy, axloqiy xislatlarga saxiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo'tadillik, aqlilik, ehtiyyotkorlik, qat'iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi.

Qanoat va mo'tadillikni insonning hissiy quvvatiga kiritadi, chidamlilik, aqlilikni g'azab quvvatiga, donolik, ehtiyyotkorlikni ziyraklikka, sadoqat, uyatchanlik ijrochilik, achinish, sofollilikni tafovut quvvatiga kiritadi. Olim qanoatni hissiy fazilatlardan sanaydi va inson o'zini ta'magirlikdan tiysa, mo'tadillikka rioya qilsa, o'zida hirsning namoyon bo'lishini yengadi, inson yomon ilatlarni yengishda o'z imkoniyatlarini ongli sarf etishi lozim, deydi.

Nazorat savollari

1. Sharq uyg'onish davrida ilm-fan va madaniyat qanday rivojlangan?
2. Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Forobiyning ta'limiylarini qarashlari haqida ma'lumotlar keltirib o'ting.
4. Beruniy ta'limiylarini qarashlari qaysi asarlarda yoritilgan?

5. Abu Ali ibn Sinoning ta'limiylar qarashlari qaysi asarlarda yoritilgan?

6. Xorazmiyning ta'limiylar qarashlari qaysi asarlarda yoritilgan?

7. Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning ta'limiylar qarashlari haqida nimalarni bilasiz?

8. Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini qanday tahlil etadi?

12-MAVZU: SHARQ PEDAGOGIK TA'LIMOTIDA TA'LIMIY-AXLOQIY QARASHLAR

Reja:

1. Ta'limiylar qarashlarning paydo bo'lishi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari.

2. "Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" asari - pandnomalar sifatida. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlar.

3. Kaykovusning "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati.
4. Shihobiddin Umar Suhravardiyining pedagogik qarashlari.

Tayanch tushunchalar: Ta'limiylar qarashlari, ta'lim-tarbiya, pandnomalar, vorislik tamoyili, o'quv-tarbiya jarayoni, ruhiy kamolot, suhravardiylik tariqati, ishroq, juvonmardlik, tasavvuf.

Ta'limiylar qarashlarning paydo bo'lishi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari

Ma'lumki, Sharq Uyg'onish davrida ma'naviy-ma'rifiy sohada asosiy masala inson muammosi bo'lgan. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya masalalariga katta e'tibor berilgan. Didaktik asarlarda Sharqqa xos bo'lgan insonning axloqiy, ruhiy kamoloti, oliy darajadagi yuksalish muammosi yetakchi g'oya bo'lgan. Insoniylik, insonni ulug'lash g'oyasi ta'lim-tarbiyaga oid yaratilgan asarlarning asosiy o'zagi sanalgan. Bu g'oyani, ya'ni insonparvarlik g'oyasini amalga oshirishning asosiy vositalari sifatida yuksak axloqiy odatlar, insoniy munosabatlari va xislatlarni tarkib toptirishga olib keluvchi ta'lim-tarbiyani amalga oshirish muhim masala qilib qo'yilgan. Zero, insoniylik g'oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalangani uchun ham Sharq Uyg'onish davri falsafasi va pedagogikasida ta'limiylar qarashlari yo'nalish muhim ahamiyat kasb etdi.

Axloq masalasi faylasuflarning ham, buyuk mutafakkirlarning ham, tarixchi-yu shoir hamda adiblarning ham birdek diqqat markazida bo'ldi. Ta'limiylar qarashlarning paydo bo'lib, axloqning ham nazariy, ham amaliy masalalari tahlil etildi. "Qutadg'u bilig",

“Axloqi Nosiriy”, “Qobusnama”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Guliston”, “Bo’ston”, “Axloqi Jaloliy”, “Axloqi Muhsiniy”, “Mahbub ul-qulub” kabi Yusuf Xos Hojib, Nosiriddin Tusiy, Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Muslihiddin Sa’diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz Koshifylarning ta’limiy-axloqiy asarları yuqorida ta’kidlaganımız inson shaxsini ma’naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etish sohasida yaratilgan sof pedagogik asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazkur ta’limiy-axloqiy asarlarda insonning ma’naviy kamolga yetishida yuksak axloqqa ega bo’lishi ilm-fanni egallashi asosidagina amalga oshishi mumkin, degan g’oya ilgari surildi.

Ta’limiy-axloqiy asarlar bevosita Hadislarda ilgari surilgan g’oyalar asosida yaratildi. Hadislardan ta’siri Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asaridan boshlanib, Kaykovusning “Qobusnama”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Sa’diyning “Guliston”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” va boshqa asarlar negizida ko’rinadi. Ham g’oya, ham mazmun, ham shakl buning dalilidir.

Masalan, “Qur’on”da ham, “Hadis”larda ham, ta’limiy-axloqiy dostonlarda ham ilm ta’rifi bilan birga, xulq-odob qoidalari, turmush odobi yoritiladi.

Xullas, Sharq ta’lim-tarbiyasida ilmni targ’ib etish, xulq-odob qoidalari islomiy tamoyillarga asoslangan, ta’limiy-axloqiy asarlardagi mundarijalarning o’xhashligi ular tayangan ma’naviy zaminga bog’liqidir.

Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’atit turk” asarining mohiyati

XI asrda yashagan ulug’ olim Mahmud Qoshg’ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug’atit turk” asari orqali ta’limiy-axloqiy fikrlar bizgacha yetib kelgan. Turkiy xalqlarning tarixini yorituvchi qadimgi manbalarda pand-nasihat va o’gitlar tadqiq etilgan asarlar ham ko’plab uchraydi. Ana shunday asarlar jumlasiga Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’atit turk” asari ham kiradi. Asarning Mahmud Qoshg’ariyning qo’shiqlarni xalq orasidan yig’ganligi ta’kidlanadi. Pand-nasihat janridagi asarlarning mazmunida asosiy o’rnii ilm olishga undash, uning foydalarini, ilm ahlini hurmat etish to’g’risidagi fikrlar egallaydi. O’gitlarda ilm-ma’rifat hamda

muayyan hunar borasidagi ko’nikmalarning ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilishiga erishish kerak, deyiladi. Ilm o’rganish yo’lida aziyat chekkan, mashaqqat tortgan kishigina uni to’laqonli o’zlashtira olishi, kasb-hunar sirlarini mukammal egallashi mumkin, deydi. “Devonu lug’atit turk” asarida insoniy fazilatlarning yana biri - xushxulqlik alohida ajratib ko’rsatiladi. Bilim va hunar egasi bo’lish, ezgulik, yaxshilik yo’lida hamda umum manfaati uchun mehnat qilish xushxulq insonga xos fazilat ekanligini alloma alohida qayd etib o’tadi.

Mazkur qo’lyozma asl nusxasidan xattot Muhammad ibn Abu Bakr ibn Abdul Fotih as-Soviy al-Damashqiy tomonidan devon yozilgandan 200 yil o’tgach (1266-yilda) ko’chirilgan edi. Qo’lyozma 219 varaqli jilddan iborat bo’lib, sahifalar raqamlanmagan, fikrlarning boshi va oxiri noma’lum edi. Hozir bu qo’lyozma Istanbulda Fotih kutubxonasining Ali Amiriy fondida saqlanadi¹.

“Devonu lug’atit turk” asarida qadimgi turkiy so’zlarning arabcha izohli tarjimasi ham berilgan. Ushbu asarni qadimiy turkiy tilning izohli lug’ati ham deyish mumkin.

“Devonu lug’atit turk” 1928-yilda nemis olimi Brokelman tomonidan nemis tiliga tarjima qilingan. 1939-yilda esa Bosim Atalay uni usmonli turk tiliga tarjima qilgan va mazkur tarjima Anqarada chop etilgan. O’zbekistonda asar Solih Muttalibov tomonidan tarjima qilinib, 1960-1963-yillarda uch jilddan iborat “Turkiy so’zlar lug’ati” nomi bilan nashr qilingan. 1967-yilda indeks lug’at ko’rsatkichi ham chop etilgan. “Devonu lug’atit turk” asarining she’riy parchalari ham nemis tiliga tarjima qilinib, 1914-yilda nashr etilgan.

Turk olimi Fuad Kuprilzoda, rus turkologlari V.Radlov hamda S.F.Malovlar ham “Devonu lug’atit turk” asari yuzasidan tadqiqotlar olib borganlar. Abdurauf Fitrat ham she’riy parchalarni tarjima qilib, ularning lug’atini tuzgan va 1930-yilda Samarcandda nashr ettirgan. N.M.Mallayev “O’zbek adabiyoti tarixi” darsligiga “Devonu lug’atit turk”dagi qo’shiq va maqollarni kiritib, ularni tahlil etadi. A.Qayumov esa noyob qadimgi yodgorliklarimiz - tahlil etadi.

¹ Hasanov H. Mahmud Qoshg’ariy (hayoti va geografik merosi). – Toshkent, Fan, 1968. 3-bet.

qo'shiqlar (she'riy parchalar)ni birinchi marta nasrdan nazmga o'girib, "Qadimiyat obidalari" nomli asariga kiritgan. Bu didaktikaning asosiy yo'nalishi, asosan, kishilarga hayotda qanday xatti-harakatlarni amalga oshirish, qanday amallarni bajarish borasidagi bilimlarni berishga xizmat qilgan. Bilimli bo'lish bilan birga, yomon xatti-harakatlarni sodir etishdan saqlanish zarurligi, manmanlik, maqtanchoqlikning zararli oqibatlari xususida nasihatlarni bayon etishdan iboratdir. Xususan:

Ilm-hikmat o'rgangin, bo'lma mag'rur,

Maqtanchoqning sharmandasi chiqar, ko'r (1-t. 253-bet).

Ma'lumki, bilimli, ma'rifatli bo'lish kishining kibr-havodan uzoqroq turishini ta'minlaydi. O'gitlarda insonning kibr-havodan uzoq bo'lishi atrofdagi kishilar bilan ijobiy munosabatni o'rnata olishi uchun zamin hozirlaydi, deb uqtiriladi. Ilm sari intilish qutlug', ezgu ish sanaladi. Demak, har bir kishi ilm o'rganish sari intilishi, o'zlashtirilgan bilimlarga amal qilishi, kibr-havodan voz kechishi zarurdir.

O'rgan uning bilimin,

Borgin uning sari.

Qutlug' ishga bo'ysungin,

Kibrni quv nari (2-t. 161-162-betlar).

Aqli odamning zehni o'tkir bo'ladi, u har qanday o'git-nasihatni tezda o'z ongiga singdirib oladi. Alloma inson zehnining o'tkirligini, har qanday muammoni hal eta olish layoqatini xuddi yuqorida parvoz etayotgan qushning yerdagi o'ljani ko'rib, unga ega bo'lish ilinjida pastga sho'ng'ishida sodir etadigan tezligiga qiyoslaydi. Oqil odam zehnining tezligi qush parvoziga qiyoslanadi:

Qush ov ko'rsa, yuksaklardan pastga cho'kar,

Olim kishi o'git bersa darhol uqar (3-t. 53-bet).

Bu misolda aqli, bilimli odamning tabiatini, o'ziga xos xislati ifodalangan.

Aqli, bilimli kishilar behuda gaplarga ahamiyat bermaydi, befoya, o'zgalarga ziyon yetkazuvchi ishlarni amalga oshirmaydi. Nojoiz berilayotgan hadyalarga uchmaydi, deydi shoir. Amalga oshirayotgan har bir harakati evaziga in'om-ehson kutmaydi, bahosi u qadar baland bo'Imagan sovg'alarni o'z qadr-qimmatidan yuqori

qo'ymaydi. Bu o'rinda alloma "muzni javohir deb bilmaslik" kerakligini ta'kidlaydi.

"Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari – pandnomasi asar sifatida. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlar

"Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") – Yusuf Xos Hojib asari, turkiy adabiyotning nodir namunasi, 1069-70-yillarda yaratilgan. Muallifning asar muqaddimasida xabar berishicha, bu kitob o'z davridayoq keng tarqalib, mashhur bo'lgan. Chin (Shimoliy xitoy)liklar uni "Adab ul-muluk" ("Hukmdorlar odobi"), mochin (Janubiy xitoy)liklar "Oyin ul-mamlakat" ("Hukmdorlik qonun-qoidalari"), Sharqiylar "Ziynat ulumaro" ("Hukmdorlar ziynati"), eronliklar "Shohnoma'i turkiy ("Turkiy "Shohnoma"), ba'zilar "Pandnomai muluk" ("Hukmdorlar pandnomasi"), turonliklar esa "Qutadg'u bilig" deb ataganlar.

"Qutadag'u bilig" dostonini yaratish ekan, muallif o'z oldiga qoraxoniylar davlati hokimiyatini mustahkamlash, Tavg'achxon bilan Eloqxonlar o'rtasidagi ixtiloflarni bartaraf etish, hukmron doiralarning turli ijtimoiy tabaqalarga munosabatini belgilash, ma'rifat va obodonchilik uchun kurash, yaxshi xulq-odobni targ'ib qilish kabi maqsadlarni qo'ygan. Bu bilan Yusuf Xos Hojib o'z davrining yirik ma'rifatparvari va donishmandi sifatida gavdalanadi.

"Qutadg'u bilig" markaziga 4 masala qo'yilib, ular 4 obraz vositasida ochib berilgan: birinchisi – adolat bo'lib, u podshoh Kuntug'di timsolida, ikkinchisi – davlat bo'lib, vazir Oyto'ldi, uchinchisi – aql bo'lib, vazirning o'g'li O'gdilmish, to'rtinchisi – qanoat bo'lib, uning qarindoshi O'zg'urmish qiyofasida tasvirlanadi. Shunga muvofiq ravishda qo'yilgan masalalar voqealar rivoji, qahramonlarning o'zaro suhbat, babs-munozarasi, savol-javoblari, pand-nasihatlari vositasida hal qilinadi. Muallif babsli masalalar yuzasidan ham axloq-odob, ilm, insoniylik va adolat doirasida fikr yuritadi hamda podshoh va amaldorlardan tortib dehqonu hunarmandgacha – jamiyatdagi barcha toifalarning huquq va burchlari haqida o'z mulohazalarini bildiradi. Borliq haqidagi bilimlarga to'xtalgan Yusuf Xos Hojib odam bilishi mumkin bo'Imagan narsa, bilim bilan yechilmaydigan jumboq yo'q, bilim

tufayli osmon sari ham yo'l ochiladi, deydi; bilish uchun esa tinmasdan o'rganish lozim, deb uqtiradi.

“Qutadg'u bilig” qoraxoniylar hokimiyatining o'ziga xos nazmiy nizomnomasi bo'lib, bu ramziy-timsoliy asar yurt egalari bo'lmish hukmdorlar va katta-kichik amaldorlarga atab yozilgan va asarda ularga mamlakatni adolat bilan boshqarish. tinchlikni saqlash, raiyatga zulm qilmaslik, bil'aks, xalqning og'irini yengil qilish, turmushini farovon aylash, jamiyatning ma'naviy-axloqiy negizlarini mustahkamlash, ilm-ma'rifatga keng e'tibor berish. iste'dod sohiblarini qo'llab-quvvatlash. huquq, burch, adolat bo'yicha maslahat va tavsiyalar berilgan. Hukmdorlar adabnomasi – “Qutadgu bilig” qoraxoniylar sulolasi misolida turkiy davlatchilik asoslari yangi bosqichga ko'tarilgan davrda zamon kun tartibiga qo'yan siyosiy-ijtimoiy masalalarni hal qilishda asosiy dastur bo'lgan. Shoiring u yoki bu masala bo'yicha pand-nasihatlari xuddi hikmatday jaranglaydi, xalq maqollariga o'xshab ketadi – ularning badiiy yuksakligi va ma'rifiy ahamiyati ham shunda.

Asar muallifining so'nggi tahriridan o'tgan va Tavg'ach Bug'roxonga taqdim etilgan nusxasi nasriy (38 misra) va she'riy (77 bayt) muqaddima, kirish boblar (390 bayt), asosiy qism (68 bob, 5896 bayt), xotima (2 qasida va masnaviy bob)dan iborat. Jami 6520 bayt.

“Qutadg'u bilig”ning 3 qo'lyozma nusxasi fanga ma'lum: ularidan biri uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bo'lib (1439, Hirot), Vena Saroy kutubxonasida saqlanadi; arab yozuvida ko'chirilgan 2 nusxadan biri Qohirada (1896-yil shu yerda topilgan), ikkinchisi (1913-yil Namangandan topilgan va 1925-yil Abdurauf Fitrat tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan) Toshkentda, O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Kitobxonga badiiy-estetik zavq berish badiiy adabiyotning birdan-bir vazifasi bo'la olmaydi. Asarning mazmun-mohiyati, ayniqsa, undagi tarbiyaviy axloqiy qarashlar uni badiiy asar sifatida shakllantiradi. Qadimgi Sharq adabiyotiga, uning tarixiy taraqqiyotiga nazar solsak, unda didaktik mavzu ustun ekanligini yaqqol kuzatamiz. Ulug' mutafakkir, qomusiy olim Abu Ali ibn Sino Sharq ko'proq nasihat bilan G'arb esa hayotni real ko'rsatish orqali kishini tarbiyalashga moyilligini qayd etgan. Turkiy xalqlar

adabiyotida didaktikaning ilk namunalari Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asarida uchrasha, o'zbek mumtoz adabiyotidagi dastlabki yirik namuna sifatida Yusuf xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul haqoyiq” asarlarini keltirish mumkin. Yuqorida nomi keltirilgan asarlarda odob-axloq, ma'rifat, adolat haqidagi qarashlar pand-nasihatlar she'riy shaklda bayon etilgan.

Xususan, Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul haqoyiq” (“Haqiqatlar tuhfasi”) dostoni boshidan oxirigacha pandnomalar yo'lida bitilgan badiiy jihatdan yetuk asar. Ushbu asar Ahmad Yugnakiyning bizgacha yetib kelgan yagona asaridir. Asar o'zidan oldin yaratilgan pand-nasihat ruknidagi asarlarga hamohang tarzda yaratilib, o'zbek mumtoz adabiyoti durdonalaridan biriga aylandi. Asarni qadimgi turkchadan Bahrom G'oyib tarjima qilgan. Shu sababli mutolaa davomida kitobxon notanish so'zlarga duch kelmaydi va baytlar ma'nosi oson anglashiladi. Ahmad Yugnakiy o'zini shoir emas, adab muallimi deb ataydi. Asar xotimasida adibning o'zi asarni yozishdan maqsadini quyidagicha bayon etadi:

Xaloyiqqa ibrat, ta'lim berguvchi,

Kitob bitdim, odobga chaqiruvchi.

Tenglasa arzirli so'zga tenglasin,

O'z qadrini misli durday terguvchi.

Yuqorida misralardan ma'lum bo'ladiki, adibning bu kitobni yozishdan maqsadi insonlarni odob-axloqqa chaqirish, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashdan iborat.

Asarni mutolaa qilar ekanmiz, adib o'z oldiga qo'yan maqsadiga erishganiga, ya'ni har taraflama yetuk asar yaratilganligiga amin bo'lamiz. Asar boshlanmasi an'anaviy tarzda, ya'ni Allohga hamd, payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning madhi bilan boshlangan. So'ngra

Choriyorlarga ham salom yo'llayman,

Tirikman, ularning yo'lin qo'llayman, - deya choriyorlar ya'ni xalifalarga ham madh aytildi. An'anaviy boshlanmadan so'ng ulug' amir Dod Sipohsolarbekning ta'rif-tavsifini keltiradi. Hukmdordagi behisob fazilatlarni sanar ekan, undagi saxovatpeshalik va adolatparvarlik sifatlarini ulug'laydi. Asarda Dod Sipohsolarbek nafaqat odil podshoh, balki komil inson sifatida

ham gavdalanadi. Ilm-ma'rifatga chorlash barcha davrlar adabiyotining eng dolzarb mavzusi bo'lgan. Sevikli payg'ambarimiz Muhammad mustafo sollallohu alayhi vasallam: "Ilm talab qilish har bir muslim uchun farzdir", deganlar. Demakki, ilm olish inson hayotidagi zaruriyatlardan biri. Ilm inson hayotini oftob misol yoritadi, ko'nglini ravshan qiladi, aqlini yanada o'tkir qiladi. U bizni kamolot sari yetaklaydi. Jaholat yaralagan, so'qir ko'ngil ko'zimizga malham bo'lguvchi ham ilmdir.

Ahmad Yugnakiy o'z asarida ilm saodatga yetaklashini, baxtning kaliti ilmda ekanligini ta'kidlaydi. Barcha zamonlarda ham ilm sohiblari va ularga qarama-qarshi tarafda johillar ham bo'lishgan. Muallif bilimli va bilimsiz insonlarni taqqoslar ekan, bilimli tillo dinorga (pul) ga qiyoslansa bilimsiz, johil odam xalq orasida doim xor-u zor bo'lishi aytildi. Suyakning ko'rki ilik bo'lganidek, insonning ko'rki uning aqli, ilmi ekanligi ta'kidlanadi. Ilmli fazillar bu dunyodan ko'z yumishsa-da ularning nomi barhayot bo'lishi, johillar tirik bo'lsa-da ularning el orasida hurmati va o'rni bo'lmasligi tasvirlanadi.

Bir bilimli bilimsizning mingiga teng,

Ming bilimsiz bilimliga bo'lolmas yeng, deya ajoyib ta'rif beradi Ahmad Yugnakiy. Oqil va nodon insonni qiyoslar ekan, oqil inson doim o'ylab, fikrlab o'mida gapirishini nodon bo'lsa gapning mavridini bilmay noo'rin so'zlashi va natijada doim pand yeyishini aytadi. Nodonning bunday har qadamda qoqilishiga sabab uning bilimsizligidandir, deyiladi asarda. Asarning ikkinchi bo'limida tilni tiyish va kishi axloq-odobi haqida so'z boradi. Adab muallimi bo'lmish Yugnakiy insonlarni rostgo'ylik, til bilan insonlar dilini jarohatlamaslikka, dilozor bo'lmaslikka chaqiradi. Shu o'rinda xalqimizda mashhur bo'lgan "Tig' yarasi bitadi, til yarasi bitmaydi" maqolini keltiradi.

Darhaqiqat, odob-axloqning boshi til. Shu bilan birga adib insonlarni oz va soz so'zlashga chaqiradi. Quyidagi bayt fikrmizning yorqin namunasi:

Barchaga teng aytdik, nasihat budir,
Tilini tiygan kishi, oqil ham shudir.
Tilini tiyib, so'zni oz qilgan kishi,
O'zi ham saqlanur, avj olur ishi.

Asarda nafaqt ma'no-mohiyat kuchli, balki unda badiiy san'atlardan ham unumli foydalanilgan. To'g'ri so'zni asalga, yolg'on so'zni sarimsoqqa o'xshatish yordamida tashbeh san'atining go'zal namunasi yaratilgan. Yolg'on so'z kasallik, tashvish bo'lsa, to'g'ri so'z shifo bo'lib dardlardan foriq' etishi bayon qilinadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul haqoyiq" asarida yoshlar o'rganishi, o'rnak olishi va hayotida tatbiq qilishi mumkin bo'lgan jihatlar ko'p. Bu asar tom ma'noda o'zbek didaktik adabiyotining bebaho durdonasi, bizga qoldirilgan adabiy, boy merosdir. "Hibat-ul haqoyiq" asari Yevropa tan olgan va e'tirof etadigan jahon durdonalari bilan bellasha oladigan mumtoz asardir. Bunday asarlarni mutolaa qilish, o'rganish va bo'lajak pedagog sifatida ularni kelajak avlodga yetkazib berish bizning vazifamizdir.

Kaykovusning "Qobusnomा" asarining tarbiyaviy ahamiyati

Kaykovus 412-hijriy yili (milodiy 1021-1022) tug'ilgan. Uning avlodlari gilon qabilasidan bo'lib, Tabaristonda (hozirda Kaspiy dengizining janubidagi hudud) yashaganlar. Kaykovus o'z hayot faoliyati davomida tajribalarga asoslanib o'zining buyuk "Qobusnomा" asarini yaratdi. Kitobni u o'g'li Gilonshohga bag'ishlagan. Bu paytda Kaykovus taxminan oltmish yoshlarda edi.

"Qobusnomा" Sharqda saqlanib kelayotgan an'anaga ko'ra, pand-nasihat tarzida yozilgan bo'lib, mana bir necha asrlardan buyon xalqlarni, jumladan, yoshlarni hayotga, amaliy faoliyatga tayyorlashda, ularni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalashda muhim qo'llanma bo'lib kelmoqda. Lekin asarning "Qobusnomा" deb atalishining sababi, uning umuman Qobusga aloqasi haqida eslatilmaydi. Kitob Eronda sakkiz marta nashr etilgan. Bularning eng mukammali mashhur olim Rizoqulixon Hidoyat tomonidan 1890-1891-yillari chop etilgan nashri hisoblanadi. Asar keyinchalik Bombayda, Isfaxonda Fatxulla ibn Amulla Vali Urduni Baxtiyoriy tomonidan chop etildi.

"Qobusnomা" murakkab yo'lni bo'sib o'tdi. Sho'ro mafkurasi davrida asarning insonni aqliy, axloqiy tarbiyalashdagi ahamiyati hokim sinf axloqini targ'ib qilish deb baholandi. Kaykovusning Vatan haqidagi, kasb-hunarni ulug'lovchi, bilimlarni egallash

haqidagi fikrlari, diniy qarashlari siyosiy nuqtayi nazardan qoralanadi. Asarning qiymati faqat uning adabiy-badiiy, til xususiyati va tarixiy jihatlarida, deb ta'kidlandi. Ammo "Qobusnomा" asariga davr va shart-sharoitlar, siyosiy qarashlar ta'sirida qay darajada soya tashlanmasin, bu asar mashhur hind asari "Kalila va Dimna", Nizom-ul mulkning "Siyosatnomа", Nosir Hisravning "Saodatnomа", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Sa'diyning "Guliston", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub", Voiz Koshifiyning "Axloqi Muhsiniy", Davoniyning "Axloqi Jaloliy" kabi axloqiy-ta'limiylar bilan bir qatorda Sharq pedagogik fikr taraqqiyotida inson kamolotini shakllantirishda muhim o'rinni egallaydi.

Unda Sharq pandnomalaridagi an'anaga binoan va XI asrda paydo bo'lgan yoshlар jamoasi juvonmardlik tarbiyasi ifodalandi. Muallif juvonmardlik haqida eng oxirgi bobda so'z yuritadi. U odamlarning xislatlarini uch xilga bo'ladi: biri aql, biri rostlik va yana biri juvonmardlikdir. Juvonmardlikni asosini Kaykovus uch narsada deb biladi.

Birinchisi, aytgan so'zning ustidan chiqish, ya'ni rostlik; ikkinchisi rostlikka xiлоf qilmak; uchinchisi, xayrli ishni ilgari tutish.

Insondagи boshqa barcha xislatlar shu uch narsaga bog'liq, deydi Kaykovus. Juvonmardlikning ustunlarini (ruknlari) quyidagilarda deb ko'rsatadi: jasurlik, mardlik, sabr-matonat, va'daga vafo qilmoq, pokdil va pokzabon bo'lmoq; asirlar- ga ziyon yetkazmaslik, bechora kishilarga madad berib, yomonlarning yomonli- gidan yaxshilarni yiroq tutish, rostgo'ylik, yaxshiga yomonlik qilmaslik, ziyon- zahmatdan saqlash, odamlarga ziyon-zahmat yetkazmaslik. Juvonmard sipohiyalar esa sabr-bardosh bilan ish tutishlari, kamtarlik va mehmondo'stlik, saxiylik, to'g'rilik, pok kiyinish, yaxshi quronanishi zarurligini qayd etadi. Mazkur bobda yana juvonmardlik yo'lini tanlagan yoshlarga uch narsadan o'zini: ko'zni yomon nazardan, qo'lni yomon ishdan, tilni yomon so'zdan saqlashni tavsija etadi.

Uch narsani do'st va dushmanga ochiq tut: uy eshigini, sufra boshini, hamyonning bog'ichini, deydi. So'ng hamma vaqt rostgo'y

bo'lish, xiyonat qilmaslik ham juvonmardlikning ko'rinishlaridan, deb biladi. Kaykovus juvonmardlikning kamolot nuqtasini ko'rsatuvchi mezon deb o'z mol-mulkini o'zganikidan ajrata bilish, xalq mulkiga ta'ma qilmaslik, birovning mol-mulkiga xiyonat qilmaslik, xalqqa yomonlik qilmaslik, qanoatli bo'lish kabilarda deb biladi. Kaykovus shunday deydi: "... barcha fikr va tushunchalarimning sening uchun kitobga yozdim va har bir ilm, ham hunar va har peshakim bilur edim, hammasini qirq to'rt bobda bayon etdim". Kitobda juvonmardlar egallashi zarur bo'lgan quyidagi yo'naliishlarda ta'lim-tarbiya berish nazarda tutilgan:

1. Kaykovus bilim olish haqida.
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.
4. Jismoniy yetuklik haqida.

Chunki har bir juvonmard uchun tan, jon, havas va maoniy, ya'ni ham sipohiylik, ham ma'rifikat, ham donishmandlikka ega bo'lish zarur bo'lib, bu xislatlar ana shu yuqoridagi to'rt yo'naliishda zikr etilgan.

Kaykovus ilmni uchga bo'ladi: biror kasb-hunarga bog'liq bo'lgan ilm; ilm bilan bo'qliq kasb-hunar hamda xayr va dalolatga taalluqli odat. Kaykovus bilim va aqlning ahamiyatini ulug'lar ekan, uni mol-dunyodan yuqori qo'yadi: "Agar molsizlikdan qashshoq bo'lsang, aqlidan bo'y bo'lmoqqa sa'y ko'rguzgilki, mol bila boy bo'lg'andan, aql bila boy bo'lg'on yaxshiroqdur, nedinkim aql bila faol jam etsa bo'lar, ammo mol bila aql o'rganib bo'lmas. Bilg'il, aql bir moldurki, uni o'g'ri ololmas, u o'tda yonmas, suvg'a oqmas" – deb ta'riflar ekan, inson adabi ham aqlning belgisi("al-adab-suratil aql"), deya xulosa chiqaradi.

Kaykovus jamiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-hunarning ham zarurligini ta'kidlaydi: "Agar kishi har qancha oliynasab va aslzoda bo'lsayu, ammo hunari bo'lmasa, u xaloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo'lur. Ulug'lik aql va bilim biladur, nasl-nasab bilan emas. Otni senga ota va onang qo'ymishlar, sen unga mag'rur bo'lmag'il... Ammo sen hunar bila bir nomga ega bo'lg'il". Shuning uchun ham asarda turli kasb egalari ulug'lanadi.

Shihobiddin Umar Suhravardiyyining pedagogik qarashlari. Haqiqatni anglash yo'llariga (tariqatiga) ko'ra islom tasavvufida bir

qancha yo‘nalishlar paydo bo‘lgan bo‘lib, ulardan biri Shihobiddin Umar Suhravardiy nomi bilan bog‘liq “Suhravardiya” tariqatidir.

Suhravardiyalar – mashhur mutasavviflar, Eronning Suhravard shahrida tug‘ilgan (12-asr) 3 qarindosh: Najib Suhravardiy (1097—1168), Shayx Shahobiddin Abu Hafs Yahyo Suhravardiy (1155—1191) va Shayx Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiy (1144—1234). Najib Suhravardiy keyingi ikkalasining ustozi bo‘lgan. Yahyo Suhravardiy tasavvufda “ishroq” (nur) falsafasini yaratgan. Umar Suhravardiy suhravardiylik tariqatiga asos solgan. Suhravardiyalar, asosan, Bag‘dod madrasalarida ta‘lim olib, shu yerda ijod qilganlar.

Suhravardiyalar asarlari jahonda ko‘p marta nashr etilgan, ammo ularning ta‘limoti ilohiy ilmga mansub bo‘lganidan sobiq sovet davrida e’tibor topmadni. Mustaqillikka erishilgach, axloq-odob, qalblarni poklash haqidagi allomalar tafakkuri, nasihatlari o‘rganila boshlandi. Umar Suhravardiy 35 yoshida Bag‘dodda “shayxlar shayxi” darajasiga ko‘tarilgan din arbobi bo‘lgan. U Iroq mamlakatining elchisi sifatida Iroq, Xorazm, Eron, Saljuqiya orasidagi urushlarni to‘xtatgan. Umar Suhravardiy Iroqning Xorazmdagi elchisi bo‘lgan. Umar Suhravardiyning o‘g‘li Shayx Zayniddin (qarang Zayniddinbobo) diniy va jamoat arbobi sifatida Toshkentga keladi.

Shihobuddin Abuhafs Umar Suhravardiy (1145-1234) 13-asr so‘fiylik va diniy-falsafiy tafakkurning mashhur namoyandalaridan biri hisoblanadi. Suhravardiy o‘z faoliyatini “ilohiy falsafa” (falsafai ilohiy) ga bag‘ishlagan va tariqatga asos solgan.

Ko‘p asrlar davomida Markaziy Osiyo, Eron, Iroq, Afg‘oniston, Pokiston va Hindistonda ko‘plab mutafakkirlar, din olimlari va izdoshlarini birlashtirgan “Suhravardiya” tariqatini yaratdi.

Suhravardiyning asosiy asari so‘fiy uchun haqiqatni anglash yo‘lida o‘ziga xos hidoyat bo‘lgan “Avorif al-maorif” (“Ilohiy ilm tuhfalari”) risolasidir. “Suhravardiya”ni o‘rganish va targ‘ib qilishga hissa qo‘sghan XIII asrning ilohiyotshunos olimlari orasida Izzuddin Mahmud Koshoniyning “Misbah-hidaya va miftoh-ul-kifoya” kitobi alohida o‘rin tutadi. Suhravardiyning “Avorif al-maorif” kitobini fors tiliga, muallif sharhlari va izohlari bilan to‘ldirilgan holda tarjima qilganlar. Shahobiddin Abu Hafs Umar

Suhravardiyning “Avorif al-maorif” asarining qo‘lyozma nusxasi Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasida saqlanadi.

Suhravardiylik, suhravardiya – tasavvuf tariqati. Asosiy g‘oyasi – odamlarning qalbi va ruhini poklashga undash. Asoschisi – Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiy (1144—1234). XII asr oxiri – XII asr boshida Iroqda, Ikki daryo oralig‘i hududida zohidlik maktabi doirasida tarkib topgan. Suhravardiylik shaharliklar tariqati bo‘lib, a’zolari soni savdo-hunarmand ahli va jamiyatning o‘qimishli qatlamlari hisobiga ko‘payib borgan. Umar Suhravardiy sunniylik aqoidchisi bo‘lib, mo‘tadil so‘fiylik qarashlarini targ‘ib qilgan va Bag‘dodning siyosiy hayotida faol qatnashgan. Uning asarlari Abu Homid G‘azzoliy asarlari bilan birga Suhravardiylikning g‘oyaviy asosi bo‘lgan.

Umar Suhravardiy 2 ta asar yozgan. Birinchisi, “Kashf alfidoyix alyo‘naniyna va rashf annasaix animoniya” bo‘lib, yunon falsafasini, jumladan, Aristotel peripatetizmini tanqid qilishga bag‘ishlangan. Ikkinchisi, bizgacha yetib kelgan asari “Avorif ul maorif” bo‘lib, u 63 bobdan iborat, asosan, tasavvuf gnoseologiyasi, odob-axloqi, psixologiya amaliyotiga bag‘ishlangan. Unda dunyoviy ilm bilan ilohiy ilmning uzviy bog‘lanishi tan olingan. Asarda “dunyoviy ilm – go‘yoki sut, ilohiy ilm esa – uning qaymog‘i” deb hisoblangan. Bu bilan muallif materiyaga qaraganda ruh yuqoriroq mavqega ega demoqchi. Bu kitob keyingi davrlarda yashagan barcha so‘fiylarning avlodlari uchun tasavvuf axloqi va amaliyoti masalalari bo‘yicha qo‘llanma vazifasini o‘tagan. Asar arab, fors, nemis, ingliz tillarida ilgarilari ham, XX asrda ham ko‘p marta nashr etilgan. Suhravardiylik keyinchalik Hindiston (Sind, Panjob, Mo‘iton, Gujarat)da tarqalgan va chishtiylik tariqati bilan bir qatorda eng ta’sirli tariqat sanalgan, dastlabki davrda bu mamlakatga kelib qolgan kamsonli musulmonlarni birlashtirishda muhim rol o‘ynagan. Suhravardiylik Sharq mamlakatlarida keng tarqalib, har xil davrdagi allomalar unga o‘z hurmatlarini bildirishgan. Masalan, Alisher Navoiy uni e’zozlab tilga oladi. Shayx Sa’diy Umar Suhravardiyni o‘zining ustozi deb bilgan. Amir Temurning piri Shayx Shamsiddin Kulol ham Suhravardiylik tariqatiga mansub edi.

Suhravardiylik 16–17-asrlarga kelib bir necha mustaqil oqimlar (shattariya, bahoiya, jaloliya, jamoliya, mahmudiya, davlatshohiya va b. oqimlar)ga bo‘linib ketdi. Abu Abdulloh Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad az-Zahabiy (673-748 h./1274-1348 m.) rahimahulloh yuzdan ortiq asarlari bilan islomiy ilm-fan rivojiga buyuk hissa qo‘sghan alloma, muhaqqiq, muarrix va muhaddisdirlar. U zotning “al-Kaboir” – “Katta gunohlar” asari o‘zbek tiliga ham tarjima qilinib, qayta-qayta nashr qilingan.

Imom az-Zahabiy rahimahullohning ustozlari juda ko‘p bo‘lganiga shak-shubha bo‘lmasa kerak. Zotan, uning o‘zlari o‘z ustozlarining tarjimai hollariga bag‘ishlangan “Mo‘jam ash-Shuyux” asarini 2 jildli qilib yozib qoldirganlar. Shunga qaramay, asosiy ilmni uch nafar zotdan tahsil qilib olganlar. Ular Abu-l-Hajjoj al-Mizziy rahimahulloh, Ilmuddin al-Birzoliy rahimahulloh va Ibn Taymiya rahimahullohdır. Ulardan avvalgi ikkitasi shofe‘iy mazhabiga taqlid qiluvchi, ash’ariy e’tiqodli olimlardir.

Shahobiddin Umar ibn Muhammad as-Suhravardiy (539-632 h./1145-1234 m.) quddisa sirruhu shofe‘iy faqihi, tasavvuf shayxi, tariqat murshidi, Bag‘dodning shayx ash-shuyuxi bo‘ladilar. Xalifaning elchisi sifatida bir necha davlatlarga, shu jumladan, Xorazmga ham kelganlar. Uning “Avorif al-maorif” asari shuhrat qozongan. Bundan tashqari, Qur’oni Karimga yozgan tafsirlari bor.

Imom az-Zahabiy rahimahulloh Ziyovuddin Iso ibn Yahyo al-Ansoriy quddisa sirruhu huzurlarida hadisga va tasavvufga oid bir qancha kitoblarni o‘qiganlar. Jumladan, muhaddislar tarjimai hollariga bag‘ishlangan “Tazkirat al-Huffoz” nomli asarlarida ushbu ustozlari oldida 683-696 hijriy (1284-1297 melodiy) yillar oralig‘ida – uzoq muddat ta’lim oorganini bitib qoldirganlar (Imom az-Zahabiy. Tazkirat al-Huffoz. 4-jild. – Haydarobod: Doirat al-maorif, 1955. – B. 1504).

Shuningdek, alloma tariqat xirqasini u zot qo‘lida kiyganlar. Odatda murshidlar tasavvuf ta’limini bitkazib, shayxlikka va komillikka yetkazgan muridlariga xirqa – yaktak chakmon kiydirganlar. Bu go‘yo murshidning o‘z muridiga bergen oq fotiasi, ijozasi hisoblangan. Imom az-Zahabiy rahimahulloh “Siyar a’lom an-nubalo” asarida buni faxr bilan tilga olganlar:

“Menga Qohirada tasavvuf xirqasini shayximiz, muhaddis, zohid Ziyouuddin Iso ibn Yahyo al-Ansoriy kiydirganlar. U zot aytishicha, unga buni Shayx Shahobiddin as-Suhravardiy Makkada kiydirgan ekanlar. U zot tasavvufni amakisi Abu-n-Najibdan olganlar”. (Shamsiddin az-Zahabiy. Siyar a’lom an-nubalo. 22-jild. – Bayrut: Muassasa ar-Risola, 1985. – B. 377).

Bu yerda tilga olingan Abu-n-Najib Abdulqohir ibn Abdulloh as-Suhravardiy (490-563 h./1097-1168 m.) quddisa sirruhu ham shofe‘iy faqihi, tasavvuf shayxi, taniqli mutasavvif bo‘lib, mashhur “Nizomiya” madrasasida bosh mudarris bo‘lganlar. Uning “Odob al-muridin”, “Sharh asmo‘ al-husno” kabi asarlari bor.

Imom az-Zahabiy rahimahulloh tasavvuf xirqasini kiyganligini “Mo‘jam ash-Shuyux” asarlarida ham aytib o‘tganlar:

“Ustozim zikr qilgan xirqani Shayx Shahobiddin as-Suhravardiydan Makkada 627 hijriy yilda olib kiyganlar. U zotdan esa men xirqani olib kiyganman!”. (Imom az-Zahabiy. Mo‘jam ash-Shuyux. 2-jild. – Toif: Maktaba as-Siddiq, 1988. – B. 88).

Imom az-Zahabiy rahimahulloh mansub bo‘lgan suhravardiya tariqati zohidlikni targ‘ib qiluvchi, musulmon zohidlik tarixida tuzilgan dastlabki birodarlik tashkiloti hisoblanadi. U haqida shofe‘iylik mazhabiga binoan sunniylik yo‘lini tutgan Shahobiddin as-Suhravardiy quddisa sirruhu tomonidan asos solingan, deyiladi. Ushbu tariqat ta’sirida Xorazmda kubroviylik, Hindistonda esa chishtiylik tariqatlari shakllangan. Shahobiddin as-Suhravardiy quddisa sirruhu qalamiga mansub “Avorif al-maorif” asari hozirgacha tasavvufning eng muhim manbalarini qatorida turadi. Ushbu asar o‘zbek tiliga ham tarjima qilingan.

Hozirgi kunda salafiy va vahhobiy deb atalayotgan toifalar Imom az-Zahabiy rahimahulloh asarlariga kuchli suyanadilar, “Kaboir” (“Katta gunohlar”) asarini esa qo‘lma-qo‘l o‘qib keladilar. Uni Ibn Taymiya rahimahullohning shogirdi sifatida hurmat qiladilar. Biroq, ular tasavvufni shirk deb baholab, tasavvuf ahlini hatto mushrik va kofirlar deb talqin qiladilar, “Avorif al-maorif” ni esa shirkona kitob deb iddao qiladilar. Agar tasavvuf noto‘g‘ri esa shirkona kitob deb iddao qiladilar. Imom az-Zahabiy bo‘ladigan bo‘lsa, tariqat shirk bo‘lsa, Imom az-Zahabiy rahimahulloh noto‘g‘ri yo‘lga mansub bo‘lganmi, tariqat xirqasini

kiyib imondan ayrilganmi?! Albatta, salafiy va vahhobiy larning gap-so'zлari va da'volari noto'g'ridir!

Shak-shubha yo'qki, ilm tasavvuf bilangina sharaf topadi, olim tasavvuf bilangina ma'nан va ruhan quvvatli bo'ladi! Tasavvufsiz musulmon komil inson bo'lishga erisha olmaydi, tariqatsiz esa haqiqiy taqvodor bo'la olmaydi. Tariqat va tasavvuf Alloh taologa haqqoniy bandalik qilmoqdir, u islomning tayanchi, imonning quvvatidir!

Nazorat savollari

1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi qaysi davrlardan boshlangan?
2. Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk asarida ta'lim-tarbiya masalalari haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
3. "Qutadg'u bilik" asari kimning qalamiga mansub?
4. Ahmad Yugnakiyning qaysi asarida didaktik qarashlar mavjud?
5. *Kaykovusning* qaysi asarida ta'lim va tarbiya nazariyasining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan?
6. Suhravardiyning pedagogik qarashlari haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
7. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi haqida ma'lumot bering.
8. Shihobuddin Umar Suhravardiyning pedagogik qarashlari.

13- MAVZU: XIV ASRNING IKKINCHI YARMI VA XVI ASRDA MOVAROUNNAHRDA BOSHLANG'ICH MAKTABDA TARBIYA

Reja:

1. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti
2. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur pedagogik fikrlari.
4. Alisher Navoiy asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi.
5. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. "Axloqi Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni.

Tayanch tushunchalar: *boshlang'ich maktab, pedagogik fikr, ma'rifatparvarlik, axloqiy qarashlar, ta'lim-tarbiya masalalari, feodal tarqoqlik, Madrasa, falakiyotshunoslik, "axloqiy davlat", fiqhshunoslik.*

XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti

Qariyb bir yarim asr davomida mo'g'ullar istibdodi ostida xonavayron bo'lgan Movarounnahr xalqi XIV asrning boshlariga kelib mo'g'ul istilochilar zulmidan qutula boshladи. Movarounnahrda kuchli davlat tuzishga bo'lgan intilish g'olib keldi. Mo'g'ul istilochilariga qarshi Buxoroda xalq Mahmud Torobiy boshchiligidagi qo'zg'oldi, Samarqand va Xurosonda esa Sarbadorlar qo'zg'olonlari ro'y berdi. Natijada Sarbadorlar uzoq muddat hatto hokimiyatni ham boshqarib turdilar.

XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning feodal tarqoqligiga barham berildi, mamlakat mo'g'ul bosqinchilaridan tozalandi. XIV asrning oxiri va XV asrlarda Markaziy Osiyoda feodal munosabatlar yanada rivoj topa boshladи.

Sohibqiron Temur va dastlabki temuriylar hukmronlik qilgan davr Movarounnahr tarixida alohida o'rнegallaydi.

Mavarounnahda yana fan va madaniyat, maorif qaytadan ravnaq topa boshladi.

Shuning uchun ham XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixda Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deb ataladi. Chunki, bu davr madaniyati o'z tamoyillari, yo'nalishi, iqtisodiy asosi jihatidan IX-XII asr madaniyatining davomi sanaladi.

Shu bois XIV asr oxiri va XV asrlarda Mavarounnahrdagi Sharq Uyg'onish davri madaniy ravnaqini IX-XII asrlardagi madaniy rivojlanishidan ajratib olib ko'rsatish mumkin emas. XIV asrning uchinchi choragi va XV asrda Markaziy Osiyoda iqtisodiyot, fan va madaniyat o'sdi. Amir Temur hukmronligi davrida jahonning ko'plab shaharlarida Samarqandga hunarmandlar, olim-u fozillar, san'atkorlar, muhandislar olib kelindi va ularning boy tajribalari, ijodiy mahoratlaridan ilm-ma'rifat, madaniyat, qurilish jabhalarida keng foydalanildi. Samarqand va Hirotda madrasalar, kutubxona va rasadxona qurildi. Tibbiyot ilmini o'rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Riyoziyot, falakiyot, jo'g'rofiya, tarix, adabiyot, falsafa hamda tarbiyashunoslikka oid asarlar yaratildi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Sa'diy meroslarini, shuningdek, yunon-rim madaniyatini o'rganishga havas kuchaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Temur va uning izdoshlari, temuriylar davrida fan va madaniyat rivojlandi. Ayniqsa Samarqand va Hirotda shaharlar madaniyat, ilm-ma'rifat markaziga aylandi.

Amir Temur sultanatni bino qilish va uni mustahkamlash uchun juda katta xizmat qildi. Ana shunday buyuk xizmatlaridan eng muhim miy mamlakatda ta'lif tizimini rivojlantirish sohasiga qaratilganligi edi. Chunki uning e'tiqodiga ko'ra, bilimdon va Shuning uchun ham sohibqiron bilimli va ishbilarmon, tadbirkor tizimining o'ziga xos o'rni bo'lishi kerakligini anglagan holda maktab va madrasalar qudiradi. Sultanat poytaxti Samarqand atrofida o'n ikki bog' va qasr yaratadi, shahar arki Ko'ksaroy, uning atrofida esa Bo'stonsaroylar bino etadi. Jome' masjidi, maqbaralar, me'moriy yodgorliklar qudiradi. Bu ishlarga faqat Amirning o'zi

emas, uning atrofidagi yaqinlari ham turli madrasalar qurishga bosh-qosh bo'ladilar. Bularidan Amir Temurning amirlaridan Idigu Temur, mavlono Qutbiddin, umr yo'ldoshi Saroymulkxonim, nabirasi Muhammad Sultonlar ham madrasalar qudiradilar.

Madrasalar ma'lum darajada ixtisoslashgan edi. Masalan, boshqaruvi kadrlarni tayyorlash Muhammad Sulton madrasasida, diniy muassasalar uchun kadrlar tayyorlash mavlono Qutbiddin sadr madrasasi, umumiyy mutaxassislar, ya'ni ziyoli, imom, olim, maktab o'qituvchisi tayyorlashga Idigu Temur, Saroymulkxonim madrasalarini ixtisoslashgan. Lekin ularning hammasida Qur'on, Hadis, fiqh o'rganilgan. Shuningdek, madrasalarning ixtisosligiga ko'ra umumi aqliya, umumi askariya, umumi ma'muriyalar ham o'rgatilgani haqida ma'lumotlar bor.

Madrasalarda darslar arab, fors, turkiy (o'zbek) tillarida olib borilgan. Arab tili grammatikasini o'rgatishga ko'proq vaqt ajratilgan. Shuning uchun Sa'diy Sheraziying "Guliston", "Bo'ston", Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" va boshqalar ham o'qitilgan.

Har bir madrasaning vaqfnomasida tolibi ilmlar, mudarrislar va boshqa xodimlarni qabul qilish, o'quv ishlarini yuritish belgilangan. Ulug'bek zamонига kelib esa matematika, astronomiya kabi fanlar ayniqsa rivoj topdi. Tibbiyot, tarix, adabiyot va shular bilan barobar diniy bilimlarning ham ravnaq topishiga katta e'tibor berildi. Oliy maktab-madrasalar qurildi. Buxoro, Samarqand va G'ijduvonda qurilgan uch madrasada fan taraqqiyotida ilmiy markaz bo'lib keldi.

Buxorodagi madrasa peshtoqiga bitilgan quyidagi yozuvlar haligacha ko'zga yaqqol tashlanadi: "Ilm olmoqqa intilmoq har bir muslim va muslima uchun qarzu farzdir".

Ulug'bek 1428–1429-yillarda Samarqandda rasadxona qudiradi. 1437-yilda ana shu rasadxonada "Ko'ragoniy jadvali"ni, ya'ni yulduzlar jadvalini tuzadi. U yaratgan kutubxonada esa fanning turli sohalariga oid 1500 jild kitob mavjud edi. Samarqand shahrida X asrda 17 ta madrasa bo'lib, ularda yirik olimlar dars bergan bo'lsa, XIV-XV asrlarga kelib ular soni yanada ortdi. Tabobat ilmi, tarix, adabiyot va san'at ham rivojlandi. Boysunqur Mirzo davrida saroy kutubxonasi keng rivoj topadi. Uning rahbarligida kitoblarni ro'yxatdan o'tkazish va ilmiy matn ishlari ham olib borilgan.

Firdavsiyning "Shohnoma" asarining shu davrda to'liq matni tuzilib, miniyaturlar bilan bezatilgan.

Bular XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr Markaziy Osiyo tarixida uyg'onish davri bo'lib tarixga kirgan deya olishimizga asos bo'la oladi.

Bu davrda o'zbek adabiyotida ham ancha siljish ro'y berib, Atoiy, Sakkokiyl, Haydar Xorazmiy, Durbek va Lutfiylar tomonidan qimmatli asarlar yaratildi. Shuningdek, tarixiy va adabiy asarlarni o'zbekchaga tarjima qilish ishlari jonlandi.

Ulugbek olimlarga homiylik qilib, fan ahlini rag'batlantirdi, uning o'zi, ayniqsa, astronomiya va matematika fanlari bo'yicha muhim ishlarni amalgaga oshirdi. Samarqandda Ulugbek tomonidan rasadixonaning barpo etilishi va uning o'sha davr ilmiy markaziga aylanishi muhim voqeа hisoblandi. Shu davrda Samarqandda Qozizoda Rumiy, Jamshid bin Ma'sudi, Mo'yiddin va uning o'g'li Mansur Koshiy, Ali ibn Muhammad Birjondi va boshqalar ijod etdilar. Hirotda esa Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, ulug'rassom Behzod, tarixshunos Xondamir, xattot Sulton Ali Mashhadiy va boshqalar ijodiyot cho'qqilariga ko'tarildilar.

Ulugbekning shogirdi Aloviddin Ali ibn Muhammad Qushchi Samarqandiy (1403–1474) o'sha davrda Movarounnahrning madaniy va ilmiy hayotida katta rol o'ynadi. Astronomiya to'g'risida "Risolai dar falakiyyot" degan kitob yozgan Ali Qushchini o'z davrining Ptolomeyi deyishardi. Uning mazkur asarida geometrik bilimlarning asoslari bayon qilindi, nuqta, chiziq, yuza, aylana va shu kabi tushunchalar to'la ta'riflab berildi, tabiiyot fanlari va shuning singarilar sohasida boshlang'ich bilimlar bayon qilindi. Bu asarda hamma narsa oddiy va murakkab narsalarga bo'linib ta'riflanadi.

Sulton Husayn Boyqaro davrida olimlar va shoirlar Samarqanddan Hirotda ko'chib o'tdilar. Hirotda ilmiy-madaniy markazga aylandi. Alisher Navoiy Hirotda fan, madaniyat, ma'rifat ishlarni yo'lga qo'yishda, u yerni obodonlashtirishda katta xizmatlar qildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da Hirotda to'g'risida yozar ekan, butun dunyoda bunday obod shaharni ko'rmaganligini aytadi.

Alisher Navoiy ham masjidlar, madrasalar, hammomlar, kasalxonalar, hovuz va ko'priklar, rabotlar qurdirgan. U shaharning eng xushhavo joyida barpo etgan Xalosiya va Ixlosiya binolari guruhi fan, adabiyot, san'atga xizmat qiladigan madaniy markazga aylangan.

Hirotda Alisher Navoiy bilan birga Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod, xattotlar – Sulton Ali Mashhadiy, kotib Mir Ali, sozanda – Qulmuhammad, tarixchilar – Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir va boshqalar yashab ijod etgan.

Hirotda xattotlik san'ati rivojlangan. Hatto Buxoroda "Hirot yozuvi" mirzalar, xattotlar tomonidan 1920-yilgacha qo'llanilganini tarixchilar manbalarda keltiradilar.

Bu davrda Movarounnahrda ham san'at, arxitektura, binokorlik texnikasi ancha ravnaq topdi. Musiqa, tasviriy san'at, madaniyat, adabiyot, ta'limg-tarbiyaga oid qator asarlar yaratildi. Hasan Buxoriy Nisoriyning (1556) "Muzakkir al-ahbab" tazkirasi, Mutribiyning "Tazkira tush shuaro" (1604–1605) to'plamlari, tarixiy va adabiy yodgorlik bo'lgan "Boburnoma" o'sha davrda yaratilgan asarlar orasida o'ziga xos ahamiyat kasb etdi. Amin Ahmad Roziy "Haft iqlim" ("Yetti iqlim") degan geografik bibliografik lug'at tuzdi.

XVI asrda xattotlik san'ati yuksak darajaga yetdi. Sulton Ali Mashhadiy, Mirali Hiraviy, Mahmud ibn Is'hoq ash-Shixaybiy va boshqalar ustoz xattot bo'lib nom qozondilar. Darvesh Muhammad ibn Do'stmuhammad Buxoriy xattotlik san'atining nazariyasi to'g'risida asar yozdi.

Bu davrda bir qator ilm maskanlari bunyod etildi. Jumladan, Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim sadr madrasasi, Mirarab madrasasi, masjidi Kalon va boshqa inshootlarning qurilishi ta'limg-tarbiya jarayonida muhim bosqich bo'ldi.

Aholining savodxonligini oshirish, bolalarga ta'limg-tarbiya berish borasida ham ma'lum darajada imkoniyatlar yaratildi. Xususiy maktablar yuzaga keldi, muallim yollab bolalarni uyda o'qitish tadbirleri odat tusiga kirdi.

Shahar va qishloqlarda, ovullarda ochilgan maktablarda bolalarni o'qitish 6 yoshdan boshlandi. Olti yoshli bolalar maktabga borib, alifbeni o'rganar, uning ayrim harflarini chizishni mashq qilar edilar. O'quvchilar maktablarda savod chiqarganlardan keyin

madrasaga kirib ham diniy, ham dunyoviy fanlardan bilim olar edilar.

Shulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, XIV-XVI asrlarda Mavarounnahrda ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar yuksak taraqqiyot bosqichiga ko’tarildi.

Amir Temur, Mirzo Ulug‘bekning pedagogik g‘oyalari va ma‘rifatparvarlik xizmatlari. Ulug‘bek davrida maktab islohoti

Amir Temur Ko'ragon ibn Amir Tarag'ay Kesh (Shahrisabz)ning Xo'jailg'or (hozirgi paytda bu qishloq Yakkabog' tumaniga qarashli) qishlog'ida 1336-yilning 9-aprelida tavallud topgan. Uning otasi Amir Tarag'ay o'ziga to'q, badavlat kishi bo'lgan. Onasi Tegina Begim esa buxorolik taniqli olim Ubaydullohning qizi bo'lgan.

Temur 7 yoshidan bilim olishni boshlaydi. U yosh bolalik davridan boshlab mard, dovyurak, jasur bo·lib o'sadi. Harbiy san'atni mukammal egallaydi. Qur'oni Karimni yod oladi, hadis ilmini o'rghanadi. Dunyoviy bilimlarga ham ega bo·ladi. Shuning uchun ham iyemon-e'tiqodli, halol pok, aql-zakovatli, o'z e'tiqodiga mustahkam rioya qiladigan, adolatli inson bo·lib yetishadi. Amir Temur o'z davlati qudratini yuqori ko·tarib dunyoga tanitadi. Amir Temur johillik, yovuzlikni, zo'ravonlikni yoqtirmas, insonparvar, adolatli hukmdor edi. Masalan, "Temur tuzuklari" hukmdorning hokimiyatni boshqarish qoidalari hamda odob-axloq me'yorini belgilab beruvchi yo'riqnomadir. Taniqli olim Bo'riboy Ahmedov "Temur tuzuklari" podsholarning turish-turmush va axloq-odob normalarini belgilovchi risoladir, deb ta'riflaydi.

Haqiqatan ham, mazkur asarni turmush odobi, xulq-odob qoidalari tartib berilgan an'anaviy asarlar qatoriga qo'ysak bo'ladı. Zero, tarixan ta'limiy-axloqiy asarlarning barchasida ham dastlab davlatni boshqarishga oid qarashlar, so'ng axloq me'yorlari bayon etiladi. Shunga ko'ra, bu asardan ta'limiy-axloqiy asar sifatida foydalanimish maqsadga muvofiqdir.

Amir Temur zamonida musiqa, badiiy adabiyot, rassomlik san'ati rivoj topib, yoshlarga she'r yozish, rasm chizish, musiqa asboblarini chalish, kitobxonlik, lison ilmi, husnixat o'rgatilar edi. Bu san'at turlari o'sha davr tarbiyasi tarkibiga kiritilgan edi. Sohibqironning buyuk sultanatida ijod qilgan shoirlar, rassomlar,

mashshoqlar va boshqalar buning yaqqol dalilidir. Bu davrda katta shahar hunarmandlari ham ashula, raqs, suxandonlik bilan shug'ullanganlari haqida Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarida qayd etilgan.

Amir Temur jismoniy tarbiyaga ham katta e'tibor bergan. Sharqda dilovarlik tarbiyasi, ya'ni yoshlarda mardlik, jasurlikni tarbiyalash asosiy masalalardan sanalgan. Yigitlar bolalikdan merganlik, chavandozlik, suvda suzish, ovchilik, qilichbozlik, shaxmat o'yini kabilarni mohir murabbiylardan o'rganib, bu borada mashq qilar edilar. Amir Temurning o'zi kuchli lashkarboshi sifatida harbiy ilmnинг “Ming askar” uslubi asoschilaridan biri bo'lgan. Buyuk sohibqiron shunday ta'kidlaydi:

"Cherik tuzib, navkar olmoqda uch qoidaga amal qildim: birinchidan, yigitning kuch-quvvatiga, ikkinchidan, uning qilichni o'ynata olishiga, uchinchidan, aql-zakovatiyu kamolotiga e'tibor qildim. Shu uch fazilat jamul-jam bo'lsa, navkarlik xizmatiga oldim. Negakim, kuch-quvvatlari yigit har qanday qiyinchiliklarga, azobu uqubatlarga chidamli bo'ladi, qilich o'ynata oladigan kishi raqibini mag'lub eta oladi, oqil navkar har joyda aql-idrokini ishga solib, mushkulotni bartaraf etmog'i mumkin", – deb askarlarning faqat jismoniy emas, balki aqlan ham barkamol bo'lishiga e'tibor bergen. O'g'illari Amirzoda Muhammad Jahongir, Umarshayx, Mironshoh, Shohruhlar, nabiralari Amirzoda Muhammad Sulton, Amirzoda Pirmuhammadlar mohir jangchi bo'lib, katta-katta janglarda shaxsan ishtirok etganlar. Amir Temurning o'zi aqlni charxlash vositasi bo'lgan shaxmat o'yinida ham mohir bo'lgan. Zero, o'sha davr tarbiyasi – shatranj o'yinini har bir yosh o'rganishi zarur sanalgan. Hatto Amir Temurning suyukli o'g'li Shohruhgaga ism qo'yilishi ham shaxmat o'yini bilan bog'langanligi haqida rivoyat yuradi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning buyuk davlatchilik siyosati – mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish bilan birga tarix oldida ma'rifiy xizmatlari ham beqiyos. Uning ta'lim-tarbiyaga oid o'gitlari, tutgan siyosati hozir ham o'z qiymatini yo'qotmagan. Amir Temurning ta'lim-tarbiyaga oid ishlari, qarashlari hozirgi barkamol insonni shakkantirishda katta rol o'ynaydi.

MUHAMMAD TARAG'AY ULUG·BEK

Ulug'bek 1394-yilning 22-martida Eronning g'arbidagi Sultoniya shahrida bobosi Sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishi paytida tavallud topdi. U Shohruh Mirzoning to'ng'ich o'g'li bo'lib, unga Muhammad Tarag'ay ismi berildi. Lekin uni bobosi alohida mehr bilan "Ulug'bek" deb atayvergani uchun uning asosiy ismi Ulug'bek bo'lib qoladi va jahonga ana shu nom bilan shuhrat tarqatadi.

Ulug'bekning otasi Shohruh Amir Temurning uchinchi o'g'li bo'lib, Xuroson hukmdori, ma'rifatli, ilm-fanga qiziqqon shoh edi. Onasi Gavharshodbegim ham o'z davrining oqila, bilimdon ayollaridan hisoblanardi.

... "Taqdir bu ulug' zotning zimmasiga bchad ulkan va mashaqqatli vazifalar yukladi. Buyuk sarkarda amir Temur bunyod etgan saltanatning vorisi bo'lishdek mislsiz sinov aynan unga nasib etdi". Ulug'bekning bolalik yillari bobosi Temurning harbiy yurishlarida o'tdi. Garchi Ulug'bek tug'ilganda bir oz zaif bo'lgan bo'lsa-da, harbiy yurishlar davrida chiniqdi.

Amir Temur nabirasi Ulug'bekning o'tkir zehnli, aqlu farosatlari bo'lganligi uchun juda sevardi. "Ko'zimning nuri, saltanatimning umidli niholi", deb erkatalardi. Biroq, Ulug'bek Mirzo nozik bo'lib o'sdi. Buning ustiga ko'p vaqtini kitob mutolaa qilish bilan o'tkazar, davlat ishlariga rag'bat yo'q ko'rinar edi.

Ulug'bekning tarbiyasi bilan buvisi Saroy Mulk xonim shug'ullanib, sevimli nabirasiga o'quv-yozuvni o'rgatgani, tarixiy mavzularda hikoya va ertaklarni so'ylab bergani uning hayotida o'ziga xos maktab bo'ldi.

1405–1411-yillarda, o'sha davrning qonun-qoidalariiga binoan amir shoh Malik yosh mirzoga otabegi bo'lib tayinlangan. Otabegi Ulug'bekka asosan harbiy va siyosiy tarbiyadan ilm o'rgatgan. Shunday qilib, Ulug'bek bolalik yillaridayoq mavlono Badriddin Tusiy, Abu Rayhon Beruniy, Umar Hayyom kitoblari bilan hamda Oqsulot va O'torda "Ziji Malikshohi" bilan tanishdi. Fanga bo'lgan zo'r muhabbat, katta qobiliyati va mehnatsevarligi tufayligina Ulug'bek astronomiya maktabining asoschisi va rahbari sifatida ajoyib muvaffaqiyatlarga erisha oldi. Bu maktab butun dunyoda hamma tomonidan e'tirof etildi, shuhratga sazovor bo'ldi. Zo'r

qobiliyat, o'tkir xotira va asta-sekin bilimlarni toplash shunga olib keldiki, Ulug'bekda fanga qiziqish va intilish rivojlanan bordi. Ulug'bek bilimlarini tinmay chuqurlashtirishi va o'z ustida muntazam ravishda ishlashi natijasida o'zining ko'pgina zamondoshlaridan o'zib ketdi. Shunday qilib, oldin o'tgan ajodalari – Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlarning madaniy merosi Ulug'bek bilimlarining asosiy manbai bo'ldi.

Madrasada boshqa mudarrislar bilan bir qatorda, Ulug'bekning o'zi ham astronomiya bo'yicha ma'ruzalar o'qir edi. Uchinchi darajali algebraik tenglamaga olib kelgan bir gradus yoyning sinusini aniqlash – Ulug'bek va uning maktabi erishgan ajoyib va eng muhim muvaffaqiyatlardan biri bo'ldi.

Ulug'bek atrofida to'plangan Samarqand olimlari katta ahamiyat bergen eng muhim ilmiy yo'nalishlardan biri falakiyotshunoslik fani edi. Shuni ham aytish kerakki, musulmon mamlakatlarida va umuman islom madaniyatida aniq fanlar, ayniqsa falakiyotshunoslik va riyoziyot muhim o'rinn tutadi. Chunki, musulmon kishi qayerda bo'lishidan qat'iy nazar erta tongdan oqshomgacha qadar uning uchun besh vaqt namoz farzdir. Namoz yuzni qiblag'a – Makkadagi Ka'ba yo'nalishiga qarab o'qiladi. Namozning vaqtлari esa har bir jo'g'rofik kenglikda ham Quyoshning yerdan balandligiga qarab belgilanadi. Undan tashqari, islomda qabul qilingan hijriy yil hisobi 354 kunni tashkil qiluvchi 12 qamariy oydan iborat bo'lib, yangi oy – hilolni masjid minorasidan yoki rasadxona tepasidan ko'z bilan ko'rib aniqlangan.

Ulug'bek boshchilik qilgan astronomlarning muvaffaqiyatlari ravishda olib borgan ta'lim va ilmiy ishlari ularni aniqroq asboblar bilan ta'minlangan namunali rasadxona qurish kerak, degan fikrga olib keldi. Tarixiy manbalar ana shundan dalolat beradiki, Mirzo Ulug'bek o'z madrasasini qudirib bitkazgandan keyin oradan to'rt yil o'tgach, Qozizoda Rumiy, mavlono G'iyosiddin Jamshid va mavlono Muiniddin Koshiy bilan maslahatlashib, Ko'hak etagida, Obirahmat soyining bo'yida rasadxona binosini qurdirdi. Rasadxona kutubxonasi ko'plab ilmiy asarlar, jahondagi mashhur kishilarning asarları bilan to'ldirildi va u yerda saqlanayotgan kitoblar soni 150 mingdan ziyod bo'ldi.

Ulug‘bek ilmiy merosining eng asosiysi, ma’lum va mashhuri uning “Ziji” bo‘lib, bu asar “Ziji Ulug‘bek”dir. “Ziji jadidi ko‘ragoniy” deb ham ataladi. “Ziji”dan tashqari uning qalamiga mansub riyoziyot asari – “Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola”, yulduzlarga bag‘ishlangan “Risolai Ulug‘bek” (yagona nusxasi Hindistonning Aligarh universitetining kutubxonasida saqlanadi) va tarixga doir “Tarixi arba’ ulus” asaridir. Ulug‘bek “Ziji” o‘rtaschlardagi eng mukammal asar bo‘lib, tezda zamondoshlarining diqqatini o‘ziga jalb etdi. Eng avval, bu asar Samarqandda Ulug‘bek atrofida to‘plangan olimlar ijodiga katta ta’sir ko‘rsatdi. 1449-yili Ulug‘bekning fojiali halokatidan so‘ng Samarqand olimlari astasekin Yaqin va O‘rtaschlardagi Sharq mamlakatlari bo‘ylab tarqalib ketadilar. Ular o‘zlarini borgan yerkorda Samarqand olimlarining yutuqlarini va “Ziji”ning nuxxalarini ham yetkazadilar. Jumladan, Ali Qushchi 1473-yili Istanbulga borib, u yerda rasadxona quradi. Shu tariqa Ulug‘bek “Ziji” Turkiyada tarqaladi va Turkiya orqali Ovro‘pa mamlakatlari ham yetib boradi.

“...Mirzo Ulug‘bekning umumbashariy qadriyatlarga qo‘shgan hissasi beqiyos bo‘lib, u bugungi kunda ham hayotimizda ulkan ahamiyat kasb etmoqda va O‘zbekistonning xalqaro obro‘sini oshirish yo‘lida katta xizmat qilmoqda. Buyuk ajdodimiz Ulug‘bek nomi berilgan ma’naviyat maskanlari, mahallalar, ko‘chalar va shaharlar juda ko‘p. Yurtimizda dunyoga kelib ko‘z ochayotgan har o‘n chaqaloqning biriga ezgu niyat bilan Ulug‘bekning muborak ismi berilyapti deb aytsak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Bularning barchasi – millatimizning buyuk allomaga bo‘lgan cheksiz hurmati va ehtiromlaridan darak beradi.

Mirzo Ulug‘bek xizmatlaridan yana biri shundaki, u avvalo yosh avlodning aqliy va ma’rifiy tarbiyasiga katta ahamiyat berib, ularni dunyoviy bilimlarni egallahga da’vat etdi, har qanday johillik va bilimsizlikka qarshi kurashdi. U insonning imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishora qilib, yoshlarni ilm egallahga, insofli va himmatli bo‘lishga, halollik va rostgo‘ylikka da’vat etadi.

Ulug‘bekning bilimlarni nafaqat kitoblardan, balki bevosita hayotning o‘zidan ham olishni tavsiya etadi. Ulug‘bek yangi-yangi ilmiy kashfiyotlar qilishni inson uchun oliy fazilat deb biladi. U Movarounnahr shaharlarini, xususan Samarqand va Buxoroni ilmu

ma’rifat dargohiga aylantiradi. Ulug‘bek “Bilimga intilish har bir muslim va muslima uchun farzdir” degan shiorni ilgari suradi va uni madrasanining peshtoqiga yozdirib qo‘yadi. Madrasada esa ilmnинг turli sohalarining o‘qitilishiga jiddiy e’tibor beriladi. Ulug‘bek ilm fani ravnaqi uchun kurashgan, ta’lim-tarbiya rivojiga hissa qo‘shgan fuqarolarni doimo rag‘batlantirib, o‘qituvchi-ustoz, mudarrisiga hurmat ehtirom bilan qarashni targ‘ib etgan. Uning mana shu say‘i harakatlari tufayli ta’lim-tarbiya sifati yaxshilana bordi, madrasalarda o‘qish-o‘qitish ta’limni jonlantirishga katta ahamiyat berildi. Madrasadagi o‘quv tizimi isloh qilinib, unda falakiyot, matematika, geografiya kabi aniq fanlarni o‘qitishni joriy etdi, ta’lim mazmunining sifatini oshirdi, madrasalarda o‘qish muddatini 15-20 yildan 8 yilga tushirdi.

Ulug‘bek o‘z pedagogik qarashlarida bolalarning jismonan sog‘lom, harbiy hunarni puxta egallagan, jasur, mard bo‘lib yetishuviga alohida ahamiyat beradi.

Ulug‘bekning fikricha, ta’lim-tarbiyada matematika, falakiyot fanlari bolaning aqliy qudrati va qobiliyatini o‘stirishda muhim vosita bo‘lsa, tarix va adabiyot fanlari esa bolalarning vatanparvar bo‘lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Ulug‘bek ta’lim-tarbiyada mudarrislarning odil va halol bo‘lishiga, o‘z pedagogik mahoratlarini, bilimlarini oshirib borishga, har bir mashg‘ulotni yuksak saviyada o‘tkazishga da’vat qiladi, ana shu bilangina o‘quvchilarda bilimga qiziqish orttirish mumkinligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, tarbiyachi avval o‘zini tarbiyalashi, bilim va malakalarini egallashi lozim.

Ulug‘bek bolalarni tarbiyalashda uy sharoiti va ota-onalarning faoliyatiga yuqori baho beradi, ularni hayotda chidamli, mehnatsevar qilib tarbiyalash juda zarur, deydi. Buning dalili sifatida “Zij” ustida ishlash paytidagi qiyinchiliklar haqida shunday deydi: “Yulduzlar jadvalini tuzish maqsadida biz kechayu kunduz ishladik, o‘z mo‘ljallagan maqsadimizga yetguncha biz o‘zimizga qadar yaratilgan jadvallarni taqqosladi, qayta tuzdik va shu tariqa yuz qaytalab tuzatishlar kiritgach, o‘n sakkiz yildan so‘nggina o‘z ko‘zlagan niyatimizga yetdik”.

Ulug‘bek axloqiy tarbiya haqida gapirar ekan, bu masalada insonlar orasidagi o‘zaro munosabat, do‘stlik va birodarlik alohida

ahamiyat kasb etish kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, haqiqiy va soxta do'stlarni ajrata bilish lozim, g'arazli kishi hech vaqt do'st bo'lmaydi, kishilarni u to'g'ri yo'ldan ozdiradi. Shu bois g'arazli kishilardan har qanday yo'l bilan bo'lsa-da, yiroq bo'lish, kasbi va xulq-atvori yaxshi, hamma hurmat qiladigan, xushfe'l kishi bilan do'stlashish lozimligini tavsiya etadi.

Har bir kishi do'stona hamkorlik bilan hayotiy muammolarni hal etishi mumkin, kishi yolg'iz o'zi, do'stlarsiz hech narsa qila olmaydi. Uning ta'kidlashicha, har bir insonning axloqiy shakllanishi olimlar o'rtasidagi munosabatlarga ham bog'liqdir, ular o'rtasidagi yaxshi hamkorlik talabalarning axloqiy tarbiyasida g'oyat muhimdir. Bunday do'stona va beg'arez hamkorlik mohiyatini biz Ulug'bek faoliyati misolida ko'rishimiz mumkin. Masalan, Ali Qushchi umrining oxirigacha unga sodiq qoldi. Ulug'bek o'zining ko'p yillik mehnati evaziga yaratilgan "Ziji Ko'ragoni" asarini unga ishonib topshirdi va u o'z navbatida ustozining ishonchini oqladi.

Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari

Bobur 1526-yilning 21-aprelida Dehli hukmdori Ibrohim Lo'diy qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Bu g'alaba natijasida Bobur Shimoliy Hindistonni egalladi. 1526-yilning 27-aprelda Dehli shahrida Bobur podshoh nomiga xutba' o'qildi. Shu tariqa, yangi saltanat Boburiylar sultanatiga asos solinadi.

Bobur podshoh Hindistonda bir-biri bilan dushmanlik kayfiyatida bo'lgan mayda mustaqil rojalarni (hukmdorlarni) ham qilich, ham siyosat yo'li bilan birlashtiradi va 1530-yilgacha markazlashgan yirik sultanatini barpo etadi. Bu sultanat 332 yil (1526-1858-yillar), ya'ni Hindistonni Buyuk Britaniya to'liq bosib olgunga qadar hukm surdi.

Bobur hayotiy esdaliklar yozish mifikabini "Boburnoma" asari orqali boshlab berdi. "Muxtasar", "Mubayyin", "Voldiya", "Xatti Boburiy" kabi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Uning ijodiga mansub bo'lgan "Xatti Boburiy" uzoq yillar davomida maktablarda, madrasalarda savod o'rgatish kitobi sifatida foydalanilgan. Bobur nafaqat buyuk davlat arbobi, mohir sarkarda, shoir, bastakor, ayni paytda mashhur tarixchi olim hamdir. Bu borada uning nomini abadiylikka muhrlagan asar - "Boburnoma"dir.

Alisher Navoiy asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari.

Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi

Qomusiy bilimlar sohibi, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy fan va san'atning turli sohalari: adabiyot, tarix, til bilimlarini rivojlantirish bilan birga, ta'lim-tarbiyani takomillashtirishga ham e'tibor berdi. U o'z "Xamsa"sida, "Mahbub ul-qulub" kabi yirik ta'limiy-axloqiy asarida, shuningdek, "Munojot", "Vaqfiya", "Majolisun nafois", "Muhokamat ul - lug'atayn" kabi asarlarida Adurahmon Jomiyning "Chihil hadis" (Qirq hadis) nomli asari tarjimasi "Arba'yin"da tarbiyaga oid o'z qarashlarini ifoda etadi. Alisher Navoiy o'zining badiiy asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ifodalagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy asarlarida esa komil insonni shakllantirishning mazmuni, yo'llari, usullarini bayon etdi.

Alisher Navoiyning qarashlariga ko'ra, inson tabiatan tabiat bilan bog'liq, shunga ko'ra Xudoning mevasi sanaladi, chunki tabiatning o'zini ham Olloh yaratgan. Shuning uchun ham u hayotda hamma narsadan yuqori turadi, borliqning, butun mavjudotning beباو boyligi sanaladi. Inson o'ziga xos xislatga, xulqqa, xattiharakatga ega bo'lganligi uchun ham boshqa mavjudotlardan farq qiladi. "Bular xush ovoz bilan kuy kuylashdan, yoqimli soz chalishdan tortib, to do'stga vafodorlikkacha, ilm-u hunar o'rganib tog'ni talqon qilishdan, tabiatni o'z manfaatlari xizmatiga qo'yishdan, qahramonlikdan tortib, to halol, o'z kuchi bilan mehnat qilib, shod-xurram yashashlikkacha, insofli, vijdonli bo'lishdan tortib, to qanoatli sabrli, matonatli bo'lishigacha, ozodlikni, hurlikni sevishdan tortib, to inson uchun zararli bo'lgan yomonlikni nafratga uchratishgacha, shafoatli, shafqatli,adolatli bo'lishdan tortib, to razillarga ayovsiz kurash e'lon qilishgacha, shirin so'zlikdan tortib, to ochiq ko'ngillikkacha, sofildillikkacha..", - namoyon bo'ladi, deydi V.Zohidov yuqoridagi fikrini davom ettirib.

Shuning uchun ham Alisher Navoiy butun umri davomida yig'gan tajribasi asosida "Mahbub-ul qulub" ("Ko'ngillarning sevgani") asarini yozadi va ana shu asarida o'zining "Hayrat ul-abror", "Nazmul javohir" va boshqa ta'limiy-axloqiy asarlaridagi axloqiy qarashlarini rivojlantiradi.

Uning mazkur asarni yozishdan maqsadi ham muqaddimada bayon etilgan: “Har ko‘cha-ko‘yda yuguribman va olim ahlidan har xil kishilarga o‘zimni yetkazibman. Yaxshi va yomonning fe’l-atvorini bilibman, yomon-yaxshi xislatlarni tajriba qilibman”. Alisher Navoiy muqaddimada kishilarni ikki guruhga “munosib kishilar” va “nomunosib kishilar”ga bo‘lib, hayotda inson ana shu nomunosib kishilardan o‘zlarini tiyishi va yaxshi-yomonni ajrata olishda “Mahbub-ul qulub”dan foydalanishi zarurligini ta’kidlaydi.

Demak, Navoiy hayot tajribalari asosida yoshlarni haqiqiy, komil inson bo‘lishga undaydi va hayot saboqlaridan xulosa chiqarishda ushbu asaridan foydalanish mumkin, deydi.

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. “Axloqi Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o‘rni

Buyuk mutafakkir Abdurahmon Jomiy asarlari insonni ma’naviy va ruhiy kamol toptirishga qaratilgan. Ularda mukammallikka erishish yo’llari va usullari ko’rsatiladi. “Subhatul Abror”, “Silsilatuz zahab”, “Tuhfatul ahror”, “Layli va Majnun”, “Yusuf va Zulayho”, “Salmon va Absol”, “Yetti taxt”, “Iskandar hikmatlari”, “Bahoriston”, “Nafahatul uns”, “To‘rtliklarga sharhlar” shular jumlasidandir. “Iskandarning donoligi” she’ri O‘rta asrlarning eng mashhur epik an’analarda yozilgan, unda qadimgi Yunoniston va Sharq faylasuflari va mutafakkirlarining an’analari va axloqiy-falsafiy, ijtimoiy-falsafiy qarashlari bir-biriga bog‘langan. Prezident Sh.Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda, “Biz ajodolarimizning yorqin xotirasini asrab-avaylab, qalbimizda, yuragimizda abadiy saqlaymiz. Bukilmas iroda, fidoiylik va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o‘z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishiga bag‘ishlagan ustoz va murabbiylarimiz, zamondoshlarimiz bilan biz cheksiz faxrlanamiz”.

Yuqorida aytib o‘tilgan ma’naviy taraqqiyotning so‘fiylik bosqichlari bilan tanish bo‘lmaganimiz sababli, Jomiy didaktik qarashlarining asl mohiyatini obyektiv baholay olmaymiz. O‘quvchi yoki olim bo‘lsin, so‘fiylar tarbiyasi va ruhni takomillashtirish usullari bilan tanishmasdan, mutafakkirning falsafiy qarashlaridagi mohiyat va motivlarni anglay olmaydi. Hiraviy ta’kidlaganidek: “Jomiyni munosib inson va Qodir Tangri hayratga soladi. Inson

o‘zining intellektual va tarbiyaviy qarashlarida tarixning barcha qadriyatlaridan ustun turadi va u tarixni takomillashtirishga qodir”

Y.E.Bertelsning fikricha, Jomiyni barkamol inson g‘oyasi ilhomlantirdi, u tasavvufiy risolalarning muallifi va sharhlovchisi, tasavvufiy she’rlar va g‘azallarning muallifi sifatida ikki rolni ijro etdi. Birinchi holda u Ibn Arabiy tushunchalari va Naqshbandning axloqiy ta’limotlarini rivojlantiradi. U odatda ijro etadi. Ammo Jomiyni diqqat bilan o‘qiyotganda, biz uning insonni yuksaltirishga, komil etish va voizlik qilishga moyilligini sezamiz. So‘fiylar ziyolilar sifatida xalqning turli qatlamlariga axloq, tarbiya, jamiyat va boshqa ko‘plab sohalarga doir bilimlarni tarqatgan.

Y.E.Bertelsning ta’kidlashicha, Jomiyning axloqiy ta’limotida “yaxshi” va “tanlov” muammolari asosiy o‘rin egallaydi. Ammo Jomiy, Aristoteldan farqli o‘laroq, ularni jamiyat va davlat hayotiga amaliy ravishda tatbiq etishga ko‘proq moyil. U bu mujassamlashish usullarini “hukmdorlarga o‘rgatish” orqali tushuntiradi. U davrda siyosiy, huquqiy va axloqiy janrga talab katta edi. Jomiy uchun shaxs va jamiyatning xulq-atvori haqidagi mayhum nazariy bilim muhim emasdi. U davlat rahbarining xulq-atvori va turmush tarzini tahlil qilish va uning subyektlari bilan munosabatlarini, didaktik xarakterdagи muammolarni, odob-axloq qoidalarini o‘rganishni afzal ko‘rar edi. U Aristotelning fazilatlari sifatida “aqliy donolik, aql va ehtiyyotkorlik” va “axloqiy-saxiylik va ehtiyyotkorlik”ni keltiradi.

Jomiyning fikricha, haqiqiy hukmdor har qanday talablarga axloq bilan javob berishi, zarur axloqiy fazilatlarga ega bo‘lishi va davlatni axloqiy tamoyillar asosida boshqarishi kerak. Shunday qilib, mutafakkir davlatning axloqiy bahosiga yaqinlashdi va “axloqiy davlat” g‘oyasini asosladi. Uni amalgalashishni butun axloqiy to‘plamga qat’iy rioya qilish, donishmand hukumatning prinsip va talablari (saxiylik, halollik, rostgo‘ylik, yon berish, mehribonlik) bilan bog‘laydi. Bu bilan Jomiy o‘zi himoya qilgan boshqa baholash qiymatlarini to‘ldiradi, axloqiy mezon normalariga hissa qo‘shadi.

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. Jaloliddin Davoniy (to‘la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 – Davon qishlog‘i, Eron – 1502) – sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi.

Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahlil ko'radi. So'ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste'foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o'z qishlog'iga qaytib, ilmiy ish bilan band bo'ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko'p shaharlarida bo'lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o'rgandi. Temur va temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. U falsafa, axloqshunoslik, mantiq, fiqh, falakiyat, riyoziyot va handasa fanlari muammolarini tadqiq qilib asarlar yozdi. Bu asarlarida inson va uning kamoloti, ilm-fan va uning jamiyatdagi o'rni, kasb-hunar, yuksak insoniy fazilatlarni egallash haqida fikr yuritdi. Davoniyning asosiy asarlari: "Axloqi Jaloliy", "Risolatul-xuruf" ("Harflar haqida risola"), "Risolayi isboti vojib" ("Zaruriyatning isboti haqida risola"), "Risola ul-mufradot" ("Moddalar haqida risola"), "Risolayi fi tavjih ultashbih" ("Majoz talqini haqida risola"), "Risola dar elm un-nafs" ("Ruhshunoslik to'g'risida risola"), "Tariqati tarbiyat ul-avlod" ("Bolalarni tarbiyalash usuli") va b. Davoniyning fors va arab tilida bitilgan qo'lyozma hamda toshbosmada bosilgan risolalari dunyoning ko'p kutubxonalarida, shu jumladan, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

"Axloqi Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni.

Davoniyning axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan "Axloqi Jaloliy" asari dunyoning ko'p tillariga tarjima qilingan. Asar uch qismidan iborat. Birinchi qism – axloq faniga, ikkinchi qism – "Odamning ichki holati" oilaviy hayotiga, uchinchi qism – "Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati" deb nomlanib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko'tariladi.

Davoniy inson o'zining aqliy qobiliyatini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilish lozimligini uqtiradi:

- 1) zehn o'tkirligi;
- 2) fahmlilik;
- 3) zehn ravshanligi;
- 4) bilimni tez egallash qobiliyati;
- 5) qo'yilgan muammoni tezda anglashi;
- 6) yodlash qobiliyati;

7) xotira.

Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo'ladi:

- 1) inson aqliy faoliyati bilan bog'liq;
- 2) ta'lim-tarbiya natijasida vujudga keladigan;
- 3) kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog'liq.

Davoniy insoniy fazilatlarni to'rtga bo'ladi:

- donolik,
- adolat,
- shijoat,
- iffat.

Davoniy g'azabni eng og'ir ruhiy kasallik deydi. G'azab kishining katta nuqsoni, kamchiligi, aqilsizligidir, agar aql g'azab va hissiyotga bo'ysunsa, kishi hayvon darajasiga tushib qolishi mumkin, chunki hayvonning aqli bo'lmaganligi tufayli u g'azab va quvvatini o'ziga bo'ysundira olmaydi. Inson aqli bo'la turib g'azabni bo'ysundira olmasa, buni hech qachon kechirish mumkin emas.

Nazorat savollari

1. Amir Temur pedagogik g'oyalari haqida gapirib bering.
2. Mirzo Ulug'bekning ma'rifatparvarlik xizmatlari nimada deb o'ylaysiz?
3. Bobur davrida maktab islohoti qanday bo'lgan?
4. Alisher Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi haqida ma'lumot bering.
5. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari qaysi asarlarida aks etgan?
6. Davoniyning axloqiy qarashlari haqida qisqacha bayon eting.
7. Koshifiy asarlarida ta'lim-tarbiya masalalarining ilgari surilishi haqida bayon eting.
8. "Axloqi Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni.

14-MAVZU: XVII ASRDAN XX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA BOSHLANG'ICH SINFLARDA TA'LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI

Reja:

1. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti.
2. Turkistonda jadidchilik harakati va ta'lum-tarbiya.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari.

Tayanch tushunchalar: *Turkiston, jadidchilik, ta'lum-tarbiya, pedagogik fikr, yangi usul maktablari, ma'rifatparvarlik, taraqqiyot, ijtimoiy-pedagogik fikr, jaholat, "kufur uyasi".*

Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti

Ahmad Donish (1827-1897) XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida o'zbek va tojik xalqlari ijtimoiy-pedagogik fikrlarining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan ma'rifatparvarlardan. Uning ijtimoiy-pedagogik qarashlari Sharq mutafakkirlari va rus pedagoglarining ta'sirida tarkib topdi va rivojlandi. A.Donishning Buxoro amiri elchisining kotibi va o'rinnbosari sifatida 1857-yilda Rossiyada bo'lishi va shu yerning madaniyati, fani hamda san'ati bilan tanishish uning dunyoqarashida jiddiy o'zgarish sodir qildi. Buxoroga qaytib kelgach, A.Donish davlat boshqaruvi va maktab ta'limida jiddiy ravishda islohot o'tkazishni taklif qildi.

Ahmad Donish 1869-yili delegatsiyaning mirzosi sifatida Sankt-Peterburgga boradi. Delegatsiya a'zolari imperator Aleksandr II, uning o'g'li va boshqa katta amaldorlar bilan suhbatlashadi. Ana shu safar paytida Ahmad Donish tashqi ishlar vazirligining maxfiy maslahatchisi P.N.Stremousov hamda tarjimon Kozimbek Abeddinov bilan tanishadi. Kozimbek o'z davrining donishmandlaridan bo'lib u tufayli Ahmad Donish o'sha vaqtarda Ovro'pa va Rossiyada keng tarqalgan ayrim ilg'or g'oyalarni bilib oladi.

Ahmad Donish 1873-1874-yillarda uchinchi marta Rossiya safar qiladi. U Rossiyada uchinchi marta bo'lishida Buxoroning hamma sohalarda iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan juda orqada qolib ketganligini yaqqol anglab, Rossiya xalqlari hayoti va

madaniyati bilan tanishganidan so'ng o'z vatanini tobelikdan qutqarish yo'llarini qidira boshladи. Uning xalqlarimiz qadr-qimmati yerga urilishiga yo'l qo'ymaslik borasida katta ishlar qilgani tarixda ma'lum. U o'zining "Buxoro amirlarining tarixi" va "Navodirul vaqoe" ("Nodir voqealar") asarlarida Sharq xalqlarining ma'naviyat va ma'rifat haqidagi ta'limotlarini yangi g'oyalar bilan boyitdi. Barkamol insonni tarbiyalash va bilim berish masalalari Ahmad Donishning "Navodirul-vaqoe" asarida asoslab berilgan. Bu asarda ota-onalarning huquqlari va ularni o'z bolalarini nazorat qilish masalalari, borliqdagi narsa va hodisalarning mohiyati, koinot tarixi, soniy va boqiy dunyoni tushunish, sevgi va muhabbat, ruh va jismning mohiyati to'g'risidagi o'z g'oyalarini ilgari surgan edi.

"Navodirul-vaqoe"da yoshlar uchun dunyoviy bilimlar zarurligi ta'kidlanadi.

O'zbek xalqining ma'rifatparvar shoiri **Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat** (1858-1909) XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo, shu jumladan, o'zbek xalqi pedagogik fikrlarining rivojlanishi tarixida alohida o'rin tutadi. Furqat ijtimoiy taraqqiyot jamiyat a'zolarining ilm-fanga, bilimga ega bo'lishiga bog'liq, deb tushungan. Uning fikricha, nodonlik – jamiyat uchun, inson uchun haqiqiy ofatdir, ilm-fan esa kishiga yo'l ko'rsatuvchi, tevarak-atrofdagi dunyo haqida bilim beruvchi chiroqdir, "Dilning mardi, ko'ngillarning sururi, ko'zlarining nuri ilmdir".

Furqatning fikricha, mamlakatning osoyishta, xalqning farovon yashashi va ma'rifatli bo'lishida g'amxo'rlik qilingandagina mamlakat taraqqiy qiladi, jamiyat a'zolarining orzu-umidlari ro'yobga chiqadi. Chunki bilimdon jamiyat rivojlanadi,

mamlakat obod bo'ladi, ilm-fan kishiga yo'l ko'rsatuvchi, qorong'ulikni yoritib turuvchi chiroqdir, deydi.

Iste'dodli qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri **Berdimurod Qarg'aboy o'g'li Berdaq** (1827-1900) o'z asarlarida qoraqalpoq xalqining XVIII-XIX asrlardagi ijtimoiy turmushini aks ettirarkan, davr hodisalariga xalqparvar va ma'rifatparvar shoir sifatida baho berdi hamda osoyishtalik, ilm o'rganish, axloq, odob, adolat, mehnatsevarlik va vatanparvarlik g'oyalarini olg'a surdi. Uning mehnatsevarlik va vatanparvarlik g'oyalarini olg'a surdi. Uning "Bo'lgan emas", "Yaxshiroq", "Xalq uchun", "Izlar edim", "Soliq", "Bu yil", "Umrim", "Ahmoq poshsho", "Menga kerak", "Avlodlar",

“O‘g‘limga”, “Ahmoq bo‘lma”, “Izlarim”, “Yoz kelarmi”, “Aydosbiy”, “Otangeldi”, “Ernazarbiy” kabi she‘r va dostonlarida ijtimoiy-siyosiy va pedagogik qarashlari o‘z ifodasini topgan.

Turkiston o‘lkasida pedagogik fikrlar taraqqiyoti.
Muhammadniyoz Komil Xorazmiy (1825-1899) o‘zbek adabiyoti, musiqashunosligi va tarbiyashunosligi taraqqiyotiga katta hissa qo‘sghan zabardast shoir va mohir bastakor bo‘lish bilan birga yirik davlat arbobi, tarjimon va xattot ham edi. Komil Xorazmiy ilmma’rifatni nodonlikka, jaholatga qarshi kurashda va insonning axloqiy kamolotida asosiy vosita sifatida talqin etadi. Shuning uchun ham shoir ilm-ma’rifatni hayotning zebu-ziyнати sifatida ta’rif etib yozgan edi:

Emas kishiga bu dunyoda mol-mulk kamol,

Husuli ilm-u hunar keldi bezavol, kamol.

Komil Xorazmiy odob-axloq va ta’lim-tarbiya mavzuidagi asarlarida yoshlar uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan masalalar borasida fikr yuritadi. Komil Xorazmiyning axloqiy qarashlari uning nafosat tarbiyasi to‘g‘risidagi g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liqidir. U axloqiy tarbiyani san‘at va adabiyotning vazifalaridan biri deb tushunadi. Uning fikricha, adabiyot ijtimoiy tafakkur shakllaridan biri bo‘lib, har doim o‘sishda, rivojlanishda va taraqqiyotda bo‘ladi.

Turkistonda jadidchilik harakati va ta’lim-tarbiya

Turkistondagi jadidchilik harakati bu bir tasodif hodisa bo‘lmay, balki hayotimizdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar mahsulidir. Jadidchilik oqimining ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy tomonlarini professor B.Qosimov o‘z tadqiqotida batafsil bayon etgan.

XIX asrning boshlaridan Buxorodagi ma’rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid‘atlarni isloh qilish fikri paydo bo‘la boshlaydi. Shunday islohot tarafdoरlarini jadidchilar, ya’ni yangilik tarafdoरlar deb atay boshlaydilar. Jadidizm (arabcha “jaded” so‘zidan olingen bo‘lib “yangi” degan ma’noni bildiradi). O‘sha davrlardan boshlab bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya’ni feodal-o‘rta asrchilik, diniy fanatizm ruhida bo‘lgan kishilarni esa qadimistlar, deb atay boshladilar. XIX asr boshlarida bir qancha ma’rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin

madrasani isloh qilish g‘oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi. Qadimistlar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Haydar esa Kursaviyni zindonga tashlatib, o‘lim jazosiga hukm qiladi. Ammo uning tarafdoरlari uni zindondan qochiradilar. Kursaviy Qozonda o‘z faoliyatini davom ettirib, 1813-yilda vafot etadi.

XIX asrning 50-60-yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), g‘ijduvonlik domla Fozil, Mo‘minjon Vobkandi, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdoरi ekanliklarini yozadilar. Islohotchilar rahnamosi Marjoniy o‘zining dasturida quyidagi olti asosiy masalalarni qo‘yadi: Qur‘ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o‘zları erkin fikr yuritsinlar. Birovning birovga ko‘r-ko‘rona ergashishi qat‘iy man qilinsin. Madrasalarda o‘qitiladigan hoshiya va sharh kabi quruq mazmunga ega bo‘lgan va madrasa o‘quvchilari uchun foydasiz bo‘lgan hamda ularning 8-10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin.

Madrasalarda Qur‘oni Karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o‘tilsin. Arifmetika, tarix, jo‘g‘rofiya, tabobat, handasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o‘qishga qarshilik ko‘rsatilmasin. Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad alayhissalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko‘zda tutilsin.

Marjoniy va uning tarafdoरlari bo‘lgan o‘sha davrning jadidlari musulmon taraqqiy parvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan bir qatorda qadimiy islom madaniyati davridagidek dunyoviy darslarni o‘qitishni shart qilib qo‘ydilar. Biroq, qadimistlar va amirning reaksiyon siyosati natijasida ta’qibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo‘ldi. Uning maslakdoshlaridan ko‘pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra urilgach, ular tavba qilib, qaytib bunday ishlarni qilmaslikka va’da berdilar.

XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko‘p joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi. Bu harakat

mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini qayta qurishga qaratilgani sababli eski tuzum, eski turmush, eski maktab tarafdarlarining kuchli qarshiligiga duch keldi. Bu qarshi kuch vakillari qadim yo qadimchilar deb atalgan bo'lsa, yangi hayot shabadalarini olib kelishga uringan kishilar esa jadid yoki jadidchilar degan nom oldilar. Shu tarzda XX asr boshlarida jadidlar va jadidchilik harakati yuzaga keldi. Yangi asrning boshlanishi bilan avvalgidek ijtimoiy xorlik, iqtisodiy va madaniy qoloqlik sharoitida yashash mumkin emasligi ular uchun oydek ravshan edi. Nafaqat Markaziy Osiyo, balki Rossiyada yashovchi xalqlar ham o'z taqdirlarini o'zgartiribgina, feodal tuzumning negizlarini parchalabgina yangi hayotga qadam qo'yishlari mumkin edi. Oq podsho idora qilgan mamlakatdagi ana shu og'ir vaziyat tufayli 1905-yil to'ntarishi sodir bo'ldi. Bu to'ntarishdan maqsad jamiyatni demokratlashtirish, sakkiz soatlik ish kunini joriy etish, dvoryanlar ixtiyoridagi katta yer-mulkni olib, dehqonlarga bo'lib berish va hokazolar edi. Birinchi rus to'ntarishining bu dasturi bilan tanishgan Markaziy Osiyolik taraqqiyarvar ziyolilar tatar qardoshlari ortidan borib, jadidchilik harakatiga kelib qo'shildilar. 1907-yil Eron burjua to'ntarishi, 1908-yil Turkiya burjua to'ntarishi, Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining rasmiylashuvi va kuchga kirishida katta ahamiyat kasb etdi. Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar yo'li bilan xalq va jamiyat hayotini yaxshilashga, madaniy yuksaklikka olib chiqishga qaratilgan dasturni bajarishga kirishdilar. Ular ta'sirida o'zbek zaminining boshqa go'shalarida ham jadidchilik harakati avj oldi.

Jadidchilik jamiyatni to'ntarish yo'li bilan emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni o'zining asosiy vazifasi deb belgiladi. U o'zining bu vazifasini ado etishda, faqat bir sinfga – proletariatgagina tayanmadni. Umuman jadidchilik insoniyatni sinflarga bo'lib tashlash tarafdoi emas. Jadidlar hatto qadimchilar bilan ham ittifoq tuzib, xalq va kelajak manfaati yo'lida baqamti ishslash, bugungi ifoda bilan aytganimizda turli siyosiy qarashlarga ega bo'lgan xalq qatlamlarining tinch-totuv yashashi va ishlashi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Behbudiy ana shu "muttahid" front tuzish g'oyasini bayon qilar ekan, "ulamo yoki ziyoli va taraqqiyarvarlarimiz boy va avomimiz birlashib, din va millat va vatanning rivoji uchun xizmat

etsak", deb yozgan. Jadidlarning bunday muttahid frontni tuzishga intilganlarining boisi turli sharoit bilan belgilangandi. Avom ham, boylar ham, ulamo ham, ziyolilar ham chor hukumati qaramog'ida bo'lgan mustamlakaning biri oz, ikkinchisi ko'p siquvda bo'lgan kishilar edilar. Markaziy Osiyo bozorlarida rus savdo va sanoat burjuaziysi hukmron bo'lib, mahalliy burjuaziya vakillari sina boshlagan edilar. Boshqacha aytganda, mustamlakachilik azobini mahalliy boylar va savdogarlar ham sezaga boshladilar. Ana shunday tarixiy sharoitda, jadidlarning fikr-mulohazalariga ko'ra, oddiy xalqning iqtisodiy-madaniy hayotini yaxshilash qanday zarur bo'lsa, chet el kapitali iskanjasidan, mustamlakachilik kishanlaridan qutulish ham shunchalik kechiktirib bo'lmas vazifa edi.

Jadidlar 1906-yoldayoq "Taraqqiy" deb nomlangan gazeta nashr ettirib, o'z g'oyalarini tarqata boshladilar, oradan ko'p o'tmay, "Xurshid", "Shuhrat" singari yangi gazetalar dunyo yuzini ko'rди. Markaziy Osiyoning turli shaharlarida jadid maktablari bodroqdek ochilib, ularda diniy ilmlar bilan birgalikda dunyoviy bilimlar ham keng targ'ib qilindi. "Jadidlar nima haqida gapirishmasin, hammasi yangi nafas, yangi g'oya edi, proletar mafkurasi ham, ishchilar sinfi ham yo'q edi, tabiat birlamchi deguvchilarning mafkurasini deyarli hech kim tushunmas, biladiganlar esa juda ozchilikni tashkil qilar edi. Shuning uchun jadidchilikning yangi g'oyalar bilan paydo bo'lib, ruhoniylarga, hukmron sinflarga qarshi turishi, madaniyatni yaratishi, bir so'z bilan aytganda, yangilik edi, "jadid" jumlasining ma'nosi ham "yangi" demakdir".

Agar lo'nda qilib aystsak, jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan: Diniy taassuf va fanatizmga qarshi kurash. Diniy aqidalarga asoslangan o'rta asr maktablari o'rniga Ovro'po qabilidagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o'qitishga moslangan yangi usuldagagi maktablarni tashkil etishda, feodal davri masalalarni hal qilish. Jadidchilik g'oyalarini keng xalq maorif tizimini isloh qilish. Jadidchilik g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish niyatida yangi o'zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish. Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablari qatnashlarini ta'minlash yo'li bilan ular taqdirini o'zgartirish va oilada islohot o'tkazish.

Mahalliy boylar va savdogar ahlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziysi bilan bir huquqda bo'lishi, mahalliy amaldorlarning chor hukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurash. Shu yo'l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish. Asosiy talablari ana shundan iborat bo'lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona quroq bo'lib, ular shu quroq yordami bilan o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo'ldilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari

Mahmudxo'ja Behbudiy (1878-1919). Turkiston yoshlarini ilm ma'rifatli qilish to'g'risidagi g'oyalarni targ'ib qilganda, u ikki toifadagi ma'lumotli kishilarni tayyorlashni nazarda tutadi: bir toifadagilar – diniy ma'lumotli kishilar bo'lib, ular millatning diniy murabbiylari sifatida islomning sofligini muhofaza qilishlari zarurligini, ikkinchi toifadagilar esa dunyovny bilim egalari bo'lib, ular ijtimoiy hayotda musulmonlar manfaatlarini himoya qilishlari kerakligi to'g'risida shunday deb yozadi:

"Bularning (ya'ni o'sha joylarda o'qib kelganlarning – mualliflar ta'kidi), – Misrdan kelgani olimi dunyovi zamona bo'lib, din va millatimizni dunyo va oxiratda obod bo'lishimizga sabab bo'ladilar. Peterburgdagi tibbiyot, huquqiya, xikmiya, olimiya va adliya maktablarida o'qiganlarimiz tabib, muallim, ahli huquq va hokim bo'lib, davlat ishlariga va hukumat mansablariga aralashib, sizga naf yetkurar. Bu ilmlardan o'qib, yuqorida bayon bo'lgan podsholik mansablariga kirib, din va millat, vatan va davlatga xizmat qilmoqni shariat aslo man qilmaydi".

Behbudiyning bu qarashlari, ayniqsa "Padarkush" "Otasini o'ldiruvchi" pyesasidagi ziyolining savodsiz boyga o'g'lini diniy va dunyoviy ilmlardan xabardor qilish borasidagi quyidagi nasihatlarida ochiq-oysin ko'rinadi:

"Biz musulmonlarga, alaxsusus, bu zamonda ikki sinf ulamo kerakdir: biri ilmi diniy, digari olimi zamoni, olimi diniy; imom, xatib, mudarris, muallim, qozi, mufti bo'lib, (ular) xaloyiqni diniy va axloqiy va ruhoni yishlarini boshqarar.

Olimi zamoni bo'lmoq uchun bolalarni avvaldan musulmoncha xat va savodini chiqarib, zarurati dinya va millatimiz tilini bildirgan so'ngra, hukumatimizni nizomli mакtablariga bermoq kerakdir, ya'ni gimnaziya va shahar mакtablarini o'qib tamom qilganlaridan so'ng Peterburg, Moskva dorilfununlariga yuborib, doktorlik, zakonchilik, injenerlik, sudyalik, ilmi sanoat, ilmi iqtisod, ilmi hikmat, muallimlik va boshqa ilmlarni o'qitmoq lozimdir.

Umuman, Behbudiyning "Padarkush" dramatik asarining asosini ma'rifatparvarlik g'oyasi tashkil etadi. Chunki Behbudiy xalq ta'limi, yoshlar va kattalar o'rtasidagi munosabatlarni o'ziga xos yo'l bilan badiiy ifoda etgan. Mazkur asarda ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi g'oyat jiddiy, nozik, qaltis munosabatlarni ta'lim-tarbiyatdagi bosh masala tarzida talqin etiladi.

Behbudiyning "Padarkush" asari Turkiston xalqlarining qalbini muttasil hayajonlantirib kelayotgan muammolarga bag'ishlanganligi va milliy o'ziga xos eng muhim xususiyatlarini o'z ichiga olganligi bilan jamoatchilik e'tiborini tortadi. Bunda oila tarbiyasida ota-onalarning o'rni haqida gap boradi. Behbudiyning pedagogik qarashlarida, mакtab tarbiyasi bilan oila tarbiyasi uzviy birgalikda olib borilishi lozim, aks holda fojialar ro'y beradi, degan g'oyani oldinga suradi. Mакtab har qancha to'g'ri yo'l ko'rsatsa-yu, ota-onalar bolasini boshqa tomonga tortadigan bo'lsa, bola tarbiyasi tamoman izdan chiqadi, degan fikr-mulohazalar asardagi obrazlar faoliyatida ifoda etiladi.

Munavvarqori Abdurashidxonov qadimchilar tomonidan "kufur uyasi" deb atalgan yangi usul maktabiga ilm-ma'rifat o'chog'i, yangi ma'naviyat, ma'naviyat maskani chor mustamlakachilari zulmi ostida milliy g'ururi, qadr-qimmat yerga urilgan xalqni milliy mustaqillik uchun kurashga hozirlaydigan targ'ibotxona sifatida qaradi. U mакtabni islohot qilmay turib, odamlarning ongida o'zgarish yasab bo'lmasligini yaxshi tushunib yetgan edi. Munavvarqori ochgan yangi usul "Namuna" mакtabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu mакtabda tayyorgarligi ancha jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Munavvarqorining o'zi esa jadid mакtablari uchun yangi tovush ("usuli savtya") usulida darsliklar - "Adibi avval" ("Birinchi adib", 1907) alifbosi va "Adibi soniy" ("Ikkinchi adib", 1907), "Yer yuzi"

(“Jug’rofiya”), “Havoyijon diniya” (1907) kitoblarini yozib chop ettigan. Bular o’lkadagi jadid maktablari uchun asosiy darslik sifatida bir necha bor qayta nashr etildi.

Xullas, Munavvarqori va safdoshlari bu jamiyat orqali qashshoq va kasalmand kishilar, o’quvchilarga yordam ko’rsatsh bilan cheklanmaydi, Rusiya va Turkiyadagi oliy o’quv yurtlariga talabalar yuborish bilan ham shug’ullanganlar. U millat bolalarini savodxon qilishdek bunday savob ishga faqat “Turon” jamiyat a’zolarini jalb etbgina qolmasdan, balki mahalliy boylarning ham boshini qovushtirib, ularning e’tiborini bu xayrli ishga tortadi. Munavvarqori 1922-yildan Turkiston maorif noziri, keyin esa Toshkentning eski shahar maorif bo’limi muboshiri (inspektori) bo’lib ishladi, o’sha yili 23–25-martda bo’lib o’tgan P-Umumturkiston maorif xodimlari qurultoyida ishtrok etb. maktab bo’limiga a’zolikka saylandi. Keyinchalik Alisher Navoiy nomli ta’lim-tarbiya bilim yurtda va turli maktablarda o’zbek tili va adabiyotidan dars berdi.

Munavvar qorining “Tug’ishganlik sevgisi” hikoyasida mardlik, insof, diyonat, mehr-oqibatlilik, “Dev pechka” hikoyasida esa mehnatsevarlik, bugungi ishni ertaga qo’ymaslik, ota kasbini o’rgatish va uni e’zozlash kabi g’oyalar ilgari suriladi. “Qullikka qanday tushdi?” hikoyasida esa bolalarga xushfe’l, rostgo’y savodli bo’lishga, yoshlikning qadriga yetish to’g’risida pand-u nasihatlar qilinadi. Zero, Munavvar qori o’z asarlarida targ’ib qilgan tarbiyashunoslikning bunday dolzarb masalalari bugungi kunda ham o’z ahamiyatini yo’qotgani yo’q, albatta.

Abduqodir Shakuriy (1875-1943) Samarcand shahri yaqinidagi Rajabamin qishlog’ida 1901-yilda yangi usuldagagi maktabni tashkil qiladi. Yangi usuldagagi bu maktabda arifmetika, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar o’qitildi. Shakuriy o’zi ochgan yangi usuldagagi maktabida arab tilining qoidalari va harflarni o’qitishga jiddiy e’tibor bergen holda, o’quvchilarni so’z bo’g’inlari bilan tanishtirar va shu bo’g’inlar asosida bolalar uchun tushunarli sodda so’zlarni tuzardi.

O’qishning birinchi kundanoq so’z bo’g’inlarini Shakuriy daftarga yozdirar va ularni o’qish, yozishga o’rgatar edi. Keyin esa muallim bo’g’inlarni harflarga ajratar va bu harflardan yangi bo’g’inlar tuzar edi. Shu tarzda bola besh-olti oy davomida o’qish

va yozishga o’rgatilardi. Keyin esa Shakuriyning o’zi tuzgan “Rahnomai savod” (“Savod chiqarish rahbari”) va uning shogirdi Ismatulla Rahmatullayev tomonidan tovush-harf uslubi asosida tuzilgan “Alifbe ta’limi” darsligi o’qitildi.

Shakuriy 1907-yilda bolalarning yosh xususiyatga muvofiq tarzda axloq, odob va tur mush qoidalaridan dastlabki ma’lumot berish maqsadida “Jome-ul hikoyat” (“Hikoyalari to’plami”) nomli ikkinchi kitobini tuzadi. Bu kitob boshlang’ich matabning II, III sinflari uchun terma kitobdir. Kitobdan 48 ta kichik-kichik odob-axloq mavzusidagi hikoyalari va 15 ta she’riy asarlar o’rin olgan. Uning uchinchi o’qish kitobi “Zubdat-ul ash’or” deb ataladi. Muallifning bu o’qish kitobini tuzishdan asosiy maqsadi o’quvchilarning olgan bilimlarini takomillashtirish va mustahkamlash bilan birga ularda she’riyatni o’rganishga havas uyg’otish va ularni (o’zbek, tojik, ozarbayjon) klassik adabiyot namunalari bilan tanishtirishdan iborat edi.

Abdulla Avloniy. Yer yuzida barcha o’lmas obidalar, insoniyat hayotini tubdan o’zgartirib yuboradigan jamiki ulug’ kashfiyat va ixtiolar, mumtoz san’at va adabiyot durdonalari odamzotning aql-tafakkuri mahsulidir.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Ma’rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniying asriy qadriyatlarimiz asosida yaratgan “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari sharqona tarbiyaning noyob qo’llanmasi sifatida bugungi kunda ham o’zining qadri va ahamiyatini yo’qotgan emas. Hozirgi kunda ushbu mavzu dolzarbli haqida gapirsak, jadidlarning yetuk vakili Ismoilbek va uning davridagi jadidchilarning ma’rifatparvarlik g’oyalari haqidagi ma’lumotlar bilish, bugungi kunda ma’naviy hayotimizdagi qadr-qiyomatini bilish uning ilmiy merosini asrashdek vazifalarni oldimizga qo’yadi.

Ma’lumki, jadidchilik, eng avvalo, ma’rifatparvarlik harakati sifatida paydo bo’lgani uchun jadidlar o’z faoliyatlarini maktablar ochish, darsliklar yozish va matbuot nashrlarini chiqarish bilan boshladilar. Jadidlarning til, yozuv va imlo bilan bog’liq qarashlarini ularning ana shu amaliy harakatlarda ham aks etgan edi. Bu xalqimizni ma’rifatli qilishga bo’lgan urunishlar edi. Mustaqillikka erishganimizdan so’ng ma’rifatchilik tarixini o’rganishga keng yo’l

ochib berildi. Ko'plab ilm ahli nomlari oqlandi va ularning ijodini ask ettiruvchi asarlar chiqa boshladi. Bularning ichida Abdulla Avloniyning ma'rifatparvarlik falsafasi alohida o'rin tutadi. Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Ta'lim to'g'risida qonun, Sh.Mirziyoyev asarlari, mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan Abdulla Avloniy shoир, yozuvchi, dramaturg, ammo pedagogika uning hayotidagi muhim sahifani tashkil etadi. U faoliyatning ilk bosqichidan to umrining so'nggi damlarigacha o'qituvchilik qildi, pedagogika fanining ham nazariy, ham amaliy masalalari bilan mustaqil shug'ullandi, darsliklar yaratdi. XX asr zamonaviy o'zbek pedagogikasining asoschisi, o'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasi fanining tamal toshini qo'ygan mutafakkiridir.

1904-yilda Abdulla Avloniy Mirobod mahallasida eski maktablardan farq qiluvchi usuli jadid maktabi ochdi va o'zi mudirlik hamda o'qituvchilik qildi. Shu vaqtidan uning pedagogik faoliyati boshlandi, maktabning dovrug'i Toshkentning uzoq chekkalariga ham tez tarqaldi. Ushbu maktabning birinchi o'quvchilaridan, uzoq yillar Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) pedagogika kafedrasiga mudirlik qilgan, marhum pedagog olim Yusuf Tohiriy mazkur maktab va uning o'qituvchisi A.Avloniy haqida quyidagi xotiralarini yozib qoldirgan edi: "Shaharning qarama-qarshi chekkasida, temir yo'l ishchilari istiqomat qiladigan Mirobodda yangi tipdagi maktab ochilganligi haqida eshitib qoldik. Tez orada bu maktabning fazilatlari haqidagi shov-shuvlar, uning muallimi Avloniyning dovrug'i butun shaharga tarqaldi. Hammaning tilida: "Mirobodagi maktab 6 oyda o'qish-yozishni o'rgatarmish, jo 'g'rofiya, hisob, tabiatni o'rganish degan darslar o'qitilmish", - degan gap yurardi. Bizga juda sirli tuyulgan bu maktabni va uning donishmand muallimini ko'rishga hammamiz oshiqardik. Nihoyat bir kuni uch-to'rttamiz borishga jazm qildik. Maktab pastakkina, nimqorong'u bo'lib, masjid yo'lagiga joylashgan edi. Xonaning tepasidagi yorug'lik uchun qoldirilgan tuynukdan qish va bahorda qor bilan yomg'ir ham tushib turardi. Lekin xonada o'quvchilar va o'qimoq uchun kelganlar soni ko'p edi. Xayolimizda domlaning allaqanday bir sirli tomoni bor edi. Bizni qotmagina, kichik jussali, qorachadan

kelgan, istarasi issiq, cho'qqi soqol bir kishi kutib oldi. Bu nomi tilga tushgan muallim Avloniy edi. O'qishga qabul qilindik. Ko'p o'tmay ko'z oldimizda yangi bir dunyo ochilganiga to'la ishonch hosil qildik.

Maktab o'quvchilari o'qish yozishda, hisob masalalarini hal etishda, tabiat hodisalaridan xabardor bo'lishlari, juda ko'p she'r va hikoyalarni yod bilishlari bilan hammamizni lol qoldirishdi. Avloniy maktabi bizdan borgan bolalar bilan liq to'ldi. Shu tariqa bu maktab tobora shuhrat topib bordi". A.Avloniy birinchilardan bo'lib ushbu maktabiga rus tilini o'quv predmeti sifatida kiritdi. Bunday usuli jadid maktablari xalq o'rtasida qanchalik shuhrat qozonmasin, mustamlakachi ma'murlarning katta qarshiliklariga duch keldi. Chunki ularning bu faoliyati chinakam fidoyilik edi. Hukumat mahalliy maktablarni va muallimlarini iqtisodiy ta'minlamagani yetmaganday, o'qituvchilari, o'qitadigan darslik va kitoblari, hatto o'quvchilarigacha qattiq nazorat ostiga olgan edi.

Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida "Vatanni suymak" degan bobida Vatan tuproqi muqaddas. Unda ajdodlarimizning xokilari bor, unda kelajak nasllarimiznnig haqlari bor. Shuning uchun ham Vatanni oddiygina sevish mumkin emas, uning istiqboli uchun kuyunish, kurashish, kelguvchi avlodlarga to'la-to'kis, ozod farovon holda topshirish hissi ham mavjud. Abdulla Avloniy ona-Vatanga mana shunday yoniq qalb bilan munosabatda bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti qachon rivojlanma boshlagan?
2. Turkistonda jadidchilik harakati haqida nimalarni bilasiz?
3. Mahmudxo'ja Behbudiyning qanday asarlarini bilasiz?
4. Munavvarqorining pedagogik qarashlari haqida bilasizmi?
5. Abdulla Avloniyning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari haqida ma'lumot keltiring.
6. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti haqida ma'lumot bering.
7. Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari haqida bilasizmi?
8. Shakuriyning axloq, odob va turmush qoidalari haqidagi asarlari?

15-MAVZU: HOZIRGI DAVRDA JAHON MAMLAKATLARI BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMI TARIXI VA PEDAGOGIKA FANI RIVOJI

Reja:

1. Jahon mamlakatlari ta'lismiz. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lismiz. Ta'lismiz modellari.
2. XXI asr ta'lismidagi global tendensiyalar. Xalqaro loyihalar va ta'lismiz dasturlari.
3. AQSH ta'lismiz. Yaponiyada ta'lismiz.
4. Janubiy Koreya ta'lismiz. Finlandiya ta'lismiz. Germaniyada ta'lismiz.

Tayanch tushunchalar: *ta'lismiz, rivojlangan davlatlar, tendensiya, Xalqaro loyihalar, ta'lismiz dasturlari, texnologik revolyutsiya, ta'lismi tabaqalashtirish, gomogenlar, gegeron, qiyoslash texnologiyasi, amerika modeli.*

Jahon mamlakatlari ta'lismiz. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lismiz. Ta'lismiz modellari

Jahonning yuksak darajada taraqqiy etgan davatlarda ta'lismiz tarbiya ishlarining yo'lga qo'yilishi, maktablarda amalga oshirilganini o'rganish orqali biz mustaqil respublikamiz milliy ta'lismizlarini yangitdan tashkil qilishda, ta'lismiz tarbiyada, maktab ishini tashkil etishda eskirib, o'z dolzarbligini yo'qotib borayotgan faoliyat shakllari va usullaridan tezroq xalos bo'lish, uni munosib tarzda yangilashda qo'shimcha boy manbalarga ham ega bo'lamiz. Zotan, hozirgi zamon ta'limalida davlat hamda jamiyat talabi va manfaatlari aks etib turishi kerak.

Ilmiy texnika taraqqiyoti, yangi texnologik revolyutsiya sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata oladigan jamiyat a'zolarini yetishtirib berish, yosh avlodni kasb-hunarga yo'naltirish hamda o'rta ta'larning ko'p variantli uchinchi bosqichini joriy etish, ta'lismiz-tarbiya berishda eng ilg'or pedagogik vositalarni qo'llash, ta'linda tashabbuskorlik va ijodkorlikka keng yo'l ochish, uning eng maqbul tizimlarini yaratish kabi chet el tajribalarini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda keng ko'lamdagi

islohotlarni o'z boshidan kechirayotgan bizning ta'limalimiz uchun bu katta ahamiyatga ega.

Keyingi yillarda chet el ta'limi bo'yicha ko'pgina maqolalar, broshyuralar, qo'llanmalar chop etildi, unga bag'ishlab seminarlar, anjumanlar, o'quvlar, uchrashuvlar o'tkazildi.

Bu bizning ta'lismizlаримизда, chet ellarda o'quv tarbiya ishlarining qo'yilishiga e'tibor va qiziqishning tez sur'atlar bilan o'sib borayotganligidan dalolatdir. Xalq ta'limi tizimlarida chet el ta'limi o'rganish bilan shug'ullanuvchi muassasalar ham tashkil topmoqda. Xalq ta'limi vazirligidan tashqari bu masala bilan Respublika o'quv-metodika markazida, pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti tarkibida maxsus bo'limlar faoliyat ko'rsatmoqda, malaka oshirish markaziy institutida bir qator kafedralar ish bilan shug'ullanmoqdalar.

Chet el ta'limi tizimlaridan bizning mutaxassislarni voqif qilishda BMTning O'zbekistondagi vakolatxonasi, elchixonalar, AQShning Tinchlik Korpusi mutaxassislari, Germaniya xalqaro rivojlanish fondi, AKSELS markazi, Adenauer jamg'armasi, Fransiya madaniyat markazi, Britaniya Kengashi, Gyote instituti, "Silm A.Sh." firmasi, YUNESKO va YUNISEFning vakolatxonalari va boshqa ko'plab tashkilotlar yaqindan yordam bermoqdalar.

Darhaqiqat, rivojlangan xorijiy davatlarda ta'larning, mamlakat ichki siyosatiga faol ta'sir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligi, e'tirof qilingan haqiqatdir. Shu tufayli ham chet mamlakatlarida maktab ehtiyojini iqtisodiy ta'minlashga ajratilayotgan mablag' miqdori yildan-yilga oshib bormoqda.

Yaponlarda, masalan, "maktab muvaffaqiyat va farovonlik timsoli" gina bo'lib qolmay, "u insonlarni yaxshilaydi", degan fikr ishonch va e'tiqodga aylangan.

Ta'lim to'g'risidagi g'amxo'rlik taniqli siyosatchilarning ham hamisha diqqat e'tiborida bo'lgan. Shuning uchun ham AQShning sobiq Prezidenti R.Reyganni, Buyuk Britaniya Bosh vaziri M.Techcherni, Fransiya Prezidenti F.Mitteranlarni maktab islohotining tashabbuskorlari deb, bejiz aytishmaydi. F.Mitteran maktabni "Jamiyatni harakatlantiruvchi kuch" deb hisoblagan.

Rivojlangan mamlakatlarda pedagogik tadqiqotlarni amalga oshiradigan ko'p sonli ilmiy muassasalar ishlab turibdi.

Germaniyada ularning soni 2 mingdan ortiq. Fransiya, AQSh, Yaponiya ta'lim-tarbiya nazariyasi muammolari bilan yuzlab davlat va xususiy tashkilotlar, universitetlar, pedagogik tadqiqot markazlari shug'ullanmoqdalar. Ular faoliyatini esa xalqaro ta'lim markazlari, masalan, AQShda xalqaro ta'lim instituti muvofiqlashtirib bormoqda. Ko'pchiligining faoliyati o'quv dasturini takomillashtirish va qayta qurishga qaratilgan.

80-yillardan boshlab Buyuk Britaniyada ham AQShdagi singari o'r ganilishi majburiy bo'lgan fanlar doirasi kengaytirildi. Ingliz tili va adabiyoti, matematika va tabiiy fanlar o'quv setkasining yadrosini tashkil etadigan bo'ldi. Qolgan predmetlarni tanlab olish o'quvchilar va ota-onalar ixtiyoridadir.

"Yangi dunyo"ning pedagogik g'oyalari Fransiya va Germaniya ta'limiga ham sezilarli ta'sir etayotir.

Germaniya to'liqsiz o'rta maktablarida asosiy predmetlar bilan bir qatorda tanlab olinadigan ximiya, fizika, chet tillari kiritilgan o'quv dasturlari ham amalga oshirilayotir. Bu o'quv dasturi tobora to'liqsiz o'rta maktab doirasidan chiqib, o'rta maktablar va gimnaziyalarni ham qamrab olmoqda.

Yaponiya maktablari ikkinchi jahon urushidan keyinoq Amerika ta'limi yo'lidan bordi. Lekin shunga qaramay, bu ikki mamlakat o'quv dasturida bir qator farqlar ko'zga tashlanadi. Yaponiyada o'quv dasturlari jiddiy murakkablashtirilgan, asosiy fanlar majmui ancha keng, bir qator yangi maxsus va fakultativ kurslar kiritilgan. Masalan, umumiy ta'lim maktablarining yangi musiqa ta'limi o'quv dasturiga milliy va jahon mumtoz musiqasini o'r ganish ham kiritilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy rivojlangan davatlarda 60–80-yillarda tabiiy ilmiy ta'lim dasturi tarkibiga fizika, ximiya, biologiya, ba'zi hollarda astronomiya, geologiya, mineralogiya, fiziologiya, ekologiya elementlari kiritilib, u AQSh va Fransiyada 4 yil, Buyuk Britaniyada 6 yil, Germaniyada 2 yil o'qitiladi. O'quv predmetlarini integratsiyalash jarayonida yangi-yangi kurslar paydo bo'la boshladi. Fransiyada 70–80-yillarda to'liqsiz o'rta maktablar o'quv dasturidagi tabiiy-ilmiy va gumanitar turkumiga eksperimental, iqtisodiy gumanitar kurslar kiritiladi.

Hozirgi paytlarda rivojlangan mamlakatlar o'quv dasturiga integratsiyalashtirilgan kurslarni kiritish to'la amalga oshirildi.

Fransiya maktablarida ularga 6-10 foiz, Buyuk Britaniya maktablarida 15 foiz o'quv soatlari ajratildi. Maktablarda amalga oshirilayotgan islohotlar ta'lim ishini tabaqalashtirish muammolarini keltirib chiqardi.

Iqtisodiy rivojlangan xorijiy mamlakatlarda ta'limni tabaqalashtirish eng dolzarb masalaga aylangan. O'quvchilarni tabaqalashtirib o'qitish xorijiy mamlakatlarda asosan boshlang'ich ta'lim kursidan keyin amalga oshiriladi. Masalan, Fransuz pedagoglari ta'lim jarayonida sind o'quvchilarini uch tabaqaga ajratib o'qitishni afzal ko'radilar. Bular quyidagilar :

1. Gomogenlar – matematika va gumanitar yo'nalishda ish olib borsa bo'ladigan o'quvchilar.

2. Yarim gomogen – tabiiy turkumdagи fanlarni o'zlashtira olishga moyil o'quvchilar.

3. Ge geron – barcha predmetlarni har xil saviyada o'zlashtiradigan o'quvchilar va hokazo.

Tabaqalashtirish jarayonining yangi muhim yo'nalishi to'ldiruvchi ta'limni rivojlantirish bo'lib qolmoqda.

To'ldiruvchi maktablar paydo bo'lishining sababi, AQSh va G'arbiy Yevropada o'zlashtirmovchi hamda ulgurmovchi o'quvchilarning ko'payib borayotganligi, funksional savodsizlik avj olayotganligidir.

80-yillarda AQSh o'quvchilarinig 50-yillarga nisbatan reyting ko'rsatkichi 973 dan 893 ga tushdi. Fransiyada har uch litseychidan biri bu salbiy holatni bartaraf etish to'ldiruvchi ta'lim zimmasiga tushadi.

To'ldiruvchi ta'lim maktabgacha tarbiya muassasalarida, maktab va litseylarda amalga oshirilmoqda. AQShda bu xizmatga ommaviy axborot vositalarining imkoniyatlari ham safarbar etilgan, Milliy telekompaniya maxsus o'quv kanali orqali 130 soatlik o'quv ko'rsatuvlari tashkil etildi.

O'quv jarayonlarini tabaqalashtirib olib borish bo'yicha chet mamlakatlarining ko'pchiligidagi tadqiqotlar davom ettirilmoqda. Rivojlangan davatlarda iqtidorli bolalarga e'tibor tobora ortib bormoqda.

Keyingi davrlarda o'z tengdoshlariga nisbatan qobiliyatda bir necha barobar ilgarilab ketgan bolalar ko'plab topilmoqda. Ular

o‘quvni juda erta boshlab ta’lim kurslarini o‘zlashtirishda katta shov-shuvlarga sabab bo‘ladigan darajada muvaffaqiyatlarga erishadilar.

Shunday iqtidorlar maktabi G‘arbdagi 60-yillardayoq paydo bo‘lgan edi. Bunday maktablarning o‘quv dasturlari bolalar qobiliyati va imkoniyatini to‘la ro‘yobga chiqarishni ta’minlab berish darajasida murakkab tuzilgan.

Iqtidorli bolalarga qarama-qarshi qutbda turgan aqli zaif o‘quvchilarning taqdiri ham chet elliq hamkasblarni tobora tashvishlantirmoqda, bunday holning kelib chiqish sabablarini o‘rganish, oldini olish bo‘yicha ko‘pgina profilaktik ishlar olib borilmoqda va ular uchun maxsus maktablar ochilmoqda. Lekin statistik ma’lumotlar bunday bolalar soni tobora oshib borayotganligini ko‘rsatayotir.

70-yillarda AQShda kelajak maktabi umummiliy loyihasini amalga oshirishga kirishildi. Bu eksperiment mazmuni o‘qituvchi buyrug‘i bilan ish tutish, ko‘proq o‘quvchilarga mustaqil ishlash imkoniyatini berishdan iborat. Ta’lim tarkibi sinfda ishlash, mustaqil mashg‘ulot, o‘qituvchi konsultatsiyasini o‘z ichiga oladi.

Ta’lim modellari. Qiyosiy pedagogik tizim bu qiyosiy pedagogika metodologiyasi asosida pedagogikaning xalqaro, regional, milliy tajribalarini o‘rganish va tatbiq qilish imkoniyatlarini aniqlash, shuningdek, pedagogik tizimni ma’lum davlat, region, aniq o‘quv muassasida rivojlantirish bo‘yicha qiyoslashga yo‘naltirilgan dinamik pedagogik tizimdir.

Qiyoslash texnologiyasi ikkita bo‘limdan iborat bo‘lib, birinchisi “o‘rganish va qayd qilish”, ikkinchisi “tuzish va tatbiq qilish” deb nomlanadi. “O‘rganish va qayd qilish” bo‘limida qiyosiy tadqiqotlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi. - ta’lim tizimi va uning elementlarini rivojlanish holati va yo‘nalishlarini aniqlash; - ma’lumotlari to‘plash;

- aktlarni tahlil va tasnif qilish;
- qiyoslash mezonlarini tanlash.

“Tuzish va tatbiq qilish” bo‘limidagi qiyosiy tadqiqotlar esa quyidagicha amalga oshiriladi:

- o‘rganilayotgan obyektning prognostik modelini tuzish;
- tatbiq qilish shakli, metodi va chegaralari;

- xususiy va umumiylilikni aniqlash;
- eng maqbul modelni tuzish;
- ta’lim muassasalariga tatbiq etish.

Qiyosiy pedagogikaning asosiy tarkibiy qismlari zamon va makon omillaridir. Zamon omili bir xil pedagogik tizimni turli tarixiy davrlar, asrlar, yillarda taqqoslashni nazarda tutadi. Bunda turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan pedagogik nazariyalar o‘rganiladi.

Makon omili esa turli hududlarda joylashgan davlatlarning pedagogik tizimlarini taqqoslashni nazarda tutadi. Quyida makon omiliga ko‘ra turli davlatlar ta’lim modelini taqqoslab ko‘ramiz. Masalan:

Amerika modeli: kichik o‘rta maktab → o‘rta maktab → katta o‘rta maktab → 2 yillik kollej → universitet tizimidagi 4 yillik kollej → magistratura → doktorantura. **Fransiya modeli:** onalar maktabi → o‘rta maktab → kollej → texnologik, kasbiy va umumta’lim litseyi → universitet → magistratura → doktorantura.

XXI asr ta’lim tizimidagi global tendensiyalar. Xalqaro loyihalar va ta’lim dasturlari

Jahon ta’limi muammolarini hal etishda turli ta’lim tizimlari ishtiroki zaruriyatini talab etadigan yirik xalqaro dastur va loyihalash muhim ahamiyat kasb etadi. Yirik xalqaro loyihalarga quyidagilar kiradi:

- **ERAZMUS** – maqsad Yevropa Ittifoqiga a’zo davlatlar talabalarining mobilligini taminlash (masalan, dastur doirasida 10% talabalar Yevropa mamlakatlaridagi boshqa oliy ta’lim muassalarda o‘qishga borishlari kerak).

- **LINGVA** – bu dastur kichik sinflardan boshlab chet tillarni o‘rganish samaradorligini oshirishga mo‘ljallangan.

- **EVRIKA** – ushbu loyihaning maqsadi Sharqiy Yevropa davlatlari bilan amalga oshirilayotgan tadqiqotlarni uyg‘unlashtirish.

- **ESPRIT** – yangi axborot texnologiyalarini yaratish sohasida Yevropa universitetlari, kompyuter firm kuch va imkoniyatlarini birlashtirishni talab etuvchi loyiha.

- **EIPDAS** – arab davlatlarida ta’limni rejalashtirish va boshqarishni takomillashtirish sohasiga doir dastur.

- **TEMPUS** – Yevropa Ittifoqining hamkor-davlatlarda oliy ta’limni rivojlantirishga yo‘naltirilgan dasturi.

- IRIS – xotin-qizlarning kasbiy ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga yo’naltirilgan loyihamar tizimi.

Lotin Amerikasi mamlakatlari 1961-yilda AQSh taklif etgan iqtisodiy yordam dasturini, ya’ni “Taraqqiyot yo’lidagi ittifoqi” dasturini qabul qilishga majbur bo’ldi. Unda xalq ta’limini rivojlantirishning o’n yillik rejasiga ham ifodalangan, umuman, mazkur dasturda maktablar tarmog’ini kengaytirish, o’quv maskanlarini bartaraf etishning, butun jamiyatni zamonaviylashtirishning asosiy omili ekani qayd etilgan, ammo dasturda asosan xorijiy mustamlakachilar va mahalliy zodagonlarning maqsad hamda manfaatlari nazarda tutilgan bo’lib, ularning niyati, avvalo, xodimlarni yetishtirish va taraqqiyparvar jamoatchilikning diqqat e’tiborini dolzARB siyosiy muammolardan chalg’itish edi.

60–70-yillarda Lotin Amerikasidagi barcha mamlakatlarda maorif organlarining faoliyati keskin kuchaydi. Hukumat maktab va universitetlar ishiga, ularni moliyaviy ta’minalashga jiddiy e’tibor berdi. Amerika davlatlararo organlari va BMT tashkilotlarining, avvalo YUNESKOning harakatlari tufayli o’qituvchilar tayyorlash, shuningdek, maktab xodimlariga yangicha o’qitish usullarini o’rgatish keng tus oldi. 60-yillar oxiridan ko’pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida maktab va universitet ta’limi tizimi isloq qilina boshlandi. Islohotning asosiy g’oyasi o’quv maskanlarini ma’rifiy mazmundagi yoki mahalliy maqsadlarni ko’zlangan vazifalarini bajarishga, fan texnikani takomillashtirish negizida iqtisodiyotni jadal rivojlantirish vazifalarini amalga oshirishga yo’naltirishdan iborat edi.

Ta’lim siyosatini ana shu tariqa o’zlashtirishlarini Shimoliy Amerika o’quv markazlari asosida ta’limni zamonaviylashtirish deb baholash mumkin edi. Mazkur o’zlashtirishlar pedagogik jihatdan muayyan amaliy maqsadlarni ko’zlashga da’vat etdi. Yosh avlodni o’qitish sohasidagi mazkur o’zgarishlar ko’pchilikning ishonchini oqlamadi va umidini puchga chiqardi. Tub ijtimoiy iqtisodiy o’zgarishlarni amalga oshirmay, ta’lim sohasida ham muvaffaqiyatlarga erishib bo’lmasligi to’g’risidagi fikrlarni isbotladi. 60–70-yillarda ta’lim sohasini rejalashtirish asta-sekin yo’lga qo’yildi, o’quv yurtlarini mablag’ bilan ta’minlash tartibga solindi. Maktab ishlarni markazlashtirish kuchaydi va bu hol o’quv

dasturlarini tuzish, kadrlardan foydalanish, maktab binolarini qurish kabi ishlarni muvofiqlashtirish imkonini berdi.

Mintaqadagi (Barbasdan boshqa) hamma mamlakatlarda bolalarni majburiy ravishda 14 yoshgacha (Peruda 16 yoshgacha) o’qitish joriy etildi. Boshlang’ich maktabdagi, ayrim mamlakatlarda, hatto o’rta maktabdagi o’qish ham bepul qilindi. Lekin bu qoida faqat davlat sektoriga qarashli maktablarga taalluqli edi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ba’zilarida maktablarning azaliy tizimini o’zgartirish bo’yicha ham islohotlar o’tkazildi. Boshlang’ich maktablarni va o’rta maktablarning dastlabki bosqichlarini birlashtirgan maktab ta’limi bazaviy turkumi tuzildi. Chunki boshlang’ich maktabga asoslanib kelgan kasborlik maktablarning umumta’limiy saviyasini oshirish zarur edi. Dastlab 1965-yilda Chilida 8 yilga mo’ljallangan bazaviy turkum tashkil topgan bo’lib, 70-yillarda Boliviya va Braziliyada ham 8 yillik. Peru, Salvador va Venesuelada 9 yillik Argentinada 6 yillik, Yamayka va Kolumbiyada 5 yillik ana shunday turkumlar joriy etildi. Peru, Panama va boshqa qator mamlakatlarda majburiy ta’lim faqat boshlang’ich maktablarga emas, balki butun bazaviy turkumga ham tatbiq qilindi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ayrimlaridagi o’quv dasturlarining tor ixtisoslashuvi va muayyan amaliy yo’nalishiga ega bo’lishi yoshlarning umumta’limiy tayyorgarligi uchun zararli bo’lib, tayyorgarlik darajasi pasayishiga olib keldi. Braziliya, Kolumbiya, Venesueladagi maktablar ixtisoslashtirilganining oqibati ana shu fikrni yaqqol isbotlaydi. Mazkur islohot aholini ish bilan ta’minlashning, davlat korxonalarini uchun kadrlar tayyorlashning ba’zi muhim milliy muammosini va boshqa ba’zi masalalarini hal etish imkonini bergen bo’lsa-da, qator salbiy natijalarga olib kelishi ham muqarrardir. Chunki ushbu ixtisoslashtirish bir tomonlama xarakterga ega bo’lib, maktab tizimining amerikachalashuviga, uning insonparvarligi buzilishiga sabab bo’ladi. Mintaqadagi mazkur o’zgartirishlardan ko’zlangan asosiy maqsad ajnabiylar monopoliyalar va mahalliy katta kompaniyalar korxonalarini yerlik mehnat resurslari hisobidan malakali kadrlar bilan ta’minlash edi. Shunga ko’ra, ta’limning isloq qilish dasturining bir tomonlama xarakteri tez orada yaqqol ayon bo’ldi.

Shunga qaramay, mintaqada ta'limni isloq qilish, shu jumladan, o'rta maktablarni ixtisoslashtirish milliy iqtisodiyotni kadrlar bilan ta'minlashda ma'lum darajada yordam berdi. Shuning uchun ham davlat boshlang'ich maktablar bilan bir qatorda o'rta va oliv o'quv yurtlarini ham mablag' bilan ta'minlashni kuchaytirib bordi. Mintaqada xususiy o'quv yurtlari tarmog'i ham kengaydi. Ta'limning hamma bosqichlaridagi o'quvchilar kontingenti, ya'ni soni ancha ortdi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida ta'lim tizimi

Amerika Qo'shma Shtatlarida bolalar 6 yoshdan 17 yoshgacha 12 yil o'qiydilar. Ta'lim tizimi quyidagicha tashkil etilgan:

1. 3 yoshdan 5 yoshgacha maktabgacha tarbiya muassasalarida.
2. Boshlang'ich maktab. Bu bosqich 1–5-sinflarni o'z ichiga oladi.
3. To'liq bo'Imagan o'rta maktab. Bu bosqich 6–8-sinflardan iborat.
4. Yuqori maktab. Bu bosqich 9–11-sinflar bo'ladi. Mazkur Yuqori maktab bilan Oliy ta'limni aralashirmslik kerak.

Amerika maktablarida 9-sinfgacha asosiy e'tibor matematikaga emas, balki tabiiy fanlarga qaratiladi, yuqorida tasdiqlangan yagona dasturlar bo'lmaydi. O'quvchilar uchun yagona, majburiy darsliklar, qo'llanmalar yo'q. Amerika maktablarida texnikaviy jihatdan yaxshi jihozlangan, sinflar kompyuterlashtirilgan. Har bir maktabda boshlang'ich sinf o'quvchilarini tashiydigan maxsus avtobuslar, stadionlar, turli laboratoriylar bor. Amerika maktablarining aksariyati davlat ixtiyorida bo'lib, davlat mablag'i bilan ta'minlanadi. Lekin shaxsiy maktablar ham anchagina. Katta shaharlarda yashovchi o'ziga to'q ota-onalar farzandlarini shaxsiy maktablarga berishga harakat qilishadi. Davlat maktablarida tekin, shaxsiy maktablar esa — pullik o'qitiladi. Vashington shahridagi shaxsiy maktabda bolani o'qitish uchun bir yilga taxminan o'n ming dollar to'lash kerak. Bunday maktablarda boy oila farzandlari ta'lim oladilar. Shaxsiy maktablarning har biri o'zi xos xususiyatlarga, maxsus dasturlarga, maxsus o'qituvchilarga ega. Bunday maktablarda sinfda o'qiydigan o'quvchilar soni kam bo'ladi. Shaxsiy maktablarda boshlang'ich sinflardan boshlab estetik tarbiyaga, san'atga alohida e'tibor beriladi.

Amerika davlat maktablarining yuqori sinflaridagi o'qish-o'qitish tizimi biznikidan tubdan farq qiladi. Yuqori sinflardagi har bir o'quvchiga alohida o'qituvchi-murabbiy biriktiriladi. U shu o'quvchining qobiliyati, qiziqishlarini sinchiklab o'rganib, faqat shu o'quvchiga mos alohida reja tuzadi, uning o'qishiga rahbarlik qiladi. U o'rganishi lozim bo'lgan majburiy fanlar ro'yxatini tuzib chiqadi. Masalan, 9-sinf o'quvchisi bir fandan, deylik, kimyodan kuchli bo'lisa-yu, chet tilidan oqsasa, bu o'quvchiga 9-sinfda o'ninchisinf rejasi bo'yicha kimyoni o'rganishga ruxsat etiladi. U chet tilini 9-sinf hajmida yoki yengillashtirilgan reja bo'yicha o'rganishi mumkin. Kimyodan yoki matematika, biologiya, fizika va boshqa tabiiy fanlardan maktab rejasini muddatidan oldin tugatgan, barcha nazorat ishlarini topshirgan o'quvchiga maktabda o'qib yurgan vaqtidayoq shu fanlar bo'yicha o'zi kirmoqchi bo'lgan kollejning birinchi kursi imtihonlarini ham topshirishiga imkoniyat yaratiladi.

Amerikaning Yuqori maktablarida shunday o'qituvchilar borki, ular kollejlarning birinchi kurslarida o'qitiladigan ma'lum fanlardan dars berishlari hamda imtihon olishlari shart. Amerika maktablarida bitirish imtihonlari yo'q. Oliy o'quv yurtlariga kirish uchun bizdagidek kirish imtihonlari olinmaydi. Biroq har bir abituriyent oliy o'quv yurtiga kirish uchun matematika va ingliz tilidan sinov (test) topshiradi. Bunday testlar Amerikada har yili 3–4 marta o'tkaziladi. Sinov savollari kitob shaklida har yili chop etiladi. Ularda mingga yaqin mashqlar, masalalar va ularning yechimlari ko'rsatiladi. Sinflarda qanday savollar bo'lishi bizga o'xshab sir tutilmaydi, balki ochiq-oydin "matematika va ingliz tilidan bu yil mana shu savollarga javob berish lozim" deb ko'rsatiladi. O'quvchilar bu kitobni olib, kirish sinovlariga tayyorlanadi.

Amerikada talabalar matematika va ingliz tilidan kirish sinovlarini 10–12 sinflarda o'qib yurgan vaqtlarida, o'zlariga qulay paytda topshira oladilar.

Amerika oliy o'quv yurtlariga kirish uchun belgilangan sinov (test)lar ikki xil bo'ladi:

SAT (Sxolastik aptityud test);

AKT (Amerikan kollej test) sinovlari.

SAT sinovlari murakkabroq bo'ladi. Mashhur universitetlarga kirish uchun SAT sinovlarini topshirish shart bo'ladi.

Bulardan tashqari Murakkablashtirilgan sinov ham bor. Bu sinovni oliy maktablarga kirayotgan barcha talabalar ham topshirishlari shart emas. Mabodo biror talaba shu murakkablashtirilgan sinovlarni topshirib universitetga kirsa, u talabaga maxsus stipendiya beriladi. Amerikaning eng katta boyligi – bu aql. Aql bu mamlakatda qadrlanadi, aqlii talabalar alohida taqdirlanadi. Aqlii, a'lochi talabalar o'quv yurtlarining faxri sanalgani sababli ham, ularga turli yo'llar bilan yordam berish. stipendiyalar tayinlash orqali ularni o'quv yurtlarida saqlashga harakat qiladilar. O'zi tanlagan sohada yutuqlarga erishayotgan talabalar ro'yxati har yili alohida kitobda nashr etilib turiladi. Bundan maqsad mazkur soha bilan qiziquvchi kompaniyalarning e'tiborini bo'lajak olimlarga qaratishdir.

Yuqorida sanab o'tilgan sinovlarning natijalari va yuqori sinflarda barcha fanlardan olgan baholarining o'rtacha miqdori talabani universitetga qabul qilish yoki qilmaslik uchun asos hisoblanadi. Amerika kollejlari ikki yillik va to'rt yillik bo'ladi. Ikki yillik kollejlarni bitirgan talaba oliy ta'lim pog'onasidagi eng birlamchi darajaga ega bo'ladi. To'rt yillik kollejlarni tugatgan talabalar bakalavr darajasini olib, oliy ma'lumotning birinchi pog'onasiga erishadilar. To'rt yillik kollejlар bizning to'rt yillik institut va ayrim universitetlarga mos keladi. Amerika universitetlari tarkibiga ikki va to'rt yillik kollejlар, ilmiy-tadqiqot markazlari hamda ikkinchi bosqich oliy ma'lumot beruvchi o'quv yurtlari kiradi.

Ikkinci bosqich oliy ma'lumot beruvchi o'quv yurtlari bizning aspiranturaga to'g'ri keladi. Bu o'quv yurtiga kirish uchun ikki fandan imtihon topshirilishi shart. O'qishni muvaffaqiyatli bitirgan talaba magistrlik darajasini oladi. Magistrlik ilmiy darajasini olgan talaba doktoranturaga kirishi mumkin. Amerikada doktoranturaga kirish uchun faqat mutaxassislikdan jiddiy imtihon topshiriladi. Imtihon komissiyasi tarkibida talabaning bo'lajak ilmiy rahbari ham ishtirok etadi. O'qishni muvaffaqiyatli bitirib, dissertatsiya yoqlagan talaba doktorlik ilmiy darajasini oladi. Ijtimoiy fanlardan doktorlik dissertatsiyasi yoqlagan talabalarning hammasiga "falsafa doktori" ilmiy unvoni beriladi. AQSh maktablari – oliy maktabgacha mana shunday bosqichlarga ega.

Yaponiyada ta'lim tizimi

Yaponiya ta'limining shakllanishi 1867–1868-yillarda boshlangan. Yaponiya o'z oldiga ikki vazifani: 1 – boyish, 2 – G'arb texnologiyasini Yaponiya ishlab chiqarishiga kiritish masalasini qo'yadi va bu ishni amalga oshirish uchun birinchi galda ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish kerakligi aytildi.

1872-yili "Ta'lim haqida Qonun" qabul qilindi. Bunda yapon ta'limi G'arb ta'limi bilan uyg'unlashtiriladi. 1908-yil Yaponiyada boshlang'ich ta'lim majburiy 6 yillikka aylantirildi. 1893-yili kasb yo'nalishidagi dastlabki kollej paydo bo'ldi.

1946-yili qabul qilingan Konstitutsiya fuqarolarning ta'lim sohasidagi huquq va burchlarini belgilab berdi. Unda barcha bolalar bepul umumiy ta'lim olishlari shart ekanligi belgilab qo'yilgan. Hozirgi zamon yapon ta'lim tizimlarining tarkibi quyidagicha: bog'chalar, boshlang'ich mакtab, kichik o'rta maktab, yuqori o'rta maktab, oliy ta'lim tizimlariga kiruvchi o'quv yurtlari. Bolalar yosh xususiyatlariga qarab 3, 2, 1 yillik ta'lim kurslariga jalb qilinadi. Yaponiyada maktabgacha ta'lim muassasalarining 59,9% xususiy, 40,8% munitsipal, 0,3% davlatnikidir.

Majburiy ta'lim. Ta'limning pog'onasi 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lган bolalarni o'z ichiga oladi. 6 yillik boshlang'ich ta'lim va 3 yillik kichik o'rta maktab, 9 yillik majburiy ta'limni tashkil etadi va u bepuldir, tekin darsliklar bilan ta'minlangan. Muhtoj oilalarining bolalari bepul nonushta, o'quv qurollari, tibbiy xizmat bilan ta'minlanadi. Zarur bo'lган taqdirda ularning oilalariga moddiy yordam ko'rsatiladi. Shu qatorda xususiy maktablar ham mavjud.

Yuqori bosqich o'rta maktab 10, 11, 12 sinflarni o'z ichiga oladi, bunday mакtablarning kunduzgi, sirtqi va kechki bo'limlari mavjud. O'quvchilarning 95% kunduzgi mакtablarda o'qiydilar.

Yaponiyada o'quv yili 240 kun (AQSh 180). O'quv yili 1-apreldan boshlanib martda tugaydi. Yozgi kanikul iyun oyining oxirida boshlanib, avgustda tugaydi. Darslar 7 soatdan o'tiladi.

Dorilfununlarga katta o'rta mакtabni yoki 12 yillik oddiy mакtabni tugatgan o'quvchilar qabul qilinadi. U yerda 460 ta universitet bo'lib, 95 tasi davlat tasarrufida, 34 tasi munitsipal, 331 tasi xususiy, 1-toifadagi universitetlarda har bir o'qituvchiga 8 nafar, 2-toifali universitetlarda esa 20 tadan talaba to'g'ri keladi.

Universitetlarga qabul qilish ikki bosqichga bo'linadi: 1-bosqichi turar joyda o'tkaziladi: buning uchun yapon, eski yapon tili, matematika, fizika, ximiya, jamiyatshunoslik, tarix bo'yicha test sinovlaridan o'tadilar.

Bu sinovlardan o'tgan o'quvchilar universitetlarga yo'llanma oladilar va yana sinovdan o'tadilar. Xususiy universitetlarga esa to'g'ridan to'g'ri test topshiriladi. Bir qator xususiy universitetlar o'zining uzluksiz shaxobchasiga esa (bog'chadan boshlab hamma bosqichlarni qamrab oladi). Universitetdan talabalarni haydar yuborish mumkin emas. Lekin o'qish muddatini cho'zish mumkin (4 yillik o'qish 5-6 yilgacha cho'zilib ketishi mumkin).

Kollejlar:

1-kichik kollej;

2-texnik kollej

3-maxsus kollejlarga bo'linadi.

Uni bitirgan talabalar bakalavr diplomini oladi va universitetning 3- yoki 4- kurslariga qabul qilinadi.

Janubiy Koreyada ta'lif tizimi

Janubiy Koreyada ta'lif haqidagi Qonun 1948-yilda qabul qilingan. Ta'lif tizimiga asos qilib an'anaviy g'arb modeli olingan: 6 yil – quyi mifik, 3 yil – o'rta, yana 3 yil – oliy mifik; so'ngra to'rt yillik kollej va bakalavr unvoni beriladi; tanlangan fan yana 2 yil chuqur o'rganilgandan so'ng magistr unvonini olish mumkin. Fan doktori bo'lish uchun yana 3 yil vaqt sarflash lozim.

Mamlakatda oliy o'quv yurtlarining ishlari yaxshi yo'liga qo'yilgan. Koreyada 104 ta oliy o'quv yurti bor, ularning 80 foizi xususiydir. Hozir mamlakatda oliy o'quv yurtlarida o'qishga qiziqish juda kuchayib ketgan. Har yili maktablarning 40 foizi o'qishga kiradi. Talabalar soni bo'yicha Koreya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Lekin maktabgacha ta'lif muassasalari ishida muammolar bor. Talab ehtiyojni qondira olmayapti. Shuning uchun 1982-yilda maktabgacha tarbiya haqida qonun qabul qilindi. Bu yerda tarbiyaga bolalar bog'chasida asos solinishini yaxshi tushunishadi. Shu tufayli bu tarmoq keyingi yillarda 60 foizga kengaydi. Bunda diniy tashkilotlarning hissasi kattadir.

Boshlang'ich mifik masalasiga kelganda (bu maktabga olti yoshlilar kelishadi) sinflarning tig'izligini kuzatish mumkin. Har

sinfda 50 nafargacha bola o'qiydi. Dars nagruzkalari ham ko'proq. Lekin o'yinlar dam olish o'quv dasturiga kiritilgan. Shuning uchun dam olishga imkoniyat bor.

Boshlang'ich maktabda dars 40 minut davom etadi. O'rta maktabda esa darslar 45 minut.

Oliy maktabda darsning davomiyligi 50 minutga teng. Bu yerda ikki muhim jihatga to'xtalib o'tish zarur. Oliy maktabga, albatta, kirish imtihonlari topshirib kiriladi, o'qishlar pullik.

Boshlang'ich maktabda 9 ta fan o'qitiladi. Koreys tilini o'rganishga alohida e'tibor beriladi. Bundan tashqari arifmetika, ayrim ijtimoiy fanlar ham o'qitiladi.

O'rta maktabda fanlar yana 4 taga ko'paytirilgan. 7-sinfdan boshlab chet tillar o'rgatiladi. Mamlakatda ingliz tiliga e'tibor kuchli. Ko'pchilik bu tilda bemalol gaplasha oladi. Chet tillarni o'qitishga haftasiga 4-5 soat ajratilgan. Koreyslar yana bir tilni – klassik xitoy tilini majburiy ravishda o'rganadilar. 8-sinfdan boshlab Xitoy tarixi o'rganiladi.

Hunar maktablari Koreyada 600 tani tashkil etadi. Bu maktablarning 45 foizi bo'lajak mulkdorlarni tayyorlaydi, 23 foizida texnik kasb egalari yetishib chiqadi. Qolgan maktablarda dengizchilik, qishloq xo'jalik ixtisoslari o'zlashtiriladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, bu maktablarga korxonalar otaliq qiladilar. Ta'lif haqidagi qonun talablaridan biri shudir.

Koreyada ham alohida iqtidorli bolalarga e'tibor kuchli. So'nggi yillarda 5 ta sport, 6 ta ilmiy mifik ochilgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishiga Seul olimpiyadasi katta ta'sir ko'rsatgan.

Koreyada nogironlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikni har qadamda kuzatish mumkin. Aytaylik, bu yerda aravachalar yordamida harakatlanuvchilar uchun yer osti liftlari mavjud, maxsus jihozlangan past qilib qurilgan telefon-avtomatlardan nogironlar bemalol foydalanadilar, rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maxsus maktablar mavjud. Bu maktablarning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablag'lari hisobiga qurilgan. Davlat maktablarida din o'qitilmaydi. Lekin 3-sinfdan boshlab "Odobnomha" kabi maxsus fan joriy etiladi. Bu fan 12-sinfgacha o'qitilib, haftasiga 2 soat vaqt ajratilgan.

Bu fan o‘z ichiga dinni ham qabul qiladi. U qotib qolgan bir narsa sifatida emas, qadriyat sifatida o‘qitiladi. Bu butun tarbiya tizimi natijasidir. Ehromlarga borish, tarixiy yodgorliklar bilan tanishish, ma’naviy tarixni o‘rganish maktab sanining majburiy davomi hisoblanadi.

Maktablar uchun o‘qituvchi kadrlar tayyorlash masalasiga ham katta e’tibor beriladi. Koreyadagi barcha talabalarning 6,5 foizi bo‘lajak pedagoglardir. Mamlakatda 11 ta o‘qituvchilar kollejlari mavjud. Har bir provintsiya o‘z kollejiga ega. Boshlang‘ich sinflar o‘qituvchisi bo‘lish uchun 2 yil o‘qish kerak. Fan o‘qituvchisi birmuncha ko‘proq o‘qiydi.

Koreyada o‘qituvchining ish haqi 700 dollarga teng. Agar bunga pedagogika oliy o‘quv yurtlariga o‘qishga kirishdagi yuqori tanlovnii ham qo‘sadigan bo‘lsak, bu mamlakatda o‘qituvchi kasbinining e’zozlanishi sabablari ayondir.

Janubiy Koreyada ta’limning obro’si naqadar kattalagini quyidagi misoldan ham ko‘rsak bo‘ladi:

Soliqlar tizimida ta’limiy soliq joriy qilingan: ishlab chiqaruvchilar foydaning ma’lum foizini maorifga yuboradilar. Davlat byudjetining 24 foizi ta’limga sarflanadi. Mamlakat prezidenti (u xalq ta’limi Davlat kengashini boshqaradi) shaxsan provintsiyalar ta’lim boshqarmalari (bizdagi xalq ta’limi boshqarmalari kabi) boshliqlarini tayinlaydi. Bu ham ushbu mamlakatda maorifga qanchalar zo‘r ahamiyat berilishini ko‘rsatib turibdi.

Finlandiya ta’lim tizimi

Finlyandiya yaqinda nisbatan mustaqil davlatga aylandi, ammo ta’lim sohasida salmoqli muvaffaqiyatlarga erishdi, dunyodagi eng yaxshi tizimlardan birini yaratdi. Uning ta’lim tizimi turli mamlakatlardagi o‘qituvchilar orasida haqiqiy qiziqish uyg‘otadi, mutaxassislar tomonidan muhokama qilinadi va aholining hayratlanishiga sabab bo‘ladi. Zamonaviy ota-onalar o‘z farzandlarini Finlyandiyaga o‘qishga yuborishni orzu qiladi va maktab bitiruvchilari bu mamlakatda ta’lim muassasalarini ko‘proq afzal ko‘radilar. Finlyandiya ta’limining hodisasi nima va u qanday ijobjiy va salbiy jihatlarga ega?

Bolalik davri

O‘yin shaklidagi o‘quv jarayoni olti yoshdan boshlab bolalar bog‘chasida boshlanadi. U o‘quvchilarni birinchi bosqichda o‘qitish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarga o‘tishni maqsad qilib qo‘ygan. Mamlakatning ikki tilini - maktab va fransuz tilini o‘rganishga imkon beradigan har bir bolaning iste’dodini sinchkovlik bilan o‘rganishga qaratilgan. O’n oylik bo‘lgan barcha bolalar anaokuluga qabul qilinadi. Oddiy bolalarning yonida nogiron bolalar bor. Ularning ko‘philigi sog‘ayib ketadi, tengdoshlari bilan muloqot qiladi.

Maktab davri

Mamlakatning maktab o‘quvchilari o‘qish va tarbiya bilan porlashlari uchun odatiy holga kelganligi sababli ular ta’lim muassasasida oz vaqt sarflashadi. Maktabda uzoq muddat va mashg‘ulotlarsiz bilim olishlariga nima imkon beradi? Maktabning davomiyligi 10 oy (avgust-may oylari), kunduzgi mashg‘ulotlar kunduzi, kuzda, qish va bahorda qisqa muddatli dam olishlari bilan.

O‘quv jarayonining jadvalida bolaga qiziqarli tadbirlarga juda ko‘p vaqt beriladi: sport, xobbilar va boshqalar. Har bir o‘quvchining shaxsiy qobiliyatlari va xususiyatlarga ko‘ra, o‘rganish uchun mavzu olinmaydi. Ikki darajada tashkil qilingan: 1. Past darajadagi yettinchi sinfga. 2. Yuqori – to‘qqizinchchi sinfda. Keyinchalik, ixtisoslashuvga qarab, bola litsey yoki kollejni tanlaydi.

Fin maktab ta’limining afzalliklari va kamchiliklarini aniqlaymiz. Afzalliklar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Barcha davlat maktablari tengdir. Rivojlanish uchun ko‘proq mablag‘ oladigan elita institutlari yo‘q. Bolaning maktabini tanlash bepul va yashash joyiga bog‘liq emas. Va maktablarning teng moliyaviy va ta’lim olish imkoniyatlarini hisobga olib, eng yaqinlariga ustunlik beriladi. Tanlangan kasblarga ixtisoslashgan muayyan mavzuni ongli ravishda o‘rganadiganlar uchun maxsus maktablar mavjud.

2. Finlyandiya tizimi bolalarni bilim va salomatlik darajasiga qarab ajratmaydi. Bir sinfda g‘ildirakli aravachalar, talabalar va geekslar yonma-yon o‘qiydi. Ularning barchasi teng sharoitlarda muloqot qilishadi, jamiyatga moslashadi. Ularning har biri alohida va iqtidorli bo‘lishini, o‘qituvchilar ta’kidlaydi.

3. Bolaning tengdoshlar orasidagi munosabati va o'qituvchilarning unga bo'lgan munosabati ish joyiga va ota-onalarning pozitsiyasiga bog'liq emas. Ota-onalarning qayerdaligini aniqlash bo'yicha talabalarga savollar berish qat'iyan man etiladi. Ustoz uchun ustuvor vazifa bu bolalarning o'zi.

4. Hech qanday haq to'lash yo'q. Davlat bolaga hamma narsani beradi. Yozma materiallar va noutbuklardan ko'chirish va tushlik qilish. Maktabda bepul boshqariladigan ekskursiyalar va tadbirlar mavjud.

5. Bolalar o'z qobiliyatlari bo'yicha har xil bilimlarga ega, shuning uchun turli murakkablik darajalariga ega bo'ladilar. Bunga har bir bolaga alohida yondashish deyiladi.

6. Agar talaba materialni qo'shimcha tushuntirishni talab qilsa, o'qituvchi unga darsdan keyin bo'sh vaqtini ajratadi. Va buning uchun rag'batlantiriladi.

7. Bolalarga mavhum tushunchalarini emas, balki haqiqatlarni o'rgatadi. Maktab kundalik hayot uchun bilim beradi. Masalan, biz bank foizlarini hisoblashni, summalarни toplashni, maydon uchun rejani tuzishni va boshqalarni o'rganamiz.

8. O'quv jarayonida ixtiyoriy ishtirok etish va o'z-o'zini o'qitish tavsiya etiladi. O'smir faqat o'zi xohlagan bilimni oladi. Shu maqsadda jadval har bir kishi uchun zarur bo'lgagan narsalarni kesib tashlash uchun o'rnatiladi.

9. Repeaters sharmanda emas va sharmandalikka sherik emas. Bolaning bilimni yaxshilashi va kasbni tanlashi mumkinligiga ishoniladi.

Ushbu ijobjiy fikrlarga qo'shimcha ravishda siz salbiy tomonlarga e'tibor qaratishingiz kerak:

1. Maktabda qolgan o'quvchilarning bilim darajasini oshirish istagi yo'q, chunki ular o'qituvchilarga eng yaxshi o'quvchilarga nisbatan vazifalarni taklif qilishadi, bu esa yetakchi mavqega erishish imkoniyatini cheklaydi. Siz ko'proq narsani izlamasdan qilishingiz mumkin bo'lgan vazifani faqat bajarishingiz mumkin.

2. Bolalar va o'qituvchilar o'rtasida bo'ysunish yo'q, bu o'smirlik va yosh maksimalizm tufayli munosabatlarda noqulay vaziyatlarga olib keladi.

3. Maktab o'qituvchilar bilan bir yillik shartnoma imzolaydi, tajribali o'qituvchi o'rniga malakasiz xodimni olishga xavf

tug'diradi. Institut xodimlari doimiy emas, bu har doim ham ta'llim jarayoniga mos kelmaydi.

Fin matabida ta'llimning barcha afzalliklari va kamchiliklarini ro'yxatga olish uchun ko'p vaqt kerak bo'lishi mumkin va ular Fin matab o'quvchilarining imtihonsiz, qiyinchiliksiz va uyma-kizasiz yuqori sisatlari bilimlarga ega bo'lishlarini, tanlash erkinligidan va bolalik-o'smirlikdan bahramand bo'lishlarini aytishmoqda.

Finlandiya ta'llim tizimi nima?

Finlandiyada maktab haqida hech qanday tasavvurga ega bo'lmaslik uchun, o'qish yilining avgust oyidan may oyigacha 10 oy davom etishi haqida bilish kerak. Kurslar kunduz kunlari, juma kunlari esa kunduzgi soatlarda amalga oshiriladi. Bayramlar kuzda 4-5 kun, Rojdestvo bir necha hafta va Pasxadagi bir hafta. Bir qarashda, dastur jadal jihozlangan va bo'sh vaqt bo'lmasligi kerak. Lekin bu butunlay noto'g'ri. O'quv rejasini yaqindan o'rganib chiqsangiz, ularning sport bilan shug'ullanishi, malakali usta klublari va o'smirlar bilan qiziqqan boshqa kishilar bilan to'lganini ko'rishningiz mumkin.

• **Asosiy afzalliklari.** Har qanday ta'llim tizimi singari, Finlyandiyada o'z kamchiliklari va afzalliklari mavjud. Maktablar o'rtasidagi tenglik. Bu shuni anglatadiki, agar institutlar davlat turiga kirsa, unda hammasiga bir xilda homiylik qilinadi va "boy" va "kambag'al" tashkilotlarga sinflar bo'linmaydi. Finlyandiyada bir muddatgacha ota-onalarga farzand uchun muassasa tanlashni taqilovchi qonun mavjud edi. Uni eng yaqin yashash joydagи matabga berish kerak edi. Yaqinda bu ta'qilalar bekor qilindi, lekin ko'pchilik ota-onalar o'z farzandlarini matabga yaqinlashtirmoqda, chunki ular qulayroq bo'lgani uchun va ta'llim darajasi shaharning boshqa uchidan farq qilmaydi. Bu xususiy maktablar yo'qligini boshqa uchidan farq qilmaydi. Ular har qanday anglatmaydi, lekin ular ko'pincha talab qilinmaydi. Ular har qanday ixtisoslikda ongli ravishda tilga olinadigan, lingvistik yoki matematik bo'ladigan bolalar tomonidan talab etiladi.

• **Talabalar o'rtasidagi tenglik.** Fin boshqaruvi bolalarni kuchsiz va zaif, sog'lom va kasalga bo'lib tasniflantirmaydi va ularga bir sinfda o'qishga ruxsat beradi. Shuning uchun, odatda, bitta stolda nogironlar aravachasida va nogiron o'smirda kutib olish mumkin. Ularning barchasi jamiyatga erkin moslashadi va

tengdoshlari bilan muloqotda bo'lib, jamiyatga kiradi. Bu mamlakatda iste'dodli va sekin bolalar o'rtasidagi farq juda kichik.

• **Ota-onalar o'rtasidagi tenglik.** Barcha ta'lim muassasalarida bolaning ota-onasining ish joyini aniqlashga imkon beradigan barcha savolnomalar va dasturlar qat'iyan taqiqlanadi. Ushbu qo'llanma oxir-oqibatda, talabaga birinchi o'rinda beriladi.

• **Naqd to'lovlarning yo'qligi.** Davlat maktabi maktabga avtobusda qatnash uchun hamma narsani beradi. Ota-onalar o'qish joyidan ikki kilometrdan ko'proq uzoqlikda yashasa, darsliklar, noutbuklar, tushlik-darslar, maktabdan tashqaridagi tadbirlar, masalan, ekskursiya va muzeylar, bolani maktabga va uyga olib keladigan pullarni to'lamaydi.

• **Har bir talabaga individual yondashish.** Finlyandiya o'qituvchilari sinfni bitta organizm sifatida baholaydilar. ularda hujayralar kabi har bir narsa bir-biriga o'xshash. Aksincha, o'qituvchi har bir bolasini qobiliyatları asosida tayyorlaydi. Shunday qilib, har bir kishi tekshirish ishida o'z bilimiga mos keladigan ko'p bosqichli vazifalarni oladi. Bu uy vazifasi uchun ham amal qiladi. Bunga qo'shimcha ravishda, Finlyandiya o'qituvchisi ma'lumotdan qo'shimcha tushuntirish uchun darsdan keyin kechikib qolishlari mumkin. Ko'pincha mamlakatimizda repetitorlik deb ataladigan va u yerda ish haqi bilan amalga oshiriladigan bepul va hatto rag'batlantiriladi.

• **Haqiqiy hayotga tatbiq etilishi.** Sinflar, albatta, muhim bo'lgan narsalarni o'rgatadi: bank foizlarini qanday hisoblash mumkin, rezyume yoki ish uchun portfeli yaratish, uylar uchun to'lovlarni to'lash yoki hudud uchun rejani yaratish. Keraksiz narsalar yo'q qilinadi, lekin kattalar hayotida muhim narsa qoladi.

• **O'z-o'zini tarbiyalash va ixtiyoriylik.** O'qituvchilar, bilimlarni olishni xohlaydigan kishi bo'lishiga ishonchlari komil. O'ziga xos tilida "majburiy yoqimtoylig qilolmaysiz" deb nomlangan so'zlar beg'ubor ishlaydi va o'smir uchun kerak bo'lmagan narsalar jadvaldan olib tashlanadi. Maktabda ikkinchi yil bo'lib qolish ham sharmandalik emas. Hech bir talaba kasb tanlashda shoshilmayapti va qo'shimcha yil bilim va darajalarni yaxhilashga yordam beradi.

Asosiy kamchiliklari. Bir qator ijobiyl jihatlarga qo'shimcha

ravishda, Finlyandiya ta'limida tabiiy ravishda salbiy tomonlari bor:

• Ba'zilar ushbu ta'lim usuliga ishonishadi o'quvchilarning rivojlanishiga yo'l qo'ymaydi. Axir, agar siz topshiriqni bajarmasangiz, odatdagidan ancha murakkabroq bo'lsa xavotirlanmang, ertaga eski turiga qaytasiz. Bu, uni yaxshiroq qilish va yuqori darajaga ko'tarilishga imkon berishga imkon bermaydi.

• Bo'ysunmaslik o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida ayrim o'qituvchilar uchun noqulaylik tug'ilishi mumkin, chunki o'smirlik va yosh maksimalizm o'zini kattalarga qarshi dog' tushiradi.

• O'qituvchilar bilan tuzilgan shartnoma faqat bir yil. Ba'zilar yaxshi malakaga ega emas yoki bolalarni to'g'ri tarzda o'rgata olmaydilar.

Germaniyada ta'lim tizimi

Maktabgacha tarbiya tizimi Germaniya ta'lim tizimida ham muhim bosqich hisoblanadi. Uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bolalar bog'chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog'chalarini mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, xayriya birlashmalari, korxonalar, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasidadir. Ota-onalar bolalar bog'chalariga o'z farzandlarini tarbiyalayotganliklari uchun ancha miqdorda pul to'laydilar. 3 yoshdan 6 yoshgacha bolalarning 80% bog'chalarga qatnaydi. Germaniyada, odatda, bolalar bog'chada tushgacha tarbiyalanadilar. Kunning yarmida esa uyda, oilada bo'ladilar. Germaniyada kuni uzaytirilgan bog'chalar ham bor.

Majburiy ta'lim 6 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarga tegishli, ya'ni bu jarayon 12 yil davom etadi. Bundan 9 yillik (ba'zi joylarda 10 yil) maktabda to'la haftalik o'qishda o'qiydi. O'qish davlat maktablarida tekin. Xususiy maktablar ozroq. O'qish 6 yoshdan boshlanib, 4 yil davom etadi (faqat Berlinda 6 yil). Boshlang'ich maktabdan so'ng o'quvchilar yo'nalish bosqichidagi maktabga o'tadilar. Bu yerda 5-6 sinf bosqichidagi yo'nalish maktablarda maxsus dastur asosida o'qiydilar. Keyin navbatdagi maktablarda maxsus dastur asosida o'qiydilar. Keyin navbatdagi maktab tipiga ko'chadilar: bular – asosiy, maxsus maktab, real bilim maktabi.

yurtlari asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o'rtasida turadi. Qoidaga ko'ra bu yerda o'qish 6 yil davom etadi (5-10 sinfgacha) va to'la o'rta ma'lumot berish bilan tugallanadi. Bilim yurtini tugatganlar o'rta maxsus o'quv yurtiga yoki yuqori bosqichdagi hunar-texnika mактабига kirib o'qish huquqiga ega bo'ladi. Germaniyada gimnaziyalar ham mavjud. Ular 5-13 sinflarni o'z ichiga oladi. 11-13 sinflar oliy o'quv yurtlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Gimnaziyani bitirganlik haqidagi yetuklik attestati oliy o'quv yurtida o'qish imkonini beradi. Germaniya ta'lim tizimida hunar ta'limi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori malakali ishchilarga bo'lgan talab kuchlidir. To'liqsiz o'rta mактабни bitiruvchilarining esa 20% hunar ta'limi tizimida bilim olishni davom ettiradilar. Aksariyat hollarda o'qish muddati 3-3,5 yilni tashkil etadi.

O'qish uch bosqichdan iborat bo'lib, birinchi yili asosiy hunar ta'limi beriladi. Bunga o'qitilayotgan kasbga taalluqli maxsus fanlardan nazariy asoslar berilib, yirik korxonalarda amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Ikkinci yil davomida maxsus hunar ta'limi beriladi. O'quvchining birinchi yilda ikkinchi yilga o'tishi sinov imtihonlari o'tkazilib, o'qishni davom ettiruvchi yoshlar tanlab olinadi. Uchinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi yanada chuqurlashtirilib boriladi. Bitiruv imtihonlari maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi. Komissiya a'zolari korxonalarining yetakchi mutaxassislari, federal yerlardagi sanoat palatasi, hunarmandchilik palatasi vakillaridan tashkil topadi. Hunar maktablarining diplomlari oliy o'quv yurtlariga kirish uchun huquq bermaydi. Buning uchun 1 yillik tayyorlov kurslarini tugatish talab etiladi. O'qishga qabul qilish imtihonsiz maktab ta'limi to'g'risidagi hujjatga asosan oshiriladi.

Oliy maktab o‘z-o‘zini boshqarish huquqiga ega. Oliy o‘quv yurtini shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylangan Prezident boshqaradi. O‘z-o‘zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlab berilgan bir necha guruhlар bosqichma-bosqich ishtiroki prinsipiga amal qilinadi. Uning tarkibiga professor-o‘qituvchilar, o‘quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi. Talabalar o‘qishi erkin tashkil etilgan. Ko‘p sonli o‘quv bosqichlari bilan birga o‘quv rejalar taklif etiladi. O‘qishga haq to‘lanmaydi. Agar talaba yoki

ularning ota-onalari oziq-ovqat harajatlarini ko‘tara olmasa, o‘qish uchun moliyaviy yordam ko‘rsatish to‘g‘risidagi federal qonunga ko‘ra, ular moliya yordamida oladilar. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo‘sib berilsa, ikkinchi yarmi qarz tariqasida beriladi.

Mamlakatda ta'limning isloh qilish masalasi ko'pdan buyon muhokama qilinmoqda, bunda o'quv jarayonini qisqartirish taklif qilinmoqda. Hozir universitetlarda talabalar 7 yil o'qiydi. Ular o'qishga kirganlariga qadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki bунdesverda xizmat qilishni hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlayotganligini tushunamiz.

Germaniyada Xalq universitetlari mavjud bo'lib, ular partiya va dindan tashqari muassasa. Ularning ko'pchiligi kechki bo'lib, faqat 1989-yilda universitetlarda 400000 kurslar tashkil etilgan va bu kurslarda, 5,5 mln. tinglovchi malaka oshirgan. Davlat malaka oshirganlarni rag'batlantiradi va bu uchun har yili 5,5 mln. marka mablag' ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o'qish davrida tinglovchilarga mablag' bilan moliyaviy yordam beradilar. Asosan ishsizlar o'z malakasini oshirish imkoniyatlaridan ko'proq foydalananadilar va bu bilan ish topishlari tezlashadi. Yarim yil davomida malaka oshirgan ishchilarning 75% ish bilan ta'minlanadi. Cherkovlar ham fuqarolarning bilim darajalarini oshirishda faol ishtirok etadi. Yevangel cherkovi o'zining 15 akademiyasida dolzarb mayzular bo'yicha konferensiyalar tashkil etadi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta’lim tizimi haqida nimalarni bilib oldingiz?
  2. Xalqaro loyihalarni aytib bering.
  3. Ta’lim dasturlari bu.....?
  4. AQSh ta’lim tizimi haqida gapirib bering.
  4. Yaponiyada ta’lim tizimining o‘ziga xos jihatlari qanday?
  5. Janubiy Koreya, Finlyandiya va Germaniya ta’lim tizimlarining qiyosiy tahlilini keltirib o’ting.
  6. Ta’lim modellari haqida ma’lumot bering.
  7. XXI asr ta’lim tizimidagi global tendensiyalar...
  8. Xalqaro loyihalar va ta’lim dasturlari...

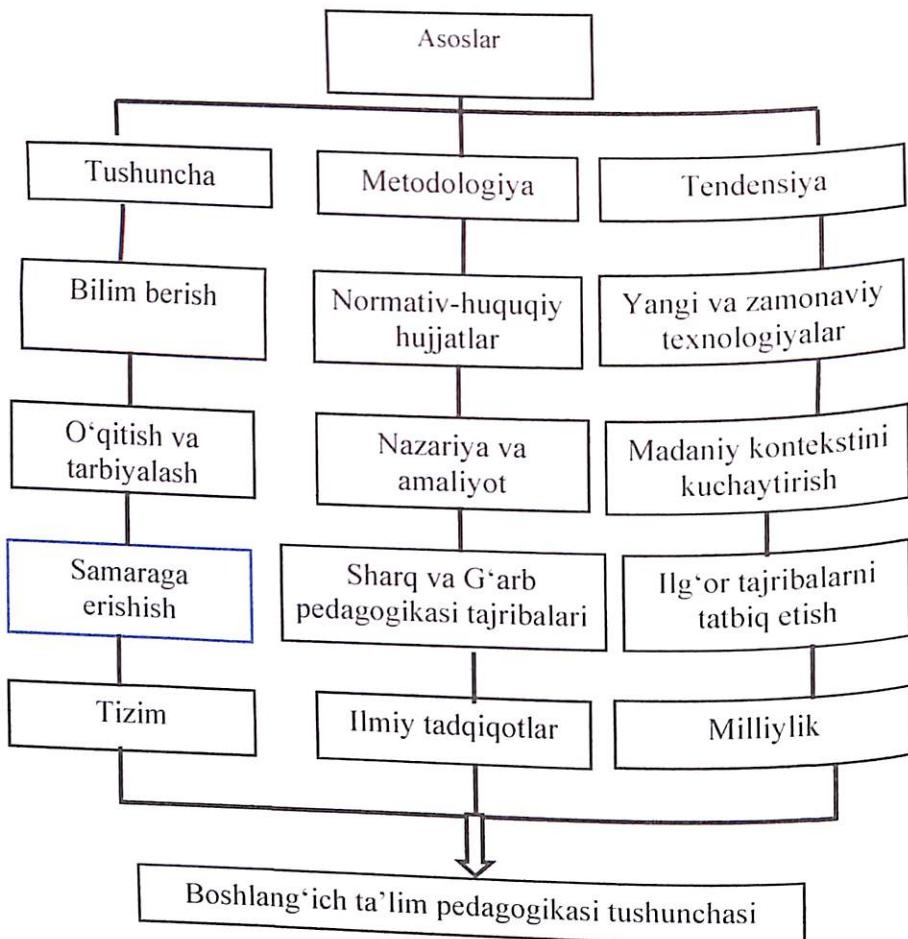
II BOB. AMALIY VA SEMINAR MASHG'ULOTLARI

III semestr

1-amaliy mashg'ulot: Boshlang'ich ta'lism pedagogikasining umumiy asoslari

Pedagogikada hali hal etilmagan muammolar juda ko'p. Bular ilmiy tadqiqot olib borish yo'li bilan hal etiladi.

Zero, boshlang'ich ta'lism pedagogikasi mazmuni quyidagicha idrok etiladi.

1-tarqatma material

- Boshlang'ich ta'lism tushunchasi.
- Boshlang'ich ta'lism pedagogikasining asosiy vazifalari.

2-tarqatma material

- Boshlang'ich ta'lismda tarbiya tushunchasining ifodalananishi.
- Boshlang'ich ta'lismda ta'lism tushunchasining ifodalananishi.

Test topshiriqlari

- Boshlang'ich ta'lismning asosiy vazifalari sifatida quyidagilardan qaysi biri noto'g'ri?

A) boshlang'ich sinf o'quvchilarining tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish;

B) boshlang'ich sinf o'quvchilarini katta hayotga tayyorlash;

C) boshlang'ich ta'lismni ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish;

D) boshlang'ich ta'lism samaradorligiga erishish.

- Pedagogika fanining predmeti?

A) ta'lism-tarbiya jarayoni, mazmuni, qonuniyatları, tamoyilları, shakl, metod va vositalari. B) muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o'stirish. C) yaxlit pedagogik jarayon. D) o'quvchilarni nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar bilan quollantirish.

3. Pedagogikanig asosiy kategoriylaridan biri bo'lgan tarbiyaga qaysi qatorda to'g'ri ta'rif berilgan? A) aniq maqsad, ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni B) o'quvchilarni nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar bilan quollantirish, kompetentlikni tarkib toptirishga jarayoni

C) ta'lism-tarbiya jarayoni, mazmuni, qonuniyatları, tamoyilları, shakl, metod va vositalari

D) Yaxlit pedagogik jarayon.

4. Ta'lism-tarbiya natijasida o'zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui" ushbu ta'rif quyidagi keltirilgan tushunchalardan qaysi biriga tegishli?

- A) ma'lumot B) ko'nikma C) bilim D) malaka

5. Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi mavjud bo‘lmasa fan qaysi qatorda keltirilgan?

- A) ta’lim menejmenti B) etika C) estetika D) mantiq

Savol va topshiriqlar

- Pedagogika nimalarni tadqiq qiladi?
- Pedagogikaga doir adiblarning qanday asarlarini bilasiz?
- Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasiga doir asosiy tushunchalarni izohlang.
- Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasining asosiy yo‘nalishlari.
- Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasining maqsad va vazifalari.
- “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fanining boshqa fanlar bilan bog‘liqligi.

2-amaliy mashg‘ulot: Shaxsning rivojlanishi, tarbiyasi va ijtimoiylashuvi

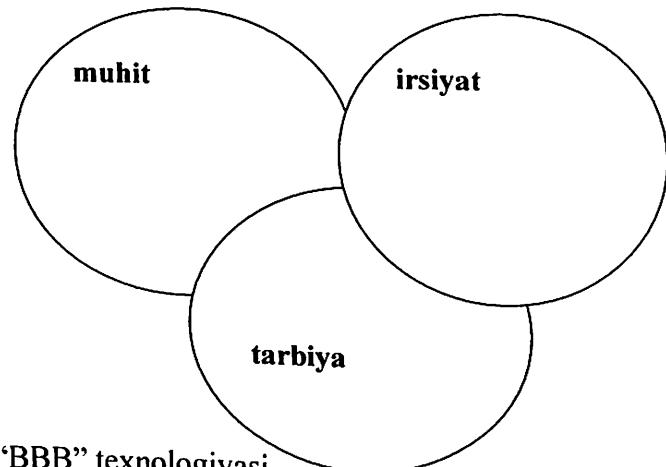
1-tarqatma material

- Shaxsga ijtimoiy muhitning ta’siri
- Faoliyat o‘zi nima?

2-tarqatma material

- Yosh davrlarining o‘ziga xos rivojlanish qonuniyatları
- Shaxsning ijtimoiylashuvi.

Shaxs ijtimoyilashuviga ta’sir etuvchi omillar. Venn diagrammasi to‘ldiring.

“BBB” texnologiyasi

Tashkilotchi shaxsiga bo‘lgan talablar

Bilardim	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

Test topshiriqlari

1. Shaxs – bu: A. Kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekti, ta’lim sohasidagi xizmatlarning iste’molchisi va ularni amalga oshiruvchi.

B. Ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga soluvchi.

D. Har qanday odam shaxs hisoblanadi.

E. Yangi tug‘ilgan chaqaloq.

2. Shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar nima?

A. Mikro muhit, mezo muhit, makro muhit, irsiyat, ta’lim-tarbiya, shaxsiy faoliyat.

B. Mikro muhit, iste’dod, xotira.

D. Shaxsiy faoliyat, mafkura.

E. Irsiyat, iste’dod, xotira.

3. Ibtidoiy jamoa davrlarida tarbiyaning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan shart-sharoitlar nimalardan iborat?

A. Ibtidoiy kishilarning mehnat faoliyati va bunda tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar.

B. Kohinlar va oqsoqollarning maqsadga muvofiq faoliyati.

D. Bolalarning kattalarga taqlidi.

E. Kishilarning o‘z nasl-nasabini davom ettirishda tabiiy-biologik negizga asoslanishi.

4. Tarbiya qachon vujudga kelgan?

A. Kishilik jamiyatni paydo bo‘lishi bilan

B. Asrimiz boshlarida

D. Uyg‘onish davrida

E. Quidorlik tuzumi davrida

5. Tarbiya jarayoni qanday jarayon?

A. Hamma javoblar to‘g‘ri

B. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchi qatnashadigan jarayon

D. Tarbiyachi bevosita tashkil etadigan, ko‘p qirrali qatnashadigan jarayon

E. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyatlarini o'z ichiga olgan ikki yoqlama jarayon.

6. "Metod" so'zining lug'aviy ma'nosini ko'rsating?

- A. "Metod" grekcha so'z bo'lib, yo'l, usul demakdir.
  - B. "Metod" lotincha so'z bo'lib, "visitachi" ma'nosini bildiradi.
  - C. "Metod" inglizcha so'z bo'lib, "yo'l ko'rsatuvchi" degan ma'noni bildiradi.
  - D. "Metod" yunoncha so'z bo'lib, "uslubiyat" ma'nosini bildiradi.

Savol va topshiriglar

1. “Individ” nima?
  2. Shaxs tushunchasi?
  3. Shaxs tarbiyasiga ta’sir etuvchi omillar.
  4. Rivojlanishning o’zi nima?
  5. Shaxsga ijtimoiy muhitning ta’siri qanday?

3-amaliy mashg'ulot: O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risida"gi qonuni va uning mohiyati

Rejaz:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuning mazmun mohiyati.
  2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq ta’lim turlarini ifodalanishi.

1 - topshiriq. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunini o‘rganining

Mustaqil Respublikamiz uchun yosh avlodni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash hayotiy muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki har qanday jamiyatning ravnaqi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy farovonligi fuqarolarning aqliy va axloqiy salohiyati hamda ularning ma'naviy darajada yuksak rivojlanishiga bog'liq.

Darhaqiqat, jamiyatimizning taraqqiy etishi, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish, jahon hamjamiyatiga qo'shilishni ta'minlaydigan huquqiy demokratik davlat qurishni yetuk va malakali kadrlarsiz hal etib bo'lmaydi. Shu bois Respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va vazifasi inson va uning har tomonlarma o'sib ulg'ayishi,

kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ularning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, hamda eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirishga qaratildi.

Shuningdek, xalqimizning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida zamonaviy fan, texnika va texnologiyalar, iqtisodiyot yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish masalasiga ham keng e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishgach, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini tanladi va kadrlar tayyorlash masalasiga alohida ahamiyat qaratildi. Bu borada esa qator chora-tadbirlar ko'rildi va amalda qo'llanildi.

Ma'lumki, 1992-yil iyul oyida Mustaqil O'zbekiston Respublikasining ilk "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni qabul qilindi. Mazkur qonun mazmunida Respublika ta'lim tizimi uning asosiy yo'nalishlari, maqsad vazifalari, ta'lim boshqichlari va ularning mohiyati kabi masalalar o'z ifodasini topdi. 1997-yil yanvar oyiga kelib, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va unda ilgari surilgan g'oyalarning amaliyotga tatbiqi, mavjud ahvol, yutuq va kamchiliklar o'rganildi va tahlil etildi. O'tkazilgan tahlil natijalariga ko'ra, ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar aksariyat o'rnlarda chuqur ilmiy asosga ega bo'lmaganligi ma'lum bo'ldi. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Prezidentining maxsus farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning yangi tahriri hamda "Kadrlar tayyorlash" milliy dasturini ishlab chiquvchi maxsus komissiya tarkibi tayinlandi. 1997-yilning iyul oyida har ikki me'yoriy hujjat mazmuni o'rganib chiqildi va umumxalq e'tiboriga havola etildi. Umumxalq muhokamasidan o'tgan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" 1997-yil 29-avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2018-yil 22-yanvardagi farmoni bilan tasdiqlangan 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadabirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-

quvvatlash yili” da amalga oshirishga oid davlat dasturining 172-bandida “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining yangi tahrirdagi loyihasini ishlab chiqish vazifasi belgilab berildi.

Qonun loyihasini ishlab chiqish jarayonida yigirmadan ortiq xorijiy davlatning (Rossiya, Janubiy Koreya, Germaniya, Italiya, Angliya, AQSh, Fransiya, Shvetsiya, Daniya, Norvegiya, Hollandiya, Ukraina, Belarus, Qozog‘iston va b.) ta’lim to‘g‘risidagi qonunlari o‘rganildi va ularning ilg‘or tajribalari inobatga olindi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma’qullangan.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni 11 ta bob, 75 moddadan iborat.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni bo‘blari quyidagilardan iborat:

- 1-bob. Umumiy qoidalar
- 2-bob. Ta’lim tizimi, turlari va shakllari haqida.
- 3-bob. Ta’lim tizimini boshqarish
- 4-bob. Ta’lim faoliyatini tashkil etish va uning nazoratini amalga oshirish
- 5-bob. Ta’lim tashkilotlari pedagog xodimlarining huquqiy maqomi
- 6-bob. Ta’lim oluvchilarining, ular ota-onasining hamda boshqa qonuniy vakillarining huquq va majburiyatlari
- 7-bob. Ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarini ijtimoiy himoya qilish
- 8-bob. Nodavlat ta’lim tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash, ta’lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o‘tkazish. Xorijiy davlatda olingen ta’lim to‘g‘risidagi hujjatni tan olish, ta’lim sohasidagi hujjatlarga apostil’ qo‘yish.
- 9-bob. Ta’limni moliyalashtirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash
- 10-bob. Ta’lim sohasidagi xalqaro hamkorlik
- 11-bob. Yakunlovchi qoidalar

2- topshiriq. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunini FSMU metodining umumiyligi sxemasi orqali ifodalang.

F – fikringizni bayon eting;

S – fikringizni asoslovchi sabab ko‘rsating;

M – ko‘rsatgan sababingizni tasdiqlovchi misol keltiring;

U – fikringizni umumlashtiring.

FSMU metodini amalda qo‘llash namunasi:

O‘qituvchi quyidagiga o‘xshagan vazifalar yozilgan tarqatma materiallarni oldindan tayyorlab, mashg‘ulot vaqtida kichik guruhlarga yoki alohida talabalarga tarqatadi.

Vazifa. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni mavzusi yuzasidan fikrlaringizni FSMU metodi bo‘yicha bayon eting.

F- _____

S- _____

M- _____

U- _____

3-topshiriq. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida” gi Qonunining 2- bobi 7-moddasini mazmun mohiyatini yoriting.

Blits-so‘rov

1. Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning mazmun mohiyatini yoriting.	
2. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim to‘g‘risida ma’lumot bering.	
3. Professional ta’lim haqida yozing.	
4. Oliy ta’limning mazmun mohiyatini ochib bering.	
5. Oliy ta’limdan keyingi ta’lim haqida ma’lumot bering.	
6. Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni izohlang.	
7. Maktabdan tashqari ta’lim haqida ma’lumot bering.	

4-amaliy mashg‘ulot: Boshlang‘ich ta’lim didaktikasining maqsad va vazifalari

1-topshiriq. O‘qituvchining pedagogik faoliyatini o‘rganish

1. O‘qituvchini kuzating.

- 1) Pedagogik etika qanday?
- 2) O‘z kasbiga nisbatan munosabati, uning ijtimoiy ahamiyatini tushunishi qanday?
- 3) O‘qituvchi boshqalarni tushuna oladimi?
- 4) Boshqa kishilarning xulqini boshqara oladimi?

2. O‘qituvchining ijodkorlik me’yori qanday?

- 1) Yangi pedagogik texnologiyaga amal qiladimi?
- 2) Pedagogik vaziyatni baholay oladimi?

- 3) Pedagogik rivojlanishni oldindan ko‘ra oladimi?
- 4) O‘qituvchida o‘z faoliyatiga doir individual samarali uslub bormi?
- 5) Dars jarayonida interfaol metodlardan foydalanadimi?
- 6) Innovatsiya, integratsiya kabi yangi usullarni qo‘llaydimi?

2-topshiriq. O‘qituvchining pedagogik muloqot ahvolini o‘rganish

1. O‘qituvchida ustun turgan qaysi pedagogik muloqot bor?
- 1) O‘quvchilarga yangi ma’lumotlar berish.
- 2) O‘quvchini tushunib yetish va unga ta’sir ko‘rsatish.
- 3) O‘qituvchi bilan o‘quvchining bir-birini tushunishi.
2. O‘qituvchi uchun xarakterli bo‘lgan pedagogik tiplarini aniqlang.
  - 1) Bilimlarni qo‘lga kiritishda o‘quvchilar bilan hamkorlik qiladimi? (Demokratik uslub).
  - 2) Sinsni jiddiy boshqaradimi, o‘quvchilarning faolligi va tashabbuskorligiga yo‘l berdimi? (avtoritar uslub).
  3. O‘qituvchining o‘quvchilarga ta’sir ko‘rsatish turlarini aniqlang.
    - 1) Tashkil etuvchi: yo‘l-yo‘riq, maslahat. Nasihat.
    - 2) Baho beruvchi: ta’kidlovchi, oldin bildiruvchi baho.
    - 3) Intizomga ta’sir ko‘rsatish: bevosita eslatish, savol shaklida tanbeh, intizomga rioya qilishga bevosita yoki bilvosita undash, jazolash.
4. O‘qituvchining o‘quvchilar bilan muloqotidagi xarakterli emotsiyal tasni aniqlang.
  - 1) Ijobiy (ma’qullah, ishonish, rag‘batlantirish, maqtash).
  - 2) Salbiy (haqoratlash, ishonmaslik, qo‘rqtish).
  - 3) Neytral (iltimos qilish, sha’mal, bilvosita ko‘rsatma).

Test topshiriqlari

1. Didaktika so‘zining izohi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni belgilang.
  - A) grekcha “didasko” - o‘qitish, “didaskol” - o‘rgatuvchi
  - B) grekcha “didasko” - o‘rgatuvchi, “didaskol” - o‘qish
  - C) inglizcha “didasko” - o‘qitish, “didaskol” - o‘rgatuvchi
  - D) inglizcha “didasko” - o‘rgatuvchi, “didaskol” - o‘qish

2. Muayyan o‘quv fanlarni o‘qitish qonuniyatlarini, usul, vositalari va shakllarini o‘rganuvchi fan?

- A) xususiy didaktika
- B) umumiy didaktika
- C) tarbiya nazariyasi
- D) metodika

3. Didaktikaga quyidagicha ta’rifni kim bergan: “Hammani hamma narsaga o‘rgatuvchi universal san’at”?

- A) K.D.Ushinskiy
- B) Y.A.Komenskiy
- C) G.Pestalotsi
- D) I.Gerbart

4. Ta’lim nazariyasining vazifalari?

- A) ta’lim jarayonining mohiyatini, qonuniyat va tamoyillarini tadqiq qilish
- B) ta’lim mazmunining pedagogik asoslarini aniqlash
- C) ta’limni tashkil etish shakllarini ishlab chiqish
- D) barcha javoblar to‘g’ri

5- amaliy mashg‘ulot: Boshlang‘ich ta’lim mazmuni va mohiyati.

Bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini integrativ yondashuv asosida xalqaro baholash dasturlariga tayyorlash

1. Boshlang‘ich ta’lim mazmuni va mohiyati.
2. Bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini integrativ yondashuv asosida xalqaro baholash dasturlariga tayyorlash.

1. Boshlang‘ich ta’lim mazmuni va mohiyatini “SWOT-tahlil” metodi orqali ifodalang.

“SWOT-tahlil” metodi

Metodning maqsadi: mayjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarini tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarini topish, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholash, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodni qo‘llashga qo‘yiladigan talablar - SWOT – universal tahlil metodini Boshlang‘ich ta’limda qo‘llash uchun pedagoglar ham, o‘qituvchilar ham ma’lum bir tayyorgarlikdan o‘tgan bo‘lishi, ya’ni bu metodning maqsadi, qo‘llanilish holatlari haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lishi lozim. Bunda o‘rganilayotgan obyekt yoki masalaga taalluqli bo‘lgan ichki va tashqi faktorlarni ajratish, ijobjiy va salbiy omillarni ajrata olish malakalari shakllangan bo‘lishi talab etiladi. Shuningdek, tahlilni o‘tkazish jarayonida ijtimoiy, siyosiy, madaniy muhitdagi o‘zgarishlarni hisobga olish talab etiladi.

2. Bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini integrativ yondashuv asosida xalqaro baholash dasturlariga tayyorlash jarayonini “Xulosalash” metodi orqali yoritib bering.

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakterdagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobjiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli

rivojlantirishga hamda tinglovchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish. himoya qilishga imkoniyat yaratadi. "Xulosalash" metodidan uslubiy seminarlarda individual va juftliklardagi ish shaklida, seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- pedagog ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlarga ajratadi;
- mashg'ulot maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo'lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallarni tarqatadi;
- har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo'yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;
- navbatdagagi bosqichda barcha guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. Shundan so'ng, pedagog tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to'ldiriladi va mavzu yakunlanadi.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Har bir dars nimalar asosida tuziladi? a. Ta'limiy va tarbiyaviy funksiyalari va ta'lim prinsiplari asosida. b. Ta'lim prinsiplari asosida. c. Reja asosida. d. Ta'limiy funksiyalar asosida.

2. Dars nima? a. Didaktik maqsadlarni amalga oshirish yo'lida doimiy o'quvchilar jamoasi bilan aniq belgilangan vaqtarda jadval asosida mashg'ulot olib borish. b. Ta'limiy funksiyalarini amalga oshiruvchi jarayon.

c. O'quvchilarga o'z predmetini sismavzutik bayon etishga imkon beruvchi jarayon. d. O'quvchilar jamoasining bilish faoliyatiga rahbarlik qilish borasida tashkil etiladigan ish formasi.

3. O'quv materiallarini o'zlashtirishning asosiy bosqichlari. a. Bilimlarni qabul qilish, tushunish, idrok etish va amalda tatbiq etish. b. Diqqat bilan tinglash, topshiriqlarni bajarib borish. c. O'qishga, bilimga qiziqish. d. Qunt bilan ishlash.

4. Ta'limning ikki yoqlama jarayon ekanligini isbotlab bering. a. O'qituvchining ilmiy bilimlar berish, ko'nikma va malakalar bilan o'quvchilarni qurollantirish. b. O'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati. c. Ta'limda o'qituvchining otaliqdagi roli. d. O'qituvchi tushuntirish fanini o'quvchilar tomonidan qabul qilish.

5. Sinf - dars tizimiga kim asos solgan?

- a. Y.A.Komenskiy
- b. Y.A.Komenskiy, D.Ushinskiy
- c. P.P.Blokskiy, T.Shatskiy
- d. A.C.Makarenko

6. Pedagogikaning asosiy tushunchalari (kategoriyalari)ni aniqlang.

- a. tarbiya, ta'lim, ma'lumot
- b. bilim, malaka, ko'nikma
- c. muhit, irlisyat, tarbiya
- d. yetuklik, rivojlanish, tarbiya

7. Ta'lim vositalari

- a. darslik, texnik vositalar, ko'rsatmali vositalar
- b. daftar, ruchka va bo'r
- c. sinf xonasi doskasi
- d. televizor, radio, kinoapparat

6- amaliy mashg'ulot: Boshlang'ich ta'lim tizimi tamoyillari va qonuniyatları

1-o'quv topshiriq. Ta'lim tamoyillarini klaster usulida ifodalang.

2-o'quv topshiriq. Y.Komenskiyni ta'lim tizimiga doir fikrlarini hozirgi ta'lim jarayoni bilan bog'lab izohlang.

FSMU texnologiyasi

O'quvchini rag'batlantirish usuli

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda o'quv jarayonini bahs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talablarini o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash

va o‘z fikrini boshqalarga o‘tkazishga, ochiq holda bahslashishiga hamda shu bilan birga bahslashish madaniyatini o‘rgatadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog‘ozga o‘z fikrini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F - fikringizni bayon eting.

S - fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating

M - ko‘rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil ko‘rsating

U - fikringizni umumlashtiring.

Test topshiriqlari

1. O‘qituvchining o‘quvchilar bilimlarini chuqur, ongli va mustaqil egallab olishlariga qaratilgan va o‘quvchilar bilish faoliyatini boshqarishni ta‘minlaydigan faoliyat usullari nima deb yuritiladi?

A) O‘qitish qoidalari

B) O‘qitish jarayoni

C) Ta‘lim metodlari

D) Ta‘lim tamoyillari

2. O‘qituvchi faoliyati va o‘quvchilar bilish faoliyatining xususiyatini belgilaydigan asosiy qoidalari nima deb yuritiladi?

A) O‘qitish qoidalari

B) O‘qitish jarayoni

C) Ta‘lim metodlari

D) O‘qitish tamoyillari

3. Hozirgi zamon pedagogikasida nimaga ta‘lim va ma‘rifat berish nazariyasi bilan shug‘ullanadigan alohida soha sifatida qaraladi?

A) Didaktika

B) Tarbiya nazariyasi

C) Maxsus pedagogika

D) Ijtimoiy pedagogika

4. Qachon o‘quvchiga “5” baho qo‘yiladi?

A) o‘quvchi materialni to‘liq o‘zlashtirib olgan bo‘lsa;

B) o‘rganilgan mavzu bo‘yicha asosiy ma’lumotlarning mohiyatini ochib bera olsa;

C) egallangan bilimlarni amalda qo‘llay olsa, o‘rganilgan mavzuni bayon qilishda, o‘zma ishlarda xatolarga qo‘l qo‘ymasdan, ma’lumotlarni tushuntirib bera olsa qo‘yiladi

D) barcha javoblar to‘g‘ri

5. Yunon tarixchisi Gerodotning “Tarix” kitobida qadimgi ajdodlarimiz bolaga nimalarni o‘rgatgani xabar qilinadi?

A. Bolalikdan jasurlik

B. Besh yoshidan 20 yoshgacha otda yurish, kamon otish

C. Suzish, qilichbozlik, savod

D. Barcha javoblar to‘g‘ri

6. “Avesto” to‘liq kitob sifatida shakllandidi?

A. Eramizdan oldin VII asrda

B. Eramizdan oldin I asrda

C. Eramizning III asrida

D. Urug‘chilik davrida

7-amaliy mashg‘ulot: Ta‘lim tizimi boshqaruvi

1-o‘quv topshiriq. Ta‘lim tizimi boshqaruvida qanday uslublar mavjud?

2-o‘quv topshiriq. Boshlang‘ich sinf jamoasini boshqarishda sinf rahbari faoliyatiga doir videoroliklarni topib, tahlil qiling.

Test topshiriqlari

1. Ta‘limda boshqaruv uslublari...

A. Avtoritar

B. Demokratik

C. liberal

D. barchasi tog‘ri

2. Boshlang‘ich ta‘limda sinf jamoasini tashkillashning necha bosqichi mavjud?

A. 4 B. 3 C. 1 D. 2

3. Pedagogika tarixi fanining metodologik asosi?

A. Prezident asarlari

B. Falsafa fani qonuniyatları

C. Buyuk ajdodlarimiz pedagogik qarashlari, islom ta‘limoti

D. barcha javoblar to‘g‘ri

4. “Avesto”da olg‘a surilgan eng muhim falsafiy-pedagogik g‘oya?

- A. Ezgu fikr, ezgu amal
- B. Ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal
- C. Ezgu amal
- D. Barcha javoblar to‘g‘ri

8-amaliy mashg‘ulot: Boshlang‘ich sinflarda ta’lim metodlari va vositalari. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mediata’lim asosida kognitiv faoliyatni tashkil etish usullari

1-tarqatma material

1. Boshlang‘ich sinflarda ta’lim metodlari haqida ma’lumot.
2. Bo‘lajak boshlang‘ich o‘qituvchilarini mediata’lim asosida kognitiv faoliyatni tashkil etish usullari.

2-tarqatma material

3. Boshlang‘ich sinflarda ta’limiy jarayonlarni tashkil etish usullari
4. Bo‘lajak boshlang‘ich o‘qituvchilarini mediata’limdan foydalanish jarayoni

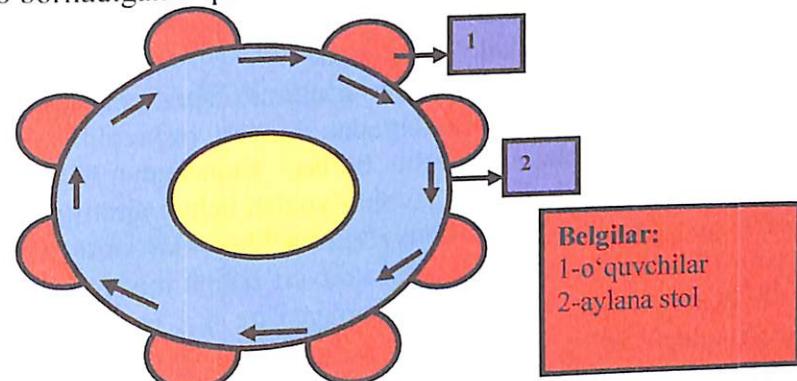
1-o‘quv topshiriq. Boshlang‘ich sinflarda qanday ta’lim metodlaridan foydalaniladi?

“BBB” texnologiyasi
Boshlang‘ich sinflarda ta’lim vositalari

Bilardim	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

Boshlang‘ich sinflarda ta’limiy jarayonlarni tashkil etish jarayonini “Aylana stol” metodi orqali ifodalang.
Aylana stol atrofida berilgan muammo yoki savollar yuzasidan ta’lim oluvchilar tomonidan o‘z fikr-mulohazalarini bildirish orqali olib boriladigan o‘qitish metodidir.

“Davra suhbati” metodi qo’llanilganda stol-stullarni doira shaklida joylashtirish kerak. Bu har bir o‘quvchining bir-biri bilan “ko‘z aloqasi”ni o‘rnatib turishiga yordam beradi. Davra suhbating og‘zaki va yozma shakllari mavjuddir. Og‘zaki davra suhbatida ta’lim beruvchi mavzuni boshlab beradi va o‘quvchilardan ushbu savol bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini bildirishlarini so‘raydi va aylana bo‘ylab har bir o‘quvchi diqqat bilan tinglaydi, agar muhokama qilish lozim bo‘lsa, barcha fikr-mulohazalar tinglanib bo‘lingandan so‘ng muhokama qilinadi. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil fikrlashiga va nutq madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi. Quyida “Davra suhbati” metodining tuzilmasi keltirilgan.

Davra stolining tuzilmasi

Yozma davra suhbatida ham stol-stullar aylana shaklida joylashtirilib, har bir o'quvchiga konvert qog'ozni beriladi. Har bir o'quvchi konvert ustiga ma'lum bir mavzu bo'yicha o'z savolini beradi va "Javob varaqasi"ning biriga o'z javobini yozib, konvert ichiga solib qo'yadi. Shundan so'ng konvertni soat yo'nalishi bo'yicha yonidagi o'quvchiga uzatadi. Konvertni olgan o'quvchi o'z javobini "Javoblar varaqasi"ning biriga yozib, konvert ichiga solib qo'yadi va yonidagi tarbiyachiga uzatadi. Barcha konvertlar aylana bo'ylab harakatlanadi. Yakuniy qismda barcha konvertlar yig'ib olinib, tahlil qilinadi.

"Davra suhbat" metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

Mashg'ulot mavzusi e'lon qilinadi.

O'qituvchi o'quvchilarni mashg'ulotni o'tkazish tartibi bilan tanishtiradi. Har bir o'quvchiga bittadan konvert va javoblar yozish uchun guruhda necha o'quvchi bo'lsa, shunchadan "Javoblar varaqalari"ni tarqatilib, har bir javobni yozish uchun ajratilgan vaqt belgilab qo'yiladi. O'quvchi konvertga va "Javoblar varaqalari"ga o'z ismi-sharifini yozadi. O'quvchi konvert ustiga mavzu bo'yicha o'z savolini yozadi va "Javoblar varaqasi"ga o'z javobini yozib, konvert ichiga solib qo'yadi. Konvertga savol yozgan o'quvchi konvertni soat yo'nalishi bo'yicha yonidagi o'quvchiga uzatadi. Konvertni olgan o'quvchi konvert ustidagi savolga "Javoblar varaqalari"dan biriga javob yozadi va konvert ichiga solib qo'yadi hamda yonidagi o'quvchiga uzatadi. Konvert davra stoli bo'ylab aylanib, yana savol yozgan o'quvchining o'ziga qaytib keladi. Savol yozgan tarbiyalanuvchi konvertdagi "Javoblar varaqalari"ni baholaydi. Barcha konvertlar yig'ib olinadi va tahlil qilinadi.

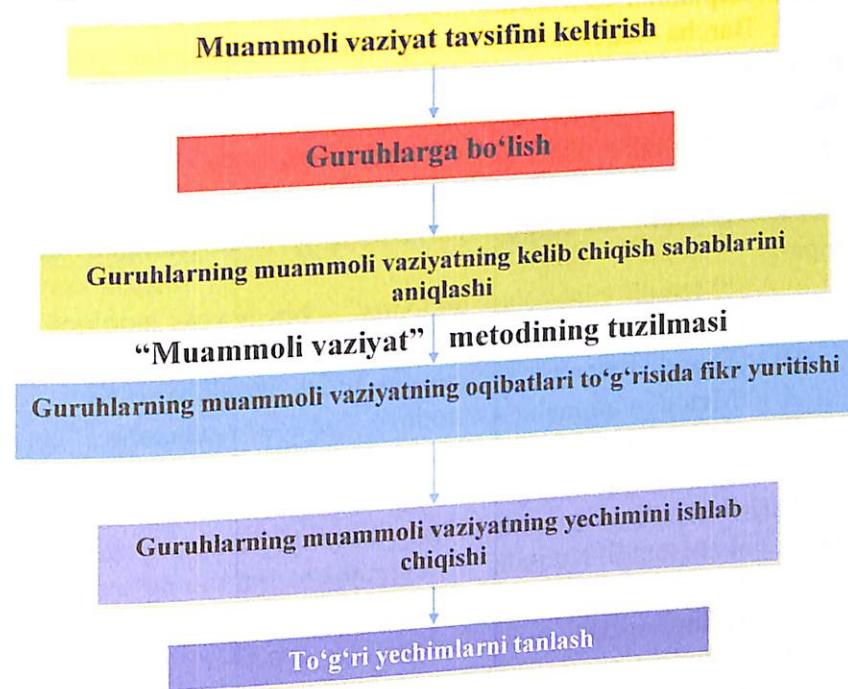
Ushbu metod orqali o'quvchilar berilgan mavzu bo'yicha o'zlarining bilimlarini qisqa va aniq ifoda eta oladilar. Bundan tashqari ushbu metod orqali o'quvchilarni muayyan mavzu bo'yicha baholash imkoniyati yaratiladi. Bunda o'quvchilar o'zlari bergan savollariga guruhdagi boshqa o'quvchilar bergan javoblarini baholashlari va o'qituvchi ham o'quvchilarni obyektiv baholashi mumkin.

Bo'lajak boshlang'ich o'qituvchilarini mediata'lim asosida kognitiv faoliyatni tashkil etish usullari.

"Muammoli vaziyat" metodi.

Bo'lajak boshlang'ich o'qituvchilarida muammoli vaziyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning yechimini topish bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metoddir.

"Muammoli vaziyat" metodi uchun tanlangan muammoning murakkabligi bo'lajak boshlang'ich o'qituvchilarining bilim darajalariga mos kelishi kerak. Ular qo'yilgan muammoning yechimini topishga qodir bo'lishlari kerak, aks holda yechimni topa olmagach, bo'lajak boshlang'ich o'qituvchilarining qiziqishlari so'nishiga, o'zlariga bo'lgan ishonchlarining yo'qolishiga olib keladi. "Muammoli vaziyat" metodi qo'llanilganda bo'lajak boshlang'ich o'qituvchilari mustaqil fikr yuritishni, muammoning sabab va oqibatlarini tahlil qilishni, uning yechimini topishni o'rGANADILAR. Quyida "Muammoli vaziyat" metodining tuzilmasi keltirilgan.

“Muammoli vaziyat” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Bo‘lajak boshlang‘ich o‘qituvchisi mavzu bo‘yicha muammoli vaziyatni tanlaydi, maqsad va vazifalarni aniqlaydi. Bo‘lajak boshlang‘ich o‘qituvchisi o‘quvchilarini topshiriqning maqsad, vazifalari va shartlari bilan tanishtiradi.

2. O‘qituvchisi o‘quvchilarini kichik guruhlarga ajratadi.

3. Kichik guruhlar berilgan muammoli vaziyatni o‘rganadilar. Muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlaydilar va har bir guruh taqdimot qiladi. Barcha taqdimotdan so‘ng bir xil fikrlar jamlanadi.

4. Bu bosqichda berilgan vaqt mobaynida muammoning oqibatlari to‘g‘risida fikr-mulohazalarini taqdimot qiladilar. Taqdimotdan so‘ng bir xil fikrlar jamlanadi.

5. Muammoni yechishning turli imkoniyatlarini muhokama qiladilar, ularni tahlil qiladilar. Muammoli vaziyatni yechish yo‘llarini ishlab chiqadilar.

6. Kichik guruhlar muammoli vaziyatning yechimi bo‘yicha taqdimot qiladilar va o‘z variantlarini taklif etadilar.

7. Barcha taqdimotdan so‘ng bir xil yechimlar jamlanadi. Bo‘lajak boshlang‘ich o‘qituvchisi guruhda o‘quvchilar bilan birgalikda muammoli vaziyatni yechish yo‘llarining eng maqbul variantlarini tanlab oladi.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. “Metod” so‘zining ma’nosi to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

A) “Metod” yunoncha “métodos” – bilish yoki tadqiqot yo‘li, nazariya, ta’limot

B) “Metod” lotincha “métodos” – bilish, tadqiqot yo‘li

C) “Metod” yunoncha “métodos” – yo‘l ko‘rsataman

D) “Metod” lotincha “métodos” – yo‘l ko‘rsataman

2. .... – o‘qitishning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish usullarini hamda o‘quv materialini nazariy va amaliy yo‘naltirish yo‘llarini anglatadi. Nuqtalar o‘rniga mos so‘zni toping.

A) Ta’lim metodi

B) Ta’lim vositasi

C) Metodika

D) Ta’lim jarayoni

3. O‘qitish metodi ta’rifi berilgan javobni ko‘rsating.

A) ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarning kutilgan maqsadga erishishga qaratilgan birgalikdagi faoliyati

B) o‘qitishning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish usullarini hamda o‘quv materialini nazariy va amaliy yo‘naltirish yo‘llari

C) ta’lim jarayonida ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi faoliyatining qanday borishi

D) A va C

4. Ta’limning mazmuni qanday manbalarda aks ettiriladi?

A) ta’limning mazmuni: o‘quv rejalarida, dasturlarida va darsliklarda aks ettiriladi

B) o‘quv rejasida va darsliklarda aks ettiriladi

C) ta’limning mazmuni o‘quv materiallarda aks ettiriladi

D) ta’limning mazmuni o‘quv materiallarda aks ettirilmaydi

5. Faoliyat nima?

A) ijtimoiy hayotni maqsadga muvofiq tashkil etish yo‘lida shaxs tomonidan amalga oshirilayotgan kundalik va kasbiy xatti-harakatlarning muayyan shakli

B) shaxs tomonidan ijtimoiy hayotning mazmunli kechishini ta’minalash yo‘lida olib borilayotgan xatti-harakatlarning muayyan shakli

C) ijtimoiy hayotni maqsadga muvofiq, izchil, tizimli, uzlusiz tashkil etilishini ta’minalashga qaratilgan xatti-harakatlarning muayyan shakli

D) shaxsning ijtimoiy muhitga moslashishi yo‘lidagi xatti-harakatlarining muayyan shakli

6. O‘quvchilar tomonidan tashkil etiladigan faoliyatning asosiy turlarini ko‘rsating:

A) o‘yin, o‘qish, mehnat

B) mehnat, sport, muloqot

C) o‘qish, mehnat, sport

D) o‘yin, o‘qish, o‘z-o‘ziga xizmat

7. Ko‘nikma va malakalarni shakllantirishda asosiy bo‘lgan metod – bu...

A) amaliy mashq

B) namoyish

- C) suhbat
D) pedagogik kuzatish

9-amaliy mashg‘ulot: Ta’limni tashkil etish turlari va shakllari

1-o‘quv topshiriq. Darsga qo‘yilgan didaktik talablar

Darsga qo‘yilgan didaktik talablar sirasiga quyidagilar kiradi:

1. Har bir dars aniq maqsadni ko‘zlagan holda puxta rejalashtirilmog‘i lozim. Bu jarayonda o‘qituvchi darsning ta’limiy va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, ya‘ni qanday tamomlash, ko‘rgazmali materiallardan foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi.
2. Har bir dars aniq g‘oyaviy maskurasiy izlanishga ega bo‘lishi lozim. O‘qituvchi esa ulardan tarbiyaviy maqsadda foydalanmog‘i lozim.
3. Har bir dars mактабning, ijtimoiy muhitning imkoniyatini hisobga olgan holda amaliyat bilan bog‘lanmog‘i, ko‘rsatmali vositalar bilan jihozlanmog‘i lozim.
4. Har bir dars xarakteriga mos usul, uslub va vositalardan samarali foydalangan holda tashkil etilishi lozim.
5. Dars uchun ajratilgan soat va daqiqalarni tejash va unumli foydalanish darkor.
6. Dars jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi faol munosabatda bo‘lishi lozim, o‘quvchi-talaba passiv tinglovchiga aylanmasligi lozim.
7. Mashg‘ulotlar butun sinf bilan va har bir o‘quvchi bilan, ularning shaxsiy xususiyatlarini e’tiborga olgan holda olib borilishi kerak.
8. O‘qitilayotgan mavzuni mazmuniga bog‘liq holda mustaqil yurtimizdagи o‘zgarishlardan talabalarni xabardor qilish.

Dars bilim va ko‘nikma, malakalar bilan o‘quvchilarni qurollantirishda asosiy rol o‘ynaydi. Shu sababli o‘quv mashg‘ulotlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismi dars o‘tish uchun sarflanadi.

Darsga qo‘yilgan tarbiyaviy talablar:

- Darsda o‘rganiladigan o‘quv materiallari bo‘yicha tarbiyaviy xulosalar chiqarish;
- Nazariy bilimlar asosida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish;
- Bolalarda o‘qishga oid ijobiy motivlarni uyg‘otish, bilish, o‘qish-o‘rganishga havas, ishtiyoq, qiziqishni shakllantirish;
- Dars jarayonida pedagogik takt qoidalariga rioya qilish.

Darsga qo‘yilgan tashkiliy talablar:

1. Dars uchun puxta o‘ylangan konspekt yoki reja tuzish;
2. Darsning logikasiga (dars etaplarining o‘zarobog‘liqligi, darsda amalga oshiriladigan ishlар; o‘quv topshiriqlarining o‘zarobog‘liqligiga) rioya qilish;
3. Dars tempini o‘quvchilarning tayyorgarligiga moslashtirish;
4. Dars uchun ajratilgan vaqtidan ratsional foydalanish;
5. Darsda ongli intizomni tashkil etish.

2-o‘quv topshiriq. Dars tiplari nima, ular qanday tiplarga ajratiladi?

Dars turlari - darsning maqsadi va mazmuni, o‘quvchining yosh xususiyatiga qarab, darsning tuzilishi har xil bo‘ladi. Endi biz darsning yanada ravshanroq ko‘rsatib berish maqsadida darsni turlarga ajratamiz, saralaymiz va ularni tuzilishi bilan tanishamiz.

Dars qanday tiplarga ajratiladi?

Ular quyidagilarga ajratiladi:

1. Darslarning asosiy maqsad va mazmuniga qarab turlarga bo‘lish.
2. Darslarni o‘qitish jarayonining analiziga qarab turlarga bo‘lish.

3. Darslarni tuzilishiga qarab turlarga bo‘lish.

Dasrlarni tuzilishiga qar

4. O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va baholash darslari.

5. Dars turlari uyg'unlashgan (aralash) darslar.

Yangi mavzuni o'tish darsida yangi mavzuni o'tish kerak ekan deb mashq qildirish yoki o'tgan mavzularni qaytarish mumkin emas deganlari noto'g'ri. O'quvchilarga biron nazariy mavzuni amaliyotga tatbiqini o'rgatganimizda, shu ishni qanday bajarilishini o'quvchilarning o'zlariga taklif etamiz. Bu ishlarni bir necha bor o'zları sekin asta shu ishni bajarishga ko'nikma hosil qiladilar. Shunday qilib oxirgi tegishli natijaga erishamiz.

O'tilgan mavzuni qaytarish mashq qildirish darsi o'qitilgan bilimlarnigina emas, o'rgatilgan ishni qaytarish, mehnat malakalarini beradigan malakalarni o'tkazishdan iborat bo'lmoq'i lozim.

O'quvchining bilimi, malaka va ko'nikmalarini tekshirish va ularga baho berish darsi – bunda o'quvchilarning olgan bilimi tekshirilib ular qanchalik o'zlashtirilganligiga qarab baho qo'yiladi.

Yuqoridaq asosiy turlardan boshqa yana qo'shimcha darslar turi ham mavjud. Bu dars turida Yuqoridaq saralash nuqtai nazaridan olinganda, o'quvchilarni o'zlashtirishini tekshirish, yangi mavzuni o'tish va uni pishiqtirish uchun qaytarish kabi turli ishlarni qo'shilsa ham, lekin qo'shimcha darslarning asosini bu ishlarning bittasi, qo'shimcha darslarning maqsadga to'laroq javob bera oladigan tashkil qiladi, qo'shma darsdagi boshqa ishlarni esa shu asosiy ishga yordamchilik vazifasini bajaradi.

Test topshiriqlari

1. .... – bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan tartibda, muayyan maqsadga muvofiq ma'lum rejimda tashkil etiladigan o'quv-bilish faoliyatining tashqi ifodasidir. Nuqtalar o'rniga qo'yiladigan javobni ko'rsating.

A) ta'limni tashkil etish shakli

B) dars

C) darsdan tashqari ishlarni

D) suhbat

2. Ta'lim shakllari ko'rsatilgan javobni belgilang.

1. Individual

2. Individual guruhli

3. Sinf dars

4. Leksiya-seminar

5. Sinfdan tashqari

6. Auditoriyadan tashqari

7. Maktabdan tashqari.

A) 1,4,5,7 B) 1,2,3,6 C) 2,3,6,7 D) A,B,C

3. .... – (maktabdag'i) o'quv ishining asosiy tashkiliy shakli bo'lib, unda o'qituvchi aniq belgilangan dars doirasida o'quvchilarning doimiy tarkibi bilan qat'iy jadval bo'yicha shug'ullanadi, jamoaviy bilish faoliyatiga rahbarlik qilib, o'quv dasturiga o'zi belgilaydigan didaktik va tarbiyaviy vazifalarga erishish uchun xilma-xil metodlardan foydalanadi. Nuqtalar o'rniga mos so'zni toping.

A) dars

B) seminar

C) ma'ruza

D) to'garak

4. .... – bu o'qituvchini ta'lim oluvchilar bilan faol muloqotga kirishishiga yo'naltirilgan, nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda amalga oshirish uchun zaruriy shart-sharoitni ta'minlovchi ta'limni tashkil etish shaklidir. Nuqtalar o'rniga mos so'zni toping.

A) dars B) ma'ruza C) seminar D) to'garak

5. Dars turlari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni ko'rsating.

1) yangi bilimlarni bayon qilish darsi; 2) o'quv materiallarini mustahkamlash; 3) takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darslari; 4) o'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va baholash darslari; 5) dars turlari uyg'unlashgan (aralash) darslar.

A) 1,2,3 B) 2,4,5 C) 2,3,4 D) A,B,C

10-amaliy mashg'ulot: Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tashxis etish

Jadvalni to'ldiring

1-guruh	Ko'nikma
Bilim	

2-guruh

Malaka	Kompetensiya

Test topshiriqlari

1. Voqelik haqidagi ma'lumotlar bilim darajasiga ko'tarilishi uchun qanday shart(lar) bajarilishi kerak?
  - A) ma'lumotlarning voqelikka mutanosibligi
  - B) ma'lumotlar yetarli darajada ishonarli bo'lishi
  - C) ma'lumotlar dalillar bilan asoslangan bo'lishi
  - D) barchasi to'g'ri
2. O'quvchilarning avtomatik ravishda amalga oshirilgan holda birorta ishni bajarish qobiliyatiga nima deyiladi?
  - A) malaka
  - B) ko'nikma
  - C) bilim
  - D) ma'lumot
3. Jismoniy mehnat, sport va o'quv ko'nikmalari ko'nikma va malakalarining qaysi turiga kiradi?
  - A) sensor
  - B) aqliy
  - C) harakat
  - D) o'lcov
4. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish, baholash nimaning zaruriy tarkibiy qismlari hisoblanadi?
  - A) tekshirish
  - B) tashxislash
  - C) nazorat qilish
  - D) to'g'ri javob yo'q

5. Davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyatiga nima deyiladi?

- A) ta'lim jarayoni
- B) Ta'lim mazmuni
- C) Ta'lim vositalari
- D) Ta'lim natijasi

6. Ta'lim jarayonida shaxsning ma'naviy-axloqiy va estetik tasavvurlari, xulq-atvori va dunyoqarashi shakllantirilishida o'z ifodasini topadi. Ushbu ta'rif o'qitish jarayonining qaysi vazifasiga tegishli?

- A) Ta'limiy
- B) Maqsadli
- C) Rivojlantiruvchi
- D) Tarbiyaviy

11-amaliy mashg'ulot: O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish turlari, shakli, metodlari

FSMU texnologiyasi

1-guruh

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish turlari.....

Savol	
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashti-ring	

2-guruh

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish metodlari.....

Savol	
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi	

Test topshiriqlari

1. Ta'limni baholashda ziddiyatli qarashlarning tug'ilishini qaysi buyuk pedagog ta'kidlab o'tgan.
  - A) Wolfgang Ratke
  - B) Y.A.Komenskiy
  - C) Y.K.Babanskiy
  - D) N.A.Sorokin
2. Qaysi metod bilimlarni nazorat qilish va baholashning ancha keng tarqalgan an'anaviy usullaridan biri hisoblanadi?
  - A) og'zaki tekshirish
  - B) yozma tekshirish
  - C) test
  - D) amaliy topshiriq
3. Pedagogik amaliyotda testning qanday afzallikkleri mavjud?
  - A) nazariy va amaliy bilim darajasini obyektiv sharoitda aniqlash imkonining mavjudligi
  - B) bir vaqtning o'zida ko'p sonli o'quvchilar bilan nazoratni tashkil etish mumkinligi
  - C) bilim natijalarining o'qituvchi tomonidan qisqa muddatda tekshirilishi
  - D) barchasi to'g'ri
4. Dars jarayoniga qanday talablar qo'yiladi?
  - A) didaktik talablar
  - B) tarbiyaviy talablar
  - C) tashkiliy talablar
  - D) Hamma javoblar to'g'ri
6. Har bir darsning malumot berish, rivojlantirish, tarbiyaviy maqsadini aniq belgilash, uning darslar tizimidagi o'rmini qat'iy aniqlash. Bular darsga qo'yiladigan talablarning qaysi turiga mansub?
  - A) didaktik
  - B) tarbiyaviy
  - C) tashkiliy
  - D) to'g'ri javob yo'q

**12-amaliy mashg'ulot: O'quvchilarni baholash mezonlari
1-o'quv topshiriq. Xalqaro baholash dasturlari haqida
nimalarni bilasiz?**

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 8-dekabrdagi 997-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzurida Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi tashkil etildi. Shu bilan birga, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish vazifalari belgilandi:

PIRLS

- boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasini baholash;

TIMSS

- 4- va 8-sinf o'quvchilarining tabiiy-ilmiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonligini baholash;

TALIS

- rahbar va pedagog kadrlarning umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'qitish va ta'lim olish muhitini hamda o'qituvchilarning ish sharoitlarini o'rganish;

PISA

- 15 yoshli o'quvchilarining o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholash.

EGRA va EGMA

esa boshlang'ich sinflarda o'qish hamda matematika bo'yicha ko'nikmalariga baho beradi. Baholash natijalariga ko'ra, yangi o'quv dasturlari, o'qitish uslubi va yondashuvlar O'zbekiston yosolarining yaxshi natija ko'rsatishi uchun moslashtiriladi. Bu loyihalar o'quvchi-yoshlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalar, egallagan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqatiga turli xil topshiriqlar orqali baho berish va keyinchalik bu ko'nikmalar rivojlanishiga turki berishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunga qadar Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti hamda Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi

o‘rtasida imzolangan kelishuvlarga muvofiq 2021- yilda PISA va PIRLS xalqaro dasturlarida ishtirok etish rejalashtirilgan.

PISA (inglizcha – Programme for International Student Assessment) – turli davlatlarda 15 yoshli o‘quvchilarning (o‘qish, matematika, tabiiy fanlar) savodxonligini hamda bilimlarini amaliyotda qo‘llash qobiliyatini baholovchi dastur. Bu dastur 3 yilda bir marotaba o‘tkaziladi. Unda o‘quvchilarning bilim sifati o‘qish, matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha monitoring qilinadi va 1000 ballik tizimda baholanadi. Dastlab 1997-yilda ishlab chiqilgan va 2000-yilda birinchi marta qo‘llanilgan.

PISA – o‘quvchilarni ta’lim sohasidagi yutuqlarini baholash bo‘yicha xalqaro dastur bo‘lib, undagi test jahon davlatlaridagi maktab o‘quvchilarining bilimi va ularni amaliyotda qo‘llay olish mahoratini baholaydi. Dasturning asosiy maqsadi – 15yoshli o‘quvchilar ta’lim dargohida olayotan bilim va tajribalarini ijtimoiy munosabatlarda va inson faoliyatida uchraydigan turli xil hayotiy vazifalarni yechishda qanchalik foydalana olish qobiliyatini baholashdir. Ushbu sinov har uch yilda bir marotaba o‘tkaziladi. Testda faqat 15 yoshdagи o‘smirlar ishtirok etadi. Maktabdagi ta’lim sifatini monitoring qilishga qaratilgan PISA dasturi asosiy uch yo‘nalishda: o‘qish, matematika va ijtimoiy fanlar savodxonligi bo‘yicha olib boriladi.

PIRLS – (inglizcha – Progress in International Reading Literacy Study – matnni o‘qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot) mazkur xalqaro tadqiqotning maqsadi turli xil ta’lim tizimididan iborat bo‘lgan davlatlarni boshlang‘ich maktab o‘quvchilarining matnni o‘qish va qabul qilish bo‘yicha tayyorgarligi hamda o‘quvchilarning har xil yutuqlarga erishishga sabab bo‘luvchi ta’lim tizimidagi o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlash va baholashdan iborat.

PIRLS yosh o‘quvchilarning sinfda va sinfdan tashqari o‘qishining ikkita keng qamrovli maqsadiga qaratilgan. Bular badiiy tajriba orttirish hamda ma’lumot olish va ulardan foydalanish uchun o‘qishdir. Bundan tashqari, PIRLS o‘qish maqsadlarining har birida to‘rtta keng tushunish jarayonini birlashtiradi. Bular: diqqatni jamlash va aniq ko‘rsatilgan ma’lumotlarni topish, to‘g‘ridan to‘g‘ri xulosalar chiqarish, g‘oyalar va axborotni talqin qilish va

uyg‘unlashtirish, kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish.

O‘qish savodxonligining maqsadi

- badiiy tajriba orttirish;
- axborotni olish va undan foydalanish.

Tushunish jarayoni:

- diqqatni jamlash va aniq ko‘rsatilgan ma’lumotlarni topish;
- to‘g‘ridan to‘g‘ri xulosalar chiqarish;
- g‘oyalar va axborotni talqin qilish va uyg‘unlashtirish;
- kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish.

TIMSS – (Trends in International Mathematics and Science Study) maktabda matematika va tabiiy fanlarni o‘qitish sifatining xalqaro monitoringi bo‘lib, ta’lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan tashkil etiladi. Mazkur dastur 4-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha egallagan bilim darajasi, sifatini solishtirish hamda milliy ta’lim tizimidagi farqlarni aniqlashga yordam beradi. Mazkur dasturning o‘ziga xosligi shundaki, u dunyodagi maktablarning matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha berilayotgan ta’lim mazmuni, o‘quv jarayoni, o‘quv muassasasi imkoniyati, o‘qituvchilarning bilim darajasi, tehsil oluvchilarning oilaviy muhiti bilan bog‘liq omillarni o‘rganadi. Ko‘rsatib o‘tilgan omillar matematika fanlarini o‘zlashtirish holatini ko‘rsatishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

PISA va TIMSS o‘rtasidagi asosiy farq. PISA va TIMSS dasturlarining asosiy farqi eng avvalo ularning turli xil yosh va sinflar toifasida o‘tkazilishidan iboratdir. Masalan, PISA 15 yoshli o‘quvchilarning bilimlarini baholashga qaratilgan bo‘lsa, TIMSS esa muayyan yoshdagи o‘quvchilarning emas, balki to‘rtinchи va sakkizinchи sinf o‘quvchilarining bilim va ko‘nikmalarini baholaydi. Shu bilan birga, TIMSS baholashlari o‘quv dasturlariga asoslangan bo‘lsa, PISA esa, o‘quvchilar egallagan bilim va ko‘nikmalarini real muammolarni hal qila olishlarini baholashga qaratiladi. TIMSS aynan maktab bilimlarni o‘zlashtirish darajalarini baholasa, PISA bilim va ko‘nikmalarini maktabda, uyda va jamoatchilik orasida qo‘llay olish darajalariga alohida e’tibor qaratadi.

Ta’limdagи bunday o‘zgarishlar o‘quv dasturi va o‘quv adabiyotlari mazmunini o‘zgartirishga undadi. Ona tili, matematika

va tabiiy fanlardan PISA baholash dasturi yo'nalishidagi savollar milliy bazasi yaratildi va o'quv dasturlariga kiritildi. PISA baholash dasturi yo'nalishidagi savollar singdirilgan o'quv dasturlari asosida qo'shimcha qo'llanma hamda adabiyotlar yaratildi va amaliyatga joriy etildi. 5-sinfdan 11-sinfgacha o'quv darsliklarida buni ko'rish mumkin. PISA ona tili, matematika va tabiiy fanlarni o'qitishning shakl, metod, texnologiyalarini yangilanib o'qituvchilarning bu boradagi bilimini oshirilmoqda. Bu fanlardan o'quvchilar savodxonligini baholashning milliy tizimini yaratilib. 2019-2021-yillarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni baholashga qaratilgan sinovlarni tizimli ravishda o'tkazish niyatida. PISA testlaridan ona tili darslarida foydalansa, o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga o'rgatish, matn bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirish va sinchkovlik talab etiladigan topshiriqlarni qo'llash o'quvchining hayotiy va intellektual ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, 7-sinf ona tili dasturida berilgan "Biriktiruv bog'lovchilar" mavzusini o'tishda o'qituvchi mavzuni mustahkamlash maqsadida darslikdan tashqari quyidagi matn asosida PISA topshiriqlari tuzishi mumkin:

Test topshiriqlari

- O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining qaysi qarori bilan Ta'lrim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi tashkil qilindi?
  - A) 2018- yil 8- dekabrdagi 997-sonli qaror
  - B) 2017- yil 8- dekabrdagi 997- sonli qaror
  - C) 2018- yil 8- dekabrdagi 996- sonli qaror
  - D) 2017- yil 8- dekabrdagi 996- sonli qaror

2. 15 yoshli o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishidagi fanlardan savodxonlik darajasini baholovchi xalqaro tadqiqot qaysi?

- A) PIRLS
- B) PISA
- C) TIMSS
- D) TAILS

3. Boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasini baholovchi xalqaro tadqiqot qaysi?

- A) PIRLS

B) PISA

C) TIMSS

D) TAILS

4. PISA xalqaro tadqiqoti necha yildan o'tkaziladi?

A) 5 yil

B) 4 yil

C) 3 yil

D) 2 yil

5. Mazkur dasturning o'ziga xosligi shundaki, u dunyodagi maktablarning matematika, tabiiy fanlar bo'yicha berilayotgan ta'lim mazmuni, o'quv jarayoni, o'quv muassasasi imkoniyati, o'quvchilarning bilim darajasi bilan bog'liq omillarni o'rganadi. Qaysi xalqaro dastur haqida gap ketmoqda?

A) PIRLS

B) PISA

C) TIMSS

D) TAILS

6. PISA va TIMSS xalqaro dasturlarining farq(lar)i nimada?

- A) ularning turli xil yosh va sinflar toifasida o'tkazilishi
- B) TIMSS maktab bilimlarini o'zlashtirish darajasini baholaydi
- C) PISA bilim va ko'nikmalarni maktabda, uyda va jamoatchilik orasida qo'llay olish darajasini baholaydi
- D) barcha javoblar to'g'ri

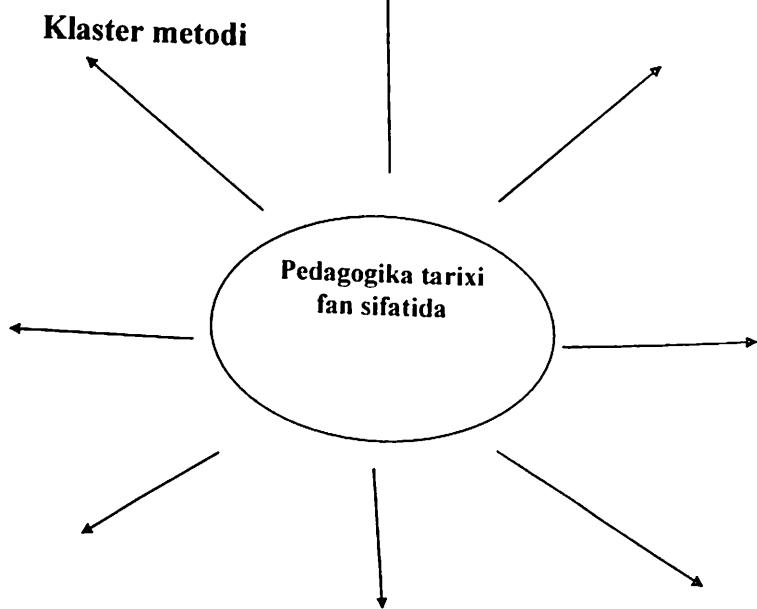
13-amaliy mashg'ulot: Pedagogika tarixi fan sifatida. Eng qadimgi davrlardan

V asrgacha ta'lrim-tarbiya va pedagogik fikrlar

1-o'quv topshiriq. BBB texnolgiyasi asosida Pedagogika tarixiga doir bilimlaringizni izohlang

	Mavzu savoli	Bilaman	Bilib oldim	Bilishni xohlayman
1.	Eng qadimgi yozma bitiklar.			
2.	Arxeologik topilmalar			
3.	Buyuk ajdodlarimizning ilmiy-pedagogik, ma'rifiy-falsafiy asarlari			

4.	Qadimiy qo'lyozmalar.			
5.	Badiiy pedagogik asarlar.			
6.	Islom ta'limotining g'oyaviy asoslariga doir manbalar.			

1. Pedagogika tarixi fanini o'rganishning zarurligini izohlang.
 A. O'qituvchilar pedagogik madaniyatini oshiradi, uni amaliy faoliyatga tayyorlaydi.
 B. Pedagogik mahoratni oshirishga yordam beradi.
 C. Ta'lim-tarbiya nazariyasi va amaliyotni taraqqiyoti bosqichlarini yoritib beradi, ilg'or pedagogik qarashlar taraqqiyot yo'lini ko'rsatib beradi.
 D. barcha javoblar to'g'ri.
 2. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda qadimgi ajodolarimiz qayerlarda yashagan?
 A. Baqtriya, Xorazm, So'g'diyonada
 B. Marg'iyona, Parfiya, Zarafshonda
 C. Parfiyada

- D. Barcha javoblar to'g'ri
 3. Pedagogika tarixi fanining predmeti nima?
 A. Qadim zamonlardan hozirgi davrlargacha pedagogik fikr, pedagogika nazariyasi va amaliyot, taraqqiyot tajribalari
 B. Pedagogikaga oid madaniy mero
 C. Adabiyot, san'at, arxeologiya namunalar, tarixiy manbalar
 D. B. 5 javoblar to'g'ri
 4. Eng qadimgi madaniy yodgorliklarni o'rganishda tayaniladigan uch asosiy manba?
 A. Xalq og'zaki ijodi ashayolari
 B. Buyuk adiblar, allomalarining ijodiy mero
 C. Arxeologik topilmalar
 D. Barcha javoblar to'g'ri
 5. Markaziy Osiyoda shakllangan ilk yozuvlar?
 A. Eramiz boshida, Xorazm, So'g'd, Baqtriya yozuvlari
 B. Oromiy yozuv, Urxun-Yenisey yozuv
 C. Yunon yozushi, uyg'ur yozushi

14-amaliy mashg'ulot: "Avesto" Eng qadimgi davrlarning madaniy yozma yodgorligi

Insert usulidan foydalanib ishlash qoidasi
 1-o'quv topshiriq. "Avesto" ga doir matn beriladi yoki vedeorolik q'yiladi

1. Ma'ruza matnnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:
 V – bilaman
 + - men uchun yangi ma'lumot
 - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi
 ? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarini jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
1.				
2.				
3.				
4.				

5.				
6.				
7.				

Test topshiriqlari

1. Avestoning eng qadimgi nusxasi nechanchi yilda ko'chirilgan va saqlab kelayotgan davlat.
- A. 1440-yilda Eron.
  - B. 1324-yilda Kopengagen.
  - C. 1344-yil Buyuk Britaniya.
  - D. 1224-yil Daniya.
2. Zardushtiylik tadriyjiysi necha bosqichga bo'linadi.
- A. 2 bosqichga
  - B. 3 bosqichga
  - C. 4 bosqichga
  - D. 6 bosqichga.
3. Avesto dastlab necha kitobdan iborat bo'lgan?
- A. 10 kitobdan
  - B. 21 kitobdan
  - C. 17 kitobdan
  - D. 19 kitobdan.
4. "Avesto"da axloqsizlikka yo'l qo'yib boim aslik ta'kidlanadi, fohishabozlik, turmush o'rtog'iga xiyonat qilgan kishilar qanday jazolangan?
- A. yurtdan haydab chiqishgan.
  - B. qatl jazosi ko'zda tutilgan; 800 zarba berib urishgan.
  - C. farzandlarini xalq tortib olishgan.
  - D. B va C.
5. "Avesto"da m a'naviy jinoyat deb nimalarni hisoblashgan.
- A. Yolg'on gapirgan, tuhmat qilgan va chaqimchilikni.
  - B. Besoqolbozlik, turmush o'rtog'iga xiyonat, fohishabozlik.
  - C. Davlat yiqqan, elga yordam bermagan munofiq kishilarни.
  - D. Bog'dorchilik, chorvachilik bilan shug'ullanmaganlarni.
6. Bizgacha yetib kelgan "Avesto" nusxalari nechta kitob (qism)lardan iborat. Tartib bo'yicha nomlarini aytинг.
- A. 6 qismdan iborat. Yasna, Yasht, Avesto, kichik Avesto. Visparad, Vindidod.

- B. 5 qismdan iborat. Vendidod, Visporad, Yasna, Yasht, kichik Avesto.
- C. 2 qismdan iborat. Avesto va kichik Avesto.
- D. 3 qismdan iborat. Avesto, Visporad, Yasna.
7. "Avesto"ni tarixiy adabiy yodgorlik sifatida kim tarjima qilgan?
- A. PTolstov.
  - B. Asqar Mahkam.
  - C. B.Ahmedov.
  - D. S.Hasanov.
8. "Avesto"da ifodalangan Xumo qushi qiyofasida nima aks etiladi?
- A. Go'zallik, boylik.
  - B. Baxt, taqdir, boylik.
  - C. Taqdir, chiroy, go'zallik.
  - D. To'g'ri javob berilmagan.

2. Olingan natijalarini jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
1.				

Savol

1. Qaysi so'z arab tilida "gap-so'z" ma'nosini anglatadi?
2. Hadis ilmi bilan shu'gullanuvchi olimni kim deb ataymiz?
3. Qaysi so'z arab tilida "ma'naviy yo'l" ma'nosini anglatadi?
4. Qaysi xalifa davrida sahabalarga Madinai Munavvaradan ko'chib ketishga ruxsat berilmas edi? Shu sababli hadis o'rganmoqchi bo'lganlar o'zları kelishar edi.
5. Qaysi xalifa davrida hadislар rasmий ravishda yozilib, hujjat shakliga keltirilgan?
6. "Mustalahul-hadis" ilmida kitob yozgan birinchi ulamo kim?
7. Imam Buxoriy va Imam Termiziylarning kitoblari qanday kitob hisoblanadi?
8. Biror muhaddis o'z shartlari bo'yicha mavjud hadislarni kitob shakliga qo'shmay ketgan bo'lsa, o'sha hadislarni muhaddislar to'plab qanday kitobga keltirishgan?

9. Qaysi so'z "nasx qiluvchi", "o'chiruvchi" ma'nosini anglatadi?

10. Qaysi so'z "nasx qilingan", "ketkazilgan", "o'chirilgan" degan ma'noni anglatadi?

15-amaliy mashg'ulot: VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar. Shihobiddin Umar suhravardiyning pedagogik qarashlari

1. VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar

2. Shihobiddin Umar Suhravardiyning pedagogik qarashlari.

Mashg'ulotda qo'llaniladigan metod va texnologiyalar mohiyati

1. "Nima uchun" metodi talabalarda o'rganilayotgan muammo yoki masala mohiyatining yorituvchi sabablarni aniqlash yuzasidan mustaqil fikr yurita olish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Metodni qo'llash jarayonida talabalar muammo (masala)ning yechimini topishga tizimli, ijodiy yondashishlari, shu bilan birga sabablarni tahlil qila olish talab etiladi. Mashg'ulotlar jarayonida metodni qo'llash quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1) o'qituvchi talabalarni metodning mohiyati va shartlari bilan tanishtiradi;

2) talabalar kichik guruhlarga biriktiriladilar;

3) o'qituvchi guruhlarga o'rganilayotgan mavzu bo'yicha ma'lum masalalarni topshiradi;

4) guruhlar masalaning yechimini ifodalashi zarur bo'lgan sxemani yaratadilar;

5) sxemada muammo (yoki masala)ning yuzaga kelish sabablari aks ettiriladi;

6) guruhlar ishlari jamoada muhokama qilinadi.

Metodni qo'llash shartlari quyidagicha:

1. Sxemada aks etadigan shakllar (aylana, to'g'ri to'rtburchak, kvadrat yoki uchburchaklar)ni talabalarning o'zлari mustaqil tanlaydilar.

2. Sxemaning tarkibiy tuzilishi – mulohazalar zanjirining to'g'ri chiziqli yoki to'g'ri chiziqli emasligi ham talabalar tomonidan belgilanadi.

3. Yo'nalish ko'rsatkichlari talabalarning dastlabki holatdan yechimni topishgacha bo'lgan faoliyatlar mazmunini ifodalaydi.

2. Kichik guruhlarda ishlash

Talabalar ishni bajarish uchun zarur bilim va malakalarga ega bo'lmog'i lozim.

Guruhlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.

Kichik guruh oldiga qo'yilgan topshiriqnini bajarish uchun yetarli vaqt ajratiladi.

Guruhlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi haqida ogohlantirilishi lozim.

Guruh ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnomha berishi zarur.

Nima bo'lganda ham muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

3. "Bilamiz /Bilishni xohlaymiz/ Bilib oldik" metodi mashg'ulot jarayonida matnni tushunishni kuzatishdagi grafik tashkilotchisi hisoblanadi. Ushbu metod yangi mavzuni tushuntirishda qo'llaniladi.

4. "Mantiqiy chalkash zanjirlar" metodi

Xronologik yoki sabab-oqibat zanjiridan iborat 5-6 ta alohida takliflar, matndan jumlalar, gaplar, iboralar, rasmlar orqali ifodalashlar, she'rlar, ko'chirib olinadi. Har qaysisi alohida qog'ozga tushirilib, chalkashtirib joylashtiriladi. Guruh ushbu yozuv tushirilgan qog'ozlarni to'g'ri tartibda tiklab, joylashtirib, to'g'ri ketma-ketlikda joylashishi haqida tushuntirib berishi kerak bo'ladi. Keyin esa matnni o'qish davomida, guruh taxminlarining to'g'ri yoki noto'g'riliqi tasdiqlab berilishi kerak.

5. "Jadval" metodi

Metod talabalarda o'rganilayotgan mavzu, muhokama etilayotgan masala yoki muammoning nazariy mohiyatini jadval yordamida aks ettirish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Uni qo'llashda talabalar mavzu (masala, muammo) mohiyatini og'zaki bayon yoki yozma matn ko'rinishida emas, balki asosiy

g'oya, tayanch tushuncha, muhim jihatlarni jadvalda aniq. qisqa ifodalash ko'nikmalarini o'zlashtiradi.

6. "Test" (inglizcha "sinov", "tekshirish") texnologiyasi shaxsning psixofiziologik va shaxsiy xususiyatlari, intellektual salohiyati, qobiliyat, ko'nikma va malakalarini tekshirishga xizmat qiladi. Ushbu metod talabalar tomonidan muayyan mavzu mazmuni yoki fan asoslarining qay darajada o'zlashtirilganligini aniqlashda samarali hisoblanadi.

I. Talabalar uchun topshiriq:

Mavzuga doir savollarga javob takrorlang. Talabalarga quyidagi savollar beriladi:

1. Ibtidoiy odamlar hayotida tarbiyaning o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Qadimgi yozuvlar va ularning kelib chiqishi haqida nimalarni bilasiz?
3. Xalq og'zaki ijodida insondagi qaysi xislatlar ulug'langan?
4. Shihobuddin Umar Suhravardiyning pedagogik qarashlaridan misollar keltiring.

II. Talabalar uchun topshiriq:

1. VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda tarbiya maktab va pedagogik fikrlardan namuna keltiring.

2. Qadimgi turkiy bitiklarda ulug'langan xislatlarni yozib chiqing va mazmunini izohlang.

III. Talabalar uchun topshiriq

Kichik guruhlarga birikkan holda quyidagi topshiriqlarni bajaring:

1-guruhi

VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda tarbiya maktab va pedagogik fikrlar asosida tarbiyaning o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bering. (Aniq misollar keltiring).

2-guruhi

Qadimgi davlatlar – So'g'diyona, Baqtriya, Xorazm davlatlarida ta'lim-tarbiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishini bayon qiling (Aniq misollar keltiring).

3-guruhi

Suhravardiyning pedagogik qarashlari aks etgan asarlari haqida fikr bildiring. (Aniq misollar keltiring).

4-guruhi

Xalq og'zaki ijodida ta'lim-tarbiya mazmuni va usullarining ifodalishini bayon qiling (Aniq misollar keltiring).

TEST

1. "Darsning boshlanishini tashkil etish uy vazifasini tekshirish, darsning maqsadi va vazifasini bayon qilish, yangi materiallarni tushuntirish, mustahkamlash, darsga yakun yasash va uyga vazifa berish" tuzilishidagi darsning tipini ko'rsating:

- A. Kombinatsion (aralash) dars;
  - B. Bilimlarni takrorlash va mustahkamlash darsi;
  - C. Yangi bilimlarni o'rganish darsi;
  - D. Umumiylashtirish darsi;
2. "Pedagogiya, ya'ni bola tarbiyasining fani demakdir". Pedagogikaga bu ta'rif kim tomonidan berilgan?

- A. Shakuriy;
- B. Hamza;
- C. Avloniy;
- D. S.Ayniy.

3. Suhravardiy o'z faoliyati davomida qaysi tariqatga asos solgan?

- A. "ilohiy falsafa";
- B. Naqshbandiya
- C. Kubroviya;
- D. Yassaviya.

4. "Ta'lim beruvchi, rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi" tushunchalari didaktikaning qaysi jihatini yoritadi?

- A. Ta'lim natijasi;
- B. Ta'lim vositalari;
- C. Ta'lim metodlari;
- D. Ta'lim funksiyalari.

5. Didaktika deb nimaga aytiladi?

- A. Didaktika bu shaxsning rivojlanishi qonuniyatlar haqidagi fandir;

B. Didaktika bu o'qitish mazmuni, metodlari va tashkiliy shakllarini ilmiy asoslab beruvchi o'qitish pedagogik nazariyasi, pedagogikaning sohasi;

C. Didaktika bu bola shaxsini shakllantirish qonuniyatlarini haqidagi fan;

D. Didaktika tarbiyalovchi o'qitish jarayonini o'rghanadi.

6. Didaktikaning asosiy tushunchalari (kategoriyalari) qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Tarbiya, ma'lumot, ta'lim;

B. Irsiyat, muhit, tarbiya;

C. Ma'lumot, ta'lim (o'qitish), jarayon, ta'lim prinsiplari, ta'lim mazmuni, metodlari va tashkiliy shakllari, bilimlar, ko'nikma, malakalar;

D. Idrok qilish, fahmlab (anglab) olish, mustahkamlash, ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishi, amalda qo'llash.

7. Zardushtiylik axloqining asosi bu...

A. Ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal;

B. Ezgu niyat, ezgu kayfiyat, ezgu amal;

C. Falsafa, siyosat, e'tiqod;

D. Saodat, e'tiqod, tafakkur.

16-amaliy mashg'ulot: Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovuslarning asarlarida didaktik qarashlar

1. Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yugnakiy asarlarida ta'limgarbiya masalarining yoritilishi.

2. Kaykovusning asarlarida didaktik qarashlar

Mashg'ulotda qo'llaniladigan interfaol metod va texnologiyalar mohiyati

Mashg'ulot uchun materiallar:

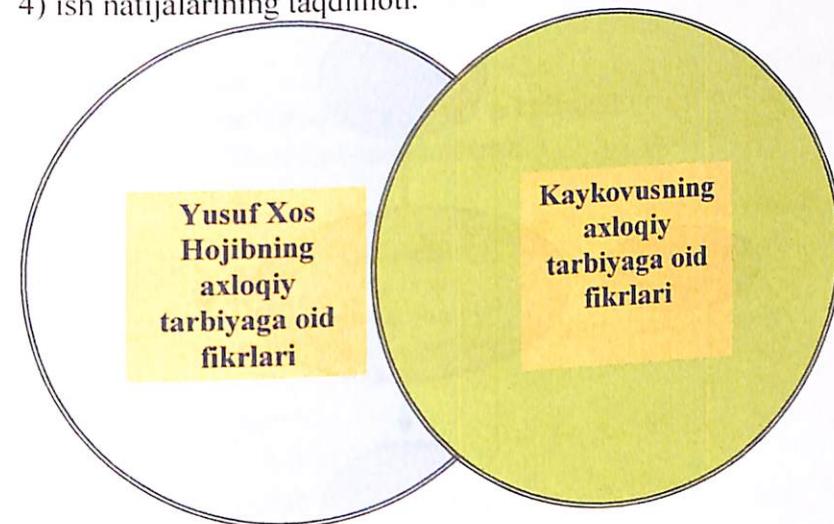
I. Talabalar uchun topshiriq:

1) kichik guruhlarda Venn diagrammasini tuzadilar va kesishmaydigan joylarida Yusuf Xos Xojib va Kaykovusning axloqiy tarbiyaga oid fikrlarini oydinlashtirib olib, to'ldiradilar.

2) juftliklarga birlashadilar, o'zlarining diagrammalarini taqqoslaydilar va to'ldiradilar.

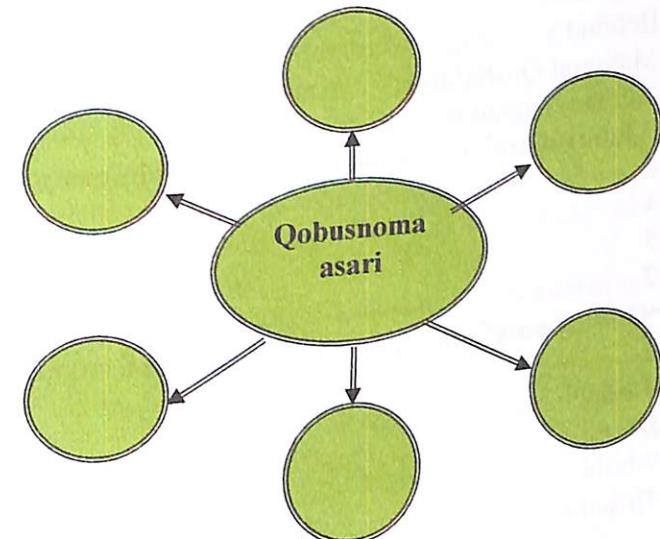
3) doiralarning kesishuvchi joyida ikki doira uchun umumiy bo'lgan fikrlar ro'yxatini tuzadi.

4) ish natijalarining taqdimoti.

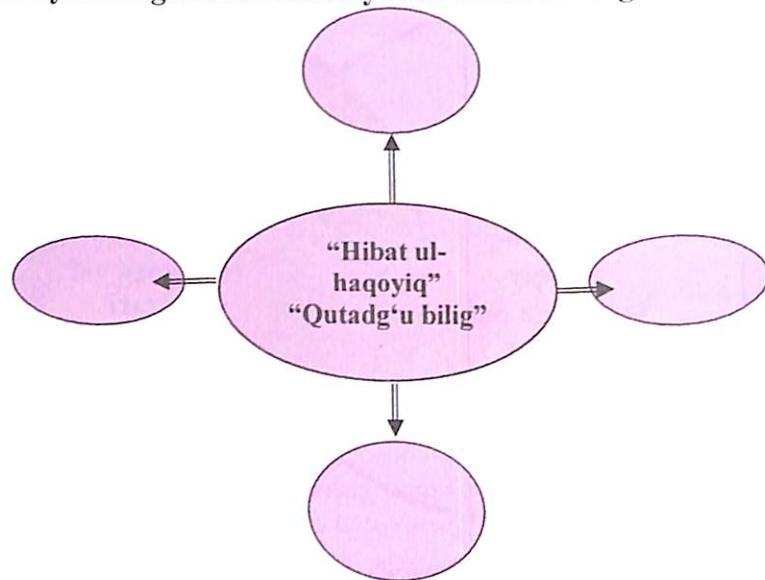
II. Talabalar uchun topshiriq:

"Klaster" grafigi asosida Kaykovusning "Qobusnomा" asarini tizimlashtirish.

III. Talabalar uchun topshiriq:

Klaster grafigi asosida Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yugnakiylarning asarlari mohiyatini ochib bering.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. “Qobusnomा” kimning asari?

- A. Kaykovus
- B. Behbudiy
- C. Mahmud Qoshg’ariy
- D. Ahmad Yugnakiy

2. “Qobusnomা” asarida so‘zlar necha toifaga ajratiladi?

- A. 6
- B. 4
- C. 5
- D. 7

3. “Qobusnomা”ning qaysi bobি so‘z odobi, sxuxandonlik haqidá?

- A. 7-bobi
- B. 8-bobi
- C. 9-bobi
- D. 10-bobi

4. Kaykovus nechanchi yillarda yashab ijod etgan?

- A. XI asrda
- B. XI-XII asrlar
- C. IX-X asrlar
- D. VIII-IX asrlar

6. “Qobusnomা” asarida yoshlar tarbiyasida – juvonmardlik talablaridan eng muhimி:

- A. axloq tarbiysi
- B. aqliy tarbiya
- C. estetik tarbiya
- D. jismoniy tarbiya

7. Turkiy tilda yaratilgan dastlabki ta’limiy-axloqiy asar qaysi?

- A. “Qutadg’u bilig”
- B. “Devoni lug’atit turk”
- C. “Mahbub ul-qulub”
- D. “Hibbat ul-haqoyiq”

8. Dars samaradorligini oshirish omili?

- A. ilg’or pedagogik texnologiyalardan foydalanish
- B. mustaqil ish ijodiy ishlarni tashkil etish
- C. qo’shimcha materiallardan foydalanish
- D. vaqtidan unumli foydalanish

9. Pedagogik jarayonning bir butunligi nima?

- A. maqsad, mazmun, hamkorlik
- B. vosita va usullar, do’stona aloqa
- C. shakl, natija va shart-sharoitlar
- D. maqsad, mazmun, usul, vosita, shakl, hamkorlik va natija

10. O’zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g’risida”gi Qonuning maqsadi?

- A. fuqarolarga ta’lim-tarbiya, kasb-hunar o’rgatishning huquqiy asoslarini belgilaydi hamda shaxsning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini kafolatlaydi
- B. ta’lim muassasalari faoliyatini tartibga solish hamda shaxsning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini kafolatlaydi

C. ta'lim muassasalari rahbarlari, xodimlarining huquqini belgilaydi hamda shaxsning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini kafolatlaydi

D. ta'lim muassasalari faoliyatini moddiy va huquqiy kafolatlaydi hamda shaxsning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini kafolatlaydi

11. Ta'limni tashkil qilishning noan'anaviy shakllarini aniqlang?

- A. muloqot, bahs-munozara, didaktik o'yin, trening
- B. muloqot
- C. didaktik o'yinlar
- D. trening va boshqalar

12. Pedagogikaning bosh masalasi?

- A. ta'lim, tarbiya, barkamol inson tarbiyasi
- B. tarbiya, barkamol inson tarbiyasi
- C. barkamol inson, tarbiya
- D. ta'lim tarbiya samaradorligini oshirish

Seminar mashg'ulotlari

3-semestr

1-mavzu: Boshlang'ich ta'limda tarbiya jarayoni mohiyati va mazmuni

- 1. Tarbiya jarayonining mohiyati va vazifalari
- 2. Tarbiya jarayonining xususiyatlari.
- 3. Tarbiya jarayonining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni.
- 4. Tarbiya qoidalari va ularning mohiyati.

2-mavzu: Tarbiyaning turlari haqida tushuncha. Aqliy tarbiyaning mazmuni

- 1. Tarbiya turlarining umumiy tasnifi.
- 2. Tarbiya turlari va ularning qisqacha mazmuni.
- 3. Aqliy tarbiya va uni shakllantirish haqida tushuncha.
- 4. Aqliy tarbiyaning vazifalari va amalga oshirish metodlari.

3-mavzu: Boshlangich ta'limda ma'naviy-axloqiy tarbiya

- 1. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning maqsad va vazifalari.
- 2. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning shakl va metodlari.
- 3. Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash mazmuni.
- 4. O'quvchilarda ongli intizomlilikni tarbiyalash.

4-mavzu: Boshlang'ich ta'limda fuqarolik va jismoniy tarbiyaning mazmuni va vazifalari

- 1. Fuqarolik tarbiyasi tasnifi. Uning maqsad va vazifalari.
- 2. Fuqarolik tarbiyasini amalga oshirishning ilg'or pedagogik yo'llari va usullari
- 3. Jismoniy tarbiya to'g'risida tushuncha.
- 4. Jismoniy tarbiyaning vazifasi, mazmuni va prinsiplari.

5-mavzu: Boshlang'ich ta'limda mehnat va iqtisod tarbiyasining mohiyati, maqsad va vazifalari

- 1. Mehnat tarbiyasining umumiy asoslari va mazmuni.
- 2. Oilada va ta'lim muassasalarida mehnat tarbiyasini amalga oshirish yo'llari.
- 3. Iqtisodiy tarbiyani amalga oshirish usullari.
- 4. Iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning inson kamolotidagi o'rni.

6-mavzu: Boshlang'ich ta'limda nafosat va ekologik tarbiya haqida tushuncha

- 1. Nafosat tarbiyasi va uning o'ziga xos jihatlari
- 2. Nafosat tarbiyasining nazariy va didaktik asoslari

3. Ekologik tarbiya haqida tushuncha
  4. Ekologik bilim va madaniyatni shakllantirish usullari
- 7-mavzu: Boshlangich ta'lilda tarbiyaning umumiy metodlari va vositalari**
1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha.
  2. Tarbiya metodlarining maqsadi va mazmuni.
  3. Boshlangich ta'lilda tarbiya vositalari
- 8-mavzu: O'quvchilar faoliyatini rag'batlantirish va jazolash metodlari**
1. Tarbiyada ibrat-namuna ko'rsatishning tutgan o'rni.
  2. Tarbiyada rag'batlantirish va jazolash metodlari.
  3. Tarbiyada tanbeh berish, uylatirish 2metodlari
- 9-mavzu: Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari**
1. Jamoa va uni tashkillashtirish
  2. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari
  3. O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari
- 10-mavzu: Maktabni boshqarish va unga rahbarlik qilishning qonun-qoidalari**
1. Maktabni boshqarish jarayonining pedagogik xususiyatlari
  2. Maktabga rahbarlik qilishning qonun-qoidalari
  3. Pedagogik va kuzatuv kengashlari faoliyatları
  4. Maktabni boshqarishda demokratik uslub eng samarali faoliyat garovi

Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

1. B.Xodjayev. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. 2017.
2. R.A.Mavlonova, N.H.Vohidova, N.H.Raxmonqulova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Darslik. – T.: Fan va texnologiyalar, 2010-yil.
3. Xoshimov K, Nishanova S. Pedagogika tarixi. Darslik – A. Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi.
4. Axmedov M.E. Pedagogika nazariyasi va tarixi (o'quv qo'llanma) – T.: Tafakkur bo'stoni, 2011.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruba, 2017-yil 14-yanvar / Sh.M. Mirziyoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
  2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. –T.: O'zbekiston.
  3. Djumayeva S. Ijtimoiy va pedagogik nizolar: mohiyati va bartaraf etish yo'llari // Metodik qo'llanma, -T. Nizomiy nomidagi TDPU, 2011 82-bet
  4. Mahmudov N.M. O'qituvchi nutqi madaniyati. Darslik. – O'zbekiston milliy kutubxonasi 2007-185 bet.
  5. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. T.:O'qituvchi, 196-192 bet
  6. Ortiqov A. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. –T. "Dono hamro" ilmiy markazi 2002. -78 b.
1. <http://www.edu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi sayti.
2. <http://www.uzedu.uz> – O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi sayti.

3. <http://www.gov.uz> – O‘zbekiston Respublikasi hukumati portali.
4. www.pedagog.uz
5. www.tdpu.uz
6. www.ziyonet.uz

GLOSSARIY

Amaliy ishlar metodi – o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantiruvchi usul.

Axloq (lotincha “moralis” - xulq-atvor ma’nosini bildiradi) - ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingen va rioya qilinishi zarur bo‘lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig‘indisi.

Axloqiy ong – shaxsga axloqiy me’yorlar va xulq-atvor qoidalari to‘g‘risidagi nazariy bilimlarni berish asosida hosil qilinuvchi ong shakli.

Axloqiy tarbiya – muayyan jamiyat tomonidan tan olingen va rioya qilinishi zarur bo‘lgan tartib, odob, o‘zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o‘quvchilar ongiga singdirish asosida ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko‘nikmalari va axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Aqliy tarbiya - shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to‘g‘risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Baynalminallik (“inter” – orasida, o‘rtasida, aro, “natio” – xalq)– o‘zga millat va elatlarning haq-huquqlari, erki, urf-odatlari, an‘analari, turmush tarzi, tili hamda vijdon erkinligini hurmat qilish, ularning manfaatlariga ziyon yetkazmaslikni ifoda etuvchi shaxsga xos ma’naviy-axloqiy fazilat.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma’lum obrazlar ko‘rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma’lumotlar majmui.

Bilish - obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni.

Vatanparvarlik (lotincha “patriotes” – vatandosh, “patriis” – vatan, yurt) - shaxsning o‘zi mansub bo‘lgan millat, tug‘ilib o‘sgan vatani tarixidan g‘ururlanishi, buguni to‘g‘risida qayg‘urishi hamda uning porloq istiqboliga bo‘lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat.

Davlat ramzları - muayyan millat, elatning etnopsixologik xususiyatlari, qarashlari, orzu-umidlari, intilishlari va maqsadi, hududiy, ijtimoiy-g'oyaviy birlik mohiyatini anglatishga xizmat qiluvchi tasviriy belgilar majmui.

Dunyoqarash - tabiat, jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimi.

Jazolash - tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berish usuli.

Jamoa (lotincha "kollektivus" so'zining tarjimasi bo'lib, yig'ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh kabi ma'nolarni anglatadi) - bir necha a'zo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiyligi maqsad asosida tashkil topgan guruh.

Jamoa an'anaları - jamoa a'zolari tomonidan birdek qo'llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odad.

Jamoaning norasmiy tuzilmasi - jamoa a'zolari o'rtasidagi shaxslararo ma'naviy-psixologik munosabatlarning umumiyligi tizimi, shuningdek, jamoada mikroguruhni tashkil qiluvchi ayrim shaxslar o'rtasidagi tanlash munosabatlarining mazmuni.

Jamoaning rasmiy tuzilishi - turli ko'rinishdagi jamoa faoliyatini yo'lga qo'yishning tashkiliy jihatlari.

Jinsiy tarbiya - o'zida shaxsni jinsiy jihatdan chiniqtirish, ularni tozalik va ozodalikka o'rgatish, o'z sog'ligi uchun g'amxo'rlik qilish va mas'uliyatli bo'lismi ta'minlashga qaratilgan pedagogik faoliyat mazmuni.

Jismoniy tarbiya - o'quvchilarda jismoniy va irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda Vatan mudofaasiga tayyorlashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi.

Ijtimoiylashuv - ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi asosida shaxsning hayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Ijtimoiy ongi shakllantiruvchi metodlar - o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlar, e'tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari.

Ijtimoiy pedagogika - ijtimoiy munosabatlar jarayonida pedagogik g'oyalarning tutgan o'rnini va roli, shaxsni kasbiyi va ijtimoiy faoliyatga yo'naltirish muammolarini o'rganadi.

Ilmiy dunyoqarash - uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o'zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlashgan dunyoqarash shakli.

Individ (lotincha "individuum" bo'linmas, yagona, alohida degan ma'nolarni anglatadi) - xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

Iqtisodiy tarbiya - o'quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oila byudjetini shakllantirish, xo'jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko'paytirish, savdosotiqlarni to'g'ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Iqtisodiy ta'lim - o'quvchilarga xo'jalik yuritish tizimi (oila byudjetini shakllantirish, xo'jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko'paytirish, savdosotiqlarni to'g'ri tashkil etish va hokazolar) to'g'risidagi nazariy bilimlarni berishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Yosh xususiyatlari - muayyan bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlari.

Shaxs - kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi;

Davlat va jamiyat - ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari;

Uzluksiz ta'lim - malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimining tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi;

Fan - yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi;

Ishlab chiqarish – kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgalik sifati va saviyasiga nisbatan qo‘yiladigan talablarni belgilaydigan assosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliyaviy va moddiy-texnikaviy jihatdan ta‘minlash jarayonining faol ishtirokchisi.

Kasb-hunar kolleji - o‘quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko‘nikmalarini chuqur rivojlantiruvchi, tanlab olingan kasb-hunar bo‘yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini yaratish maqsadida tegishli davlat ta‘lim standartlari doirasida o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limini beruvchi, yuridik maqomga ega ta‘lim muassasasi.

Ko‘nikma – olingan bilimlarga asoslanib qo‘yilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig‘indisi.

Ko‘rgazmali metodlar - predmet, hodisa yoki jarayonlar mohiyatini tabiiy holatda namoyish qilish, ularning maketlarini ko‘rsatishda qo‘llaniluvchi usullar.

Madaniyat (“cultura” so‘zidan olingan bo‘lib, parvarish qilish, ishlov berish ma‘nosini bildiradi) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo‘lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma‘naviy boyliklar tizimi.

Mazmun (ta‘lim (bilim olish) mazmuni) – ta‘lim jarayonida shaxs tomonidan o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan ilmiy bilim, amaliy ko‘nikma, malaka, fikrlash hamda faoliyat usullari tizimi.

Maktabdan tashqari ta‘lim - madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo‘nalishlarda yo‘lga qo‘yiluvchi, bolalar hamda o‘smirlarning ta‘limga bo‘lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-ehtiyojlarini qondirish, ularning bo‘sh vaqt va dam olishini tashkil etish maqsadida tashkil etiladigan ta‘lim bosqichi.

Mafkura (arabcha “mafcura” - nuqtai nazar va e’tiqodlar tizimi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, shuningdek, ma‘naviy-axloqiy yuksalish, ma‘rifiy-tarbiyaviy ishlarning rivojini ta‘minlovchi, ularning maqsad va yo‘nalishlarini aniqlashda yetakchi o‘rin tutuvchi g‘oyalar tizimi.

Mashq va o‘rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari - muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me‘yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirish usullari.

Ma’lumot – ta‘lim-tarbiya natijasida o‘zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko‘nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Ma‘naviyat (arabcha “ma‘naviyat” - ma‘nolar majmui) – mohiyatiga ko‘ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobjiy ta‘sir o‘tkazuvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g‘oyalar majmui.

Ma’rifat – shaxs ongiga ilmiy bilim, axloq qoidalari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me‘yorlarni singdirish, ta‘lim-tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o‘rganish, ularni targ‘ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi.

Ma’ruza – yirik hajmdagi o‘quv materialini og‘zaki bayon qilish shakli.

Metod - yunoncha tarjimasi “tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo‘li” kabi ma‘nolarni anglatadi.

Metodika (fan sifatida) – xususiy fanlarni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi.

Mehnat tarbiyasi - shaxsga mehnatning mohiyatini chuqur anglatish, ularda mehnatga ongli munosabat, shuningdek, muayyan ijtimoiy-foydali harakat yoki kasbiy ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Munozara (tarbiya metodi sifatida) - tarbiyalanuvchilarga hissiy-og‘zaki ta‘sir ko‘rsatish asosida ularda ma‘naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan bahs-munozara usuli.

Nafosat didi - shaxsning buyum yoki hodisaga nisbatan munosabat bildirish turi, obyektiv nafosat o‘lchovi.

Nafosat madaniyati - go‘zallikni his etish, undan zavqlanish, mavjud go‘zalliklarni asrash va boyitish yo‘lida o‘zlashtirilgan bilim hamda amalga oshiriladigan nafosat faoliyatini tashkil etish darajasining sifat ko‘rsatkichi.

Nafosat ongi - go'zallik, go'zallikni his etish, uning mohiyatini anglash, nafosat his-tuyg'usi, nafosat didi kabi tushunchalarning ongda aks etishi.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya- lotincha "estezio" go'zallikni his qilaman) - o'quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari va turmush go'zalliklarini anglash, idrok etish va to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish, ular tomonidan go'zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Oila - kishilarning nikoh yoki qon-qarindoshlik rishtalari, umumiy turmush tarzi, axloqiy mas'uliyat hamda o'zaro yordamga asoslanuvchi kichik guruhi.

Oilaviy munosabatlar - ota-onalar (yoki bolaning kamoloti uchun mas'ul bo'lgan shaxslar) hamda farzandlar o'rtasida turli yo'nalishlarda tashkil etiluvchi munosabatlar.

Oila tarbiyasi - ota-onalar (yoki bola kamoloti uchun mas'ul shaxslar) tomonidan tashkil etiluvchi hamda farzandlarni har tomonlama yetuk, sog'lom etib tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Pedagogik talab - turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o'quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari.

Pedagogik texnologiya - ta'lim va tarbiya jarayonida zamонавиу pedagogik texnologiyalarni qo'llash, texnologik yondashuv asosida ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o'rganadi.

Pedagogik mahorat - ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyat, yuksak pedagogik tafakkur.

Pedagogik talab - turli harakatlarni bajarish, muayyan faoliyat jarayonida ishtirok etishda o'quvchi amal qilishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini ifodalovchi vazifa; tarbiyaning eng muhim usuli.

Rag'batlantirish - tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobjiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usuli.

Rivojlanish - shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Sinf - yoshi va bilimi jihatidan bir xil bo'lgan, ma'lum o'quvchilar guruhi.

Suhbat - savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi.

Tarbiya - muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Tarbiya jarayoni - o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni.

Tarbiya mazmuni - shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyati.

Tarbiya metodi (yunoncha "metodos" - yo'l) - tarbiya maqsadiga erishish yo'li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga ta'sir etish usullari.

Tarbiya nazariyasi - pedagogikaning muhim tarkibiy qismi; tarbiyaviy jarayon mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o'rganadi.

Ta'lim va tarbiya mazmuni - shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta'limning sinf-dars tizimi - dars shaklida muayyan o'quvchilar guruhi bilan o'quv rejasiga muvofiq tuzilgan aniq jadval bo'yicha olib boriladigan ta'lim jarayoni.

Test - aniq maqsad asosida muayyan holat darajasini sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasи.

Topshiriq - o'quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan usul.

Tushuntirish - o'quv materiali mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilish.

To'garak - o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida sinfdan yoki maktabdan tashqari sharoitda uyushtiriluvchi qo'shimcha ta'lim shakli.

Umumiy pedagogika – maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta’lim berish masalalarini o’rganadi.

Usul - muayyan o’quv materialini o’zlashtirishda qo’llanilayotgan asosiy ta’lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta’lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Faoliyat - shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik. ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli. ko’rinishi.

Fuqaro – fuqaroligi huquqiy jihatdan e’tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a’zosi bo’lgan shaxs.

Fuqarolik – huquqiy va axloqiy me’yorlarga ongli riosa etish, ma’lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas’ullik bilan yondoshuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma’naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublik.

Fuqarolik tarbiysi – fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o’quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, Vatan, jamiyat uchun fidoyi fuqarolar etib tarbiyalashdan iborat.

Shaxs - psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo’lgan jamiyat a’zosi.

Shaxsni ijtimoiylashtirish - uni jamiyat tomonidan tan olingan xulq-atvor me’yorlari, bilim hamda qadriyatlar tizimini o’zlashtirishdan iborat ijtimoiy hayotga jalb etish jarayoni.

Shkalalash - aniq jarayonlarni raqamlar tizimi yordamida modellashtirish.

Ekologik madaniyat - o’quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Ekologik ong - tabiat va atrof-muhitning mavjud holati, ularni muhofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi.

Ekologik madaniyat - o’quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qibiliyati.

Ekologik tarbiya - o’quvchilarga dastlabki ekologik bilimlarni berish, ularning mavjud ekologik bilimlarini boyitish, ularda tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish ko’nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon.

Ekologik ta’lim - o’quvchiga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzlucksiz ravishda nazariy ekologik bilimlarni berishga yo’naltirilgan ta’limiy jarayon.

Ekologik faoliyat - ekologik bilimlarga tayanilgan holda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta’minalash borasida amalgalashirilayotgan xatti-harakatlar majmui.

Estetik tarbiya - o’quvchilarni tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go’zalligini idrok etish, to’g’ri tushunishga o’rgatish, ularning badiiy didini o’stirish, ularda go’zallikka muhabbat uyg’otish va hayotiga go’zallik olib kirish qobiliyatini tarbiyalash jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

E’tiqod - dunyoqarash negizida aks etuvchi ijtimoiy-falsafiy, huquqiy, ma’naviy-axloqiy, estetik iqtisodiy, hamda ekologik bilimlarning takomillashgan ko’rinishi; muayyan g’oyaga cheksiz ishonch.

O’z-o’zini baholash - mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish asosida o’z shaxsiga baho berishga yo’naltirilgan faoliyat usuli.

O’z-o’zini tarbiyalash metodlari - o’quvchilarning o’zini o’zi idora qilishlari, turli o’quvchilar organlari faoliyatida faol ishtirot etishlarini ta’minalash, ularning ijtimoiy mavqelarini oshirish maqsadida qo’llaniluvchi usullar.

O’z-o’zini tahlil (nazorat) qilish - o’z shaxsi, mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud sifatlarni boyitish yoki salbiy odatlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyat usuli. O’z-o’zini qayta tarbiyalash – shaxsning o’zidagi salbiy odatlar, xarakteridagi zararli sifatlarni yo’qotish, ularni bartaraf etishga qaratilgan ichki faoliyati jarayoni.

O’zlashtirish - ta’lim jarayonida ustuvor o’rin tutuvchi ijtimoiy talablarga muvofiq shaxs tomonidan muayyan xatti-harakat va xulq usullarining egallanishi.

O’rgatish - tarbiyanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko’nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlari.

O’qituvchi (pedagog) - pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo’nalishlari bo’yicha maxsus ma’lumot, kasbiy

tayyorgarlik va ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega hamda ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxs.

O'qish – ma'lum usullar yordamida tashkil etilgan bilimlarni o'rganish jarayoni; o'quvchilar tomonidan o'quv faoliyati usullarini egallab olishga yo'naltirilgan faoliyat.

O'quvchilar jamoasi – ijtimoiy-foydali ahamiyat kasb etuvchi umumiylar maqsad va birgalikdagi faoliyatga asosan jipslashgan o'quvchilar birlashmasi, guruhi.

O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishi – o'quvchilarning jamoa faoliyatini uyushtirish va boshqarishdagi faol ishtirokleri.

Harbiy vatanparvarlik tarbiysi - yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Hikoya – o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi.

Huquqiy madaniyat – shaxs tomonidan huquqiy bilimlarning o'zlashtirilishi hamda huquqiy faoliyatni tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichi.

Huquqiy ong - muayyan jamiyatning moddiy hayot tarzi bilan belgilanadigan tasavvur, idrok, tafakkur va e'tiqodlar tizimi bo'lib, ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida murakkab tuzilishga ega.

MUNDARIJA

KIRISH ..... 3 I BOB, BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI FANINING NAZARIY ASOSLARI

III SEMESTR.

1-mavzu: Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limning tayanch bosqichi sifatida.....5

2-mavzu: Boshlang'ich ta'limi muhit. Boshlang'ich sinf o'quvchisi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining pedagogik faoliyatga kirishi 15

3-mavzu: Ta'lim nazariyasi. Boshlang'ich ta'limda o'quv materialini og'zaki bayon qilish usullari. Mediata'lim va mediasavodxonlik 35

4- mavzu: Ta'limni tashkil etish shakllari va turlari.....49

5-mavzu: Boshlang'ich ta'limda innovatsion jarayonlar. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarining bilim, ko'nikma va malakalarini tashxis etish.....63

6-mavzu: Tarbiya nazariyasi. Boshlang'ich ta'limda tarbiya turlari 71

7-mavzu: Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari 85

8-mavzu. Ta'lim muassasasi menejmenti.....92

IV semestr

9-mavzu: Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishi 104

10-mavzu: VII asrdan IX asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyodagi maktablarda tarbiya va pedagogik fikrlar 114

11-mavzu: Sharq uyg'onish davrida boshlang'ich ta'limga oid pedagogik fikrlarning rivojlanishi 126

12-mavzu: Sharq pedagogik ta'limotida ta'limiyy-axloqiy qarashlar 143

13-mavzu: XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda boshlang'ich muktabda tarbiya 159

14-mavzu: XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar rivoji..176

15-mavzu: Hozirgi davrda jahon mamlakatlari boshlang'ich ta'lif tizimi tarixi va pedagogika fani rivoji 188

II BOB. AMALIY VA SEMINAR MASHG'ULOTLARI

III semestr

1-amaliy. Boshlang'ich ta'lif pedagogikasining umumiy asoslari.....	210
2-amaliy. Shaxsnинг rivojlanishi, tarbiyasi va ijtimoiylashuvi.....	212
3-amaliy. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risidagi qonuni" va uning mohiyati	214
4- amaliy. Boshlang'ich ta'lif didaktikasining maqsad va vazifalari	218
5- amaliy. Boshlang'ich ta'lif mazmuni va mohiyati	220
6-amaliy. Boshlang'ich ta'lif tizimi tamoyillari va qonuniyatlari.....	223
7- amaliy. Ta'lif tizimi boshqaruvi	225
8-amaliy. Boshlang'ich sinflarda ta'lif metodlari va vositalari	226
9- amaliy. Ta'lifni tashkil etish turlari va shakkllari.....	232
10-amaliy: Boshlang'ich ta'lifda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tashxis etish.....	235
11-amaliy O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish turlari, shakli, metodlari	237
12-amaliy. O'quvchilarni baholash mezonlari.....	239
13-amaliy. Pedagogika tarixi fan sifatida. Eng qadimgi davrlardan V asrgacha ta'lif- tarbiya va pedagogik fikrlar.....	243
14-amaliy: "Avesto" Eng qadimgi davrlarning madaniy yozma yodgorligi. Insert usulidan foydalanib ishlash qoidasi.....	245
15-amaliy. VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar. Shihobiddin Umar Suhrawardiyning pedagogik qarashlari.....	248
16-amaliy. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovuslarning asarlarida didaktik qarashlar	252
Seminar mashg'ulotlari	257
GLOSSARIY.....	261

**Atajonova Anorgul Jumaniyazovna
Raximova Shoira Adilbekovna
Raximova Gularo Ibragimovna
Jumaniyazova Go‘zal Baxorovna**

BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGIKASI

**60110500 – Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun
darslik**

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnomha raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 03.04.2024.

“Times New Roman” garniturasi. Qog‘oz bichimi: 60x84 $\frac{1}{16}$

Nashriyot bosma tabog‘i 14,3. Sharthli bosma taboq 15,9.

Nashriyot bosma usulida bosildi.

Adadi 50 nusxa. ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint +998 99 180 97 10

Raximova Gularo Ibragimovna 1976-yil 19-oktabrda Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumanida tug'ilgan, millati o'zbek. Oilali, 3 nafar farzandi bor.

1993–1998-yillarda Urganch davlat universiteti fizika-matematika fakultetining matematika yo'nalishini muvaffaqiyatli tamomlagan.

Raximova Gularo Ibragimovna Urganch davlat universitetida 13.00.01–Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'lomitlar tarixi ixtisosligida "Shihobiddin Umar ibn Abdullox as-Suhraravardiyning ta'limiyl-axloqiy qarashlarini yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati" mavzusida pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun ilmiy ish olib boryapti. Ilmiy faoliyati davomida 40 ga yaqin ilmiy va uslubiy maqolalari, 20 dan ortiq tezislari respublika va xalqaro konferensiya to'plamlarida chop etilgan. Shulardan 12 tasi O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda, shundan 7 tasi respublika va 5 tasi xorijiy jurnallarda, bittasi Scopus bazasidagi jurnallarda hamda 7 tasi xorijiy va respublika ilmiy-amaliy konferensiya to'plamlarida chop qilingan.

Bundan tashqari, 1 o'quv qo'llanma, 1 DGU, 2 ta o'quv-uslubiy qo'llanmasi nashr etilgan.

Raximova Gularo Ibragimovna faoliyati davomida ta'lim sifatini oshirish, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash va institut ilmiy salohiyatini oshirishda o'zining munosib hissasini qo'shib kelmoqda.

ISBN 978-9910-789-05-2

9 789910 789052

4281

